بُرا حال ہویا پنجاب دا
(بلّھے شاہ دے زمانے دا سیاسی تے سماجی منظرنامہ)
اکرم شیخ
KUTUB KHANA
JALALI BOOKS
JALALI

بُرا حال ہویا پنجاب دا

بُلھے شاہ دے زمانے دا سیاسی تے سماجی منظر نامہ

1680ء توں 1758ء تیکر

اکرم شیخ

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگوئج، آرٹ اینڈ کلچر لاہور

فہرست

کتاب: براحال ہویا پنجاب دا

لکھاری: اکرم شیخ

چھپائی آہر: ڈاکٹر صغرا صدف

پربندھ: خاقان حیدر غازی

ٹائٹل: آصف رضا

کمپوزنگ: اشفاق احمد بٹ

پہلی وار: 2016ء

تعداد: 300

چھاپاخانہ: ریحان بلال پرنٹنگ پریس

مُل: 500 روپے

ISBN: 978-969-9199-37-0

Punjab Institute of Language, Art & Culture

Punjabi Complex, 1-Gaddafi Stadium, Ferozpur Road, Lahore.
Ph: +92-42-99232165-70 E-mail: pilacpk@gmail.com
Website: www.pilac.punjab.gov.pk

پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن
تے
پروفیسر ڈاکٹر ناہید شاہد
دے ناں
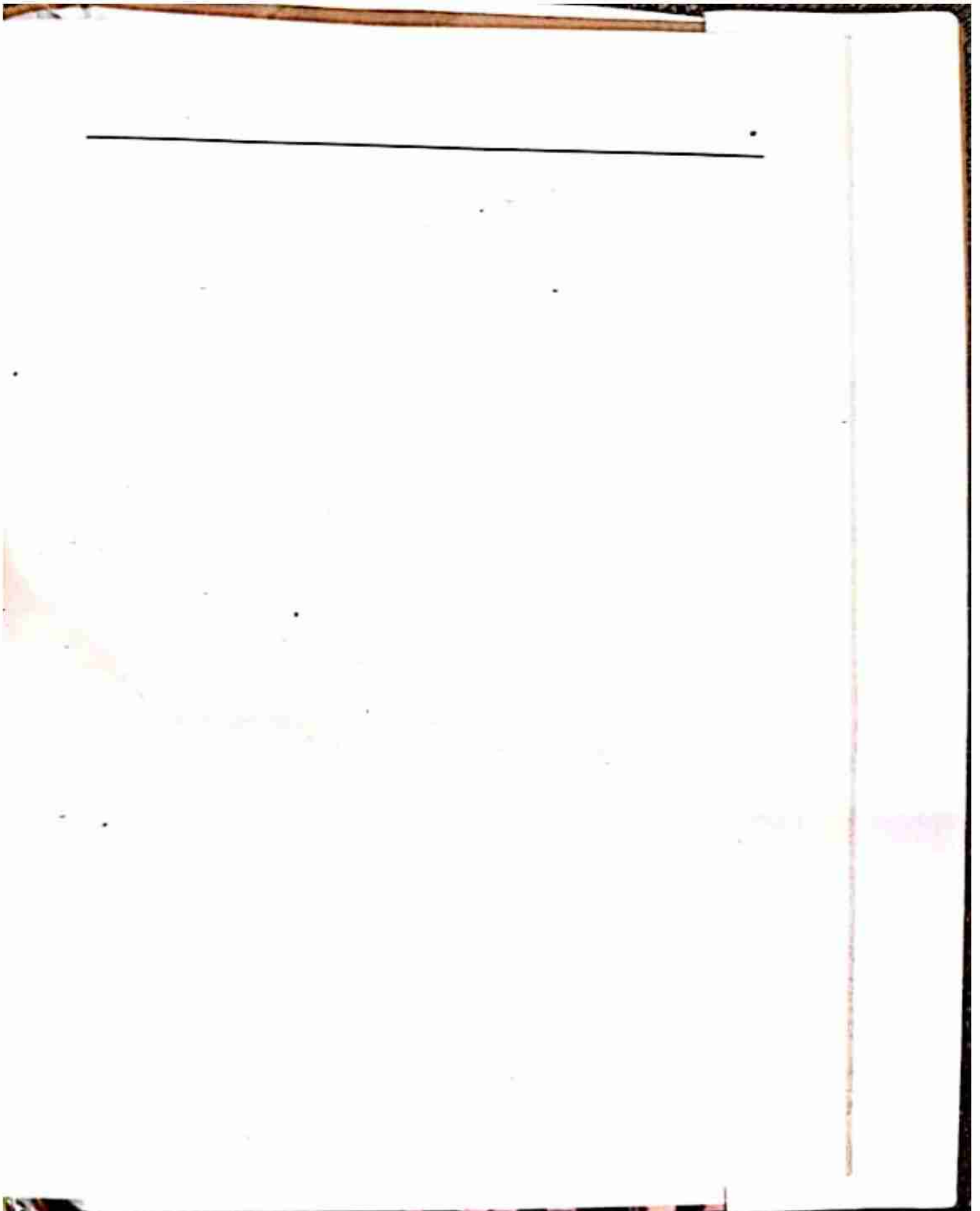
اتہاس توں بناں کسے وی یگ دا سیاسی تے سماجی منظرنامہ نہیں ویکھیا جاسکدا

پنجاب دے صوفی' شاعر تے سوجھوان صرف روحانی علم دے ہی پرچارک نہیں سن۔ اپنے ویلے دے سیاسی' سماجی تے فکری رجحاناں دے وی پارکھ ہوندے سن۔ بابا فرید جی' گورونانک جی تے بابا بلھے شاہ ہوراں سب نے اپنے ویلے دی علمی تشریح وی کیتی تے فکری اتھل پتھل تے سماجی ٹٹ بھج تے اوہدے کارناں نوں وی تنقید دا نشانہ بنایا۔

بابا فرید جی نے غوریاں تے منگولاں دے آون تے ہون والی تبدیلی نوں ...... "ومہ وجیا موت دا" کہہ کے بیان کیتا۔ گورو جی مہاراج ہوراں اپنیاں بانیاں وچ لودھیاں دے اخیری زمانے تے بابر دے آون تے ہون والی تباہی دا ذکر کر کے اوس سے دی صورتحال تے رسیدی ٹکٹ لائی تے فیر ایسے طرحاں بابا بلھے شاہ نے "براحال ہویا پنجاب دا" کہہ کے اپنے ویلے دیاں ظاہری تے باطنی بھیڑیاں تے ڈراؤنیاں صورتاں وکھائیاں جہناں نوں سمجھن تے گولن دی سب نوں لوڑ ہے۔

اکرم شیخ لہور بیٹھا میرا اوہ سجن اے جہڑا ہر ویلے کسے نہ کسے کھوج وچ لگا رہندا تے پنجاب دی تاریخی' صفتی تے فکری روایات تے دھیان دیندا رہندا ہے۔ تاں جے پنجاب تے پنجابیاں نوں اوہناں دے اصل ول موڑیا جائے۔

اکرم شیخ...... اک شاعر' لکھاری ہی نہیں اک چترکار وی ہے۔ ایس لئی اوہدی نظر صرف فکری پکھ تے ای نہیں سیاسی' سماجی تے ثقافتی پکھاں تے وی ہوندی اے۔ کیوں جے اوہدا خیال ہے کہ ایہہ سے توں بناں کسے وی "بابے" دی شخصیت' فکر تے پیغام نوں پوری طرحاں نہیں جانیا جاسکدا۔ ایسے لئی اوہ اپنے ہر کم وچ ایس چلن نوں پہل دیندا ہے ...... بلھے شاہ تے اوہدا ہر سچ کھرے۔ پنجابی سوجھوان واگوں عشق اے۔ ایہہ کتاب وی اوہدی اوسے زنجیر دی کڑی اے۔ آس اے کہ اوہدی ایہہ کتاب وی پنجابی فکری ادب تے بابیاں دی تاریخ وچ وادھا ثابت ہووے گی۔

ڈاکٹر گرپال سنگھ سندھو
چیئرمین پنجابی ڈیپارٹمنٹ
پنجاب یونیورسٹی چنڈی گڑھ
12 نومبر 2016ء

پنجاب دا صوفی ورثہ علم ادب تے فکر دے ہیرے موتیاں دا خزانہ اے

بابا فرید توں لے کے خواجہ فرید تیکر' ہر اک موتی دی وکھری چمک دمک تے پچھان اے۔ ایہ سارے انمولے موتی نیں۔ پوری دنیا ایہناں دیاں ڈھلکاں ساہمنے اکھاں نومدی اے۔ ایہ اوہ چراغ نیں جہناں توں لوکاں رہنمائی حاصل کیتی تے اپنے فکری رویے سدھے راہ پائے۔

اللہ ہو دا آوازہ آوے گلی نی فقیر دی وچوں

اج دا پاکستان ایہناں چراغاں توں ای رہنمائی دا نتیجہ اے۔

ہر کہ دانی گل ہے کہ پنجاب دے ایس علمی' ادبی تے فکری ورثے نوں سنبھالن دا جہڑا کم ساڈے پنجابی دانشوراں تے سیانیاں نوں کرنا چاہیدا ای اوہ نہیں ہوسکیا۔ اکرم شیخ نے جے ہن ایس کم نوں نوراد تا ہے تے اوہ سلاہن جوگ اے۔ اوہنے ایس توں پہلے وی ایس خزانے دے کجھ موتیاں دی چمک دمک بارے لکھیا ہے پر ......"براحال ہویا پنجاب دا" ایس پاروں نویکلا کم ہے کہ ایہدے وچ بلھے شاہ دے زمانے دے پنجاب دیاں سیاسی تے سماجی تبدیلیاں نوں ویکھیا گیا ہے۔ کیوں جے جد تیکر ایس پچھوکڑ زمانے نوں نہ ویکھیا جائے اوس ویلے دے شاعریاں لکھاری دے فکری تے علمی رجحان نوں پوری طرحاں نہیں سمجھیا جاسکدا۔ اکرم شیخ نے ایس کتاب وچ بلھے شاہ نوں اک نویں پچھان دین دی کوشش کیتی اے جہدے وچ ساڈے سارے پنجابیاں دا "بابا" بابا بلھے شاہ صوفی ہی نہیں سیاسی تے سماجی دانشور دے طور تے ساہمنے آوندا ہے جو بانہہ اچی کر کے اوس ویلے دے سیاسی معاشرتی تے معاشی نظام دے خلاف "صدائے احتجاج" بلند کردا وکھالی دیندا ہے۔

مدثر اقبال بٹ

چیئرمین پنجابی میڈیا گروپ

پنجاب نوں جانن دی آرزو

"برا حال ہویا پنجاب دا" بلھے شاہ اُتے ساڈے سوجھوان سجن اکرم شیخ دی پنجویں کتاب اے تے ایہ سلسلہ اجے چالو اے، جتھوں تیکر مینوں علم ہے۔ بلھے شاہ دی حیاتی، فکر تے پنجاب، جنوبی ایشیاء دی ادبی، فکری، تے تہذیبی تواریخ وچ اوہناں دے مقام بارے اکرم شیخ دو ہور کتاباں اُتے کم کر رہیا اے ایس پچھوکڑ آس کیتی جاسکدی ہے کہ آون والے دوتن سالاں وچ ایہ کتاباں دی جسراں عام طور تے آکھیا جاندا ہے کہ ایہ چھاپے چڑھ کے پڑھن والیاں کول پہنچ جان گیاں۔

بلھے شاہ نال اکرم شیخ دی ایہ لگن، ایہ محبت تے عقیدت دا نتیجہ ہے شاید ایسے وچ کجھ گوانڈھی ہون دے حق دا وی دخل اے کیوں جے اکرم شیخ دا تعلق وی اوسے نگری نال ہے جتھے بلھے شاہ متی او ملے لکیا ہویا اے پر بنیادی طور تے ایہ لگن اک وڈی آرزو دا حصہ اے۔ اوہ ہے، پنجاب نوں جانن، سمجھن تے اوہنوں بیان کرن دی آرزو۔

پنجاب دیاں بدقسمتیاں گنتی توں باہر نیں۔ ایہناں وچوں اک ایہ ہے کہ ایسدے پتراں دھیاں نے اوہنوں بھل چھڈیا اے ایہ اج توں نہیں سگوں دکھاں بھریاں مدتاں توں اوہ اپنی دھرتی توں کنڈ موڑی بیٹھے نیں پتہ نہیں کیوں؟؟ حالاں پنجاب نے اوہناں نوں کیہ نہیں دتا، شناخت دی ہے، من موہنی زبان وی ہے جہڑی صدیاں توں موجود ہے، ادبی، فکری، مذہبی تے

تہذیبی سرمایہ وی ہے۔ مان جوگ تواریخ وی ہے۔ تہذیب تے شائستگی دے لوازمات وی نوازیا اے۔ ایہہ سب کجھ دتا اے پر زمن والے فیر وی نہیں مندے۔ اوہ اپنے ورثے توں منکر نیں اوہ ایہدی زبان نوں گندی تہذیب نوں لچر تے تواریخ نوں شرم جوگ خیال کردے نیں ایس پاروں اوہ آپ وی حقیر تے وحشی ڈھگے بن کے رہ گئے نیں جہڑے انسان تے انسانیت لئی منحوس تے نفرت دے قابل پرچھاویں نیں۔

پنجاب دے شاعراں دی گل کریئے تاں...... ایس دھرتی نے مثال دے طور تے پچھلے اک سو سال وچ ہزاراں شاعر پیدا کیتے اوہ کہڑے کہڑے مقام اُتے پہنچے یاں پہنچائے گئے پر اوہناں بہتیاں نوں اپنی زبان وچ اک شعر کہن دی توفیق وی نہیں ہوئی۔

پنجاب دے دانشوراں ول ویکھیئے، پچھلے سو سالاں وچ اوہناں نے کیہ کجھ نہیں لکھیا مغربی علم تے فن ایرانی تے عربی علوم وفنون، ہندوستان دا علم تے فن ..... ایہناں بارے لکھتاں دے ڈھیر لادتے نیں پر جے تسیں کتاب گھراں وچ جاؤ یا بازاراں وچ تہانوں پنجاب دی تواریخ، تہذیب تے رہتل، اُتے پنجابی ذہن، سوجھ تے سیانف دی مورت اُتے کوئی ڈھنگ دی کتاب نہیں ملے گی۔

اکرم شیخ میرے ایس لئی نیڑے ہے تے مینوں پیارا لگدا ہے کہ اوہنے ایس گھپ ہنیرے وچ اک چھوٹا جیہا دیوا بالیا ہویا اے اوہ ستائش دی تمنا تے نہ بدلے دی کوئی پرواتوں بے نیاز درویش بن کے کئی سالاں توں پنجابی ورثے اُتے کھوج پرکھ کر رہیا اے تے پڑھن والیاں نوں اوہدیاں کتاباں اک لڑی وچ مل رہیاں نیں۔ اوہدیاں لکھتاں اوہدی کھوج تے ذہنی نظام وچ بُلھے شاہ نوں مدھلا مقام حاصل اے تے اوہدا کارن وی ہے۔

تسیں بُلھے شاہ نوں پنجاب دی روح دا جسم کہہ سکدے او اوہدی فکر تے رویاں، سگوں کسے حد تیک اوہدی حیاتی وچ وی اوہ بہت ساریاں خصوصیات ترکیب پاگئیاں نیں جہڑیاں پنج دریاواں دی ایس دھرتی نے بے گنت صدیاں اُتے کھلرے ہوئے سماج، قدرتی ماحول تے ایتھے پھلن پھلن والے پیداواری عمل توں پنگھریاں نیں۔ دور دراڈے توں آون والے

دھاڑویاں' بدیسوں آن والے ولیاں' درویشاں' سوجھواناں تے حیاتی دیاں نڈھلیاں لوڑاں دی تلاش وچ آون والے مقدراں دی جہد کرن والے محنت کشاں تے آبادکاراں نے پنجابی تہذیب' پنجابی ذہن تے رویاں دی بنتر وچ حصہ لیا سی۔ ایہناں ساریاں دی رلت نے کثرت پسندی نے ایس تہذیب دی نینہہ رکھی سی۔ جس دا مطلب مل جل کے رہنا' اک دوجے نوں برداشت کرنا' اک دوجے دا آدر کرنا سی یعنی ''صلح کل'' اتے یقین رکھنا سی۔

صلح کل ہی پنجابی تہذیب دا نڈھلا اصول ہے' پنجابی سماج' ثقافت' رہن سہن' زبان تے فکر اتے ہور تہذیبی مظاہر دی صورت گری ایسے ای اصول اُتے ہوئی اے ایہوای کارن ہے کہ پنجاب وچ آ کے مذہب دی تصوف وچ ڈھل جاندا ہے' صلح کل دے رویاں دی فلسفیانہ بنتر وحدت الوجود دی صورت وچ ہوئی تے ایس علاقے وچ ایہ فلسفہ ہندوستان دے ہور علاقیاں تے باہرلی دنیا تک اپڑیا۔ پنجاب وچ ایہدے شروع دے نقش ایتھے لکھے گئے ویداں تے اپنشداں دے گیتاں وچ ملدے نیں۔

عیسوی زمانے دے پہلے ہزار سال دا زمانہ پنجاب دی سیاسی' مذہبی' ادبی تے ثقافتی تواریخ بارے اعتماد کرن والا مواد نہیں ملدا۔ خدا جانے مقامی لڑائی جھگڑیاں اوہنوں برباد کیتا یاں باہروں آون والے دھاڑویاں لیہوں ساڑ کے سواہ کردتا سی۔ پر فیر وی دوجے ہزاریے زمانے دے شروع وچ ای پنجاب دی ایہ دھرتی روشنی دے دائرے وچ داخل ہوجاندی ہے تے تواریخ دا اک نواں زمانہ شروع ہوجاندا اے۔

ایس نویں ہزاریے دے شروع وچ ای ایتھے مسلماناں دا عمل دخل ودھنا شروع ہوجاندا ہے' لہور تے اوہناں دا قبضہ ہوندا ہے تے ایہ شہر آون والے زمانیاں وچ جنوبی ایشیاء دی سرزمین اُتے مسلماناں دے علم' فن تے ثقافت دا اک وڈا مرکز بن لگ پیندا ہے ایس خطے نوں روحانیت دا مرکز خیال کردے ہوئے افغانستان' ایران تے وسطی ایشیاء توں بہت سارے ولی' صوفی تے سوجھوان آؤنا شروع کر دیندے نیں۔

تصوف دی پنجابی مسلم روائیت دا آغاز یارھویں صدی دے لہور وچ ہویا سی جدوں وسطی

ایشیاء تے مشرق وسطی دے در جناں جانے انجانے ملکاں دی لمی سیر کردے ہوئے علم تے تجربے نال بھرے ہوئے غزنی دے سید علی ہجویری نے ایس شہر نوں اپنا مستقل ٹھکانہ بنایا۔ اوہناں دے دنیا توں چاناکرن دے کجھ چر مگروں ایس علاقے نوں سہروردی چشتیہ سلسلے نے پھلنا پھلنا شروع کیتا تے پنجاب بابا فرید الدین گنج شکر' شیخ بہاؤالدین ذکریا' شیخ رکن الدین ابوالفتح' مخدوم جہانیاں بہاں گشت شاہ ابوالمعالی شاہ حسین لاہوری' سلطان باہو میاں محمد میر' دارا شکوہ' بلھے شاہ تے ہور سینکڑے دو جے عالماں شاعراں تے دانشوراں اپنیاں سرگرمیاں دا مرکز بنایا۔ ایہ سارے لوک کثرت وچ وحدت دی بحال کرن والے سن تے سب نوں برداشت کرن تے سب نال محبت کرن دی تعلیم ویندے سن کیوں جے اوہ "صلح کل" تے ایمان رکھدے سن۔

چودھویں تے پندرھویں صدی دے پنجاب وچ کھلرن والی بھگتی تحریک نے ایسے وچار دھارا تے ایہناں رویاں دی بھرویں وکالت کیتی۔ گورو نانک بھگتاں تے صوفیاں دی انسان دوست تعلیم دے بنائے ہوئے ماحول وچ پیدا ہوئے سن اوہناں پنجاب دے مختلف مذہبی دھڑیاں وچ فاصلے گھٹ کرن دا تواریخی کردار ادا کیتا۔

بھگتی تحریک دے مشن نوں ستارھویں تے اٹھارھویں صدیاں وچ قادریہ تصوف دے ولیاں' دانشوراں تے شاعراں دی چالو رکھیا' پنجاب تے سندھ اوہناں دیاں سرگرمیاں دا مرکز سی۔ ایہناں سرگرمیاں وچ مدھلا کردار سندھ رحتل دی پچھوکڑ رکھن والے حضرت میاں میر سن۔ اوس توں مگروں اورنگ زیب دی شدت پسند پالیسی پاروں مغلاں دا ہندوستان خانہ جنگی تے وکھریویں دی زد وچ آ گیا تے اوہدے ردعمل وچ ای قادری سکول آف تھاٹ دے بلھے شاہ سامنے آئے تے اوہناں صلح کل دا پرچار کیتا۔ سندھ وچ سچل سرمست' شاہ لطیف بھٹائی ہوراں ایسے ای سکھشانوں اپنی شاعری دا روپ دتا۔

ساڈے لکھاری اکرم شیخ نے اپنیاں لکھتاں وچ ایسے پس منظر وچ ای بلھے شاہ دیاں تعلیمات دا جائزہ لیا اے تے دوجے بزرگاں نوں وی جانن دی کوشش کیتی اے اوہ اک سماجی سائنس دان وانگوں تصوف' تواریخ تے تہذیب دا مطالعہ کردا ہے ایس لئی سانوں اوہدے ہاں

معروضیت تے غیر جانبداری ملدی ہے جہدی جھلک ساڈے سیاسی تے ثقافتی لکھاریاں دیاں لکھتاں وچ کدی کدھار ای وکھالی دیندی ہے اوہدا اسلوب بیان سادہ، واضح تے موثر ہے اوہدیاں لکھتاں نوں پڑھنا سوکھا تے سمجھنا آسان اے تہانوں اوہدے نال اختلاف ہوسکدا ہے پر تسیں ایہ نہیں کہہ سکوگے کہ اوہدیاں لکھتاں سمجھ نہ آون والیاں مبہم تے گنجھل دار نیں۔

''براحال ہویا پنجاب دا'' وچ اکرم شیخ نے بُلھے شاہ دے زمانے یعنی ستارھویں صدی دے آخری حصے تے اٹھارھویں صدی دے پہلے ادھ وچ پنجاب دی سیاسی، سماجی تے ثقافتی تواریخ بیان کیتی تے اوس زمانے دے حالات بارے بُلھے شاہ دے ردعمل دا ویروا کیتا ہے پر جتھوں تیکر میں سمجھیا ہاں ایس کتاب دا بنیادی مقصد نہ تے بیتے ہوئے زمانے بارے نری گل بات کرنا ہے تے نہ ای بُلھے شاہ دے ایہدے بارے تاثرات نوں سامنے لیاؤنا ہے سگوں اوہ اپنیاں ہور لکھتاں وانگوں ایتھے وی اپنے ایس پیغام دی چرچا کردا وکھالی دیندا ہے کہ اپنی دھرتی، اپنی تواریخ تے ثقافت نوں اپنی زبان تے اوہدے ورثے نوں پورے دل نال قبول کیتے بناں اسیں اپنی حیاتی نوں سنوار سکدے ہاں تے نہ ای اپنی قومی صورتحال نوں جہڑی رحم دے قابل تے اک تھنھے وانگ ہوگئی اے اوہدے توں نجات حاصل کر سکنے آں۔

میں اکرم شیخ نوں ایہ بصیرت انگیز کتاب لکھن اُتے بہت مبارکباد دیندا ہاں تے نال ای رب دا شکرادا کرداں ہاں کہ اوہنے ایس کھڑیا کھڑبی افراتفری تے لہو بھرے بے رحم ماحول وچ وی ساڈے معاشرے نوں سوجھواناں تے لکھاریاں توں نوازیا ہے۔ جہڑے حقیقت تے سچائی دی تلاش کردے تے اوہنوں لوکائی تیکر پہنچاندے نیں۔

قاضی جاوید

9-4-2016

☆☆☆

پنجاب، بُلھے شاہ تے اکرم شیخ

اکرم شیخ ہوراں دی لکھت ''بُرا حال ہو یا پنجاب دا'' زندگی دے کئی پکھاں نال جڑی ہوئی اے۔ تاریخ، ادب، رہتل، مذہب، سیکولرازم، صوفی ازم تے ہور کئی موضوعاں نوں اپنی بکل وچ سمیٹ دے ہوئے ایہہ کتاب پنجاب، بُلھے شاہ تے مغل کہانی اُتے بھرویں جھات پاندی اے۔ اجکل علاقائی تاریخ (Reginal Histroy) اُتے لکھن دا رواج بہت زیادہ ہو گیا اے یونیورسٹی دیاں تحقیقی لکھتاں موضوع دے اعتبار نال من کھچ لیندیاں نیں پر ورقے پھرولو تے بس پھرولا پھرولی توں بعد دل اگانہہ نہیں ٹردا۔ جہڑی گل مینوں دسدی اے اوہ ایہہ وے بھئی نوجوان چھیتی چھیتی ڈگری لین دے چکر وچ پوری طرحاں محنت نہیں کردے۔ دوسرا مسئلہ ایہہ ہے بھئی کسے موضوع دا کھوج لان لئی کھوجی نوں زبان تے ادب، ثقافت تے کل تاریخ دا پورا علم ہونا چاہی دا اے کیوں جے مجھ نوں لکھن لئی کل دا پتہ ہونا ضروری اے۔ ایہہ ساریاں خوبیاں اکرم شیخ ہوراں دی لکھت وچ موجود نیں۔ ورقہ ورقہ پڑھیاں پتہ لگدا اے جو لکھاری نہ تے کسے چھیتی وچ ہے نہ اوہنوں کسے انعام یا ڈگری دا لالچ اے تے نہ ای اوہ گل توں لاعلم اے، ایہہ ساریاں حقیقتاں کٹھیاں ہو جان تے اکرم شیخ بندا اے تے جے اکرم شیخ ہوریں ایہناں

ھیقتاں نوں قلم راہیں کاغذاں اُتے کھلار دین تے اس نوں ''بُرا حال ہویا پنجاب دا'' آکھدے نیں' پنجاب جہاں سوہنا ایں جنی سوہنی دھرتی اے اودھے نال ''بُرا حال'' کجھ .چجدا نہیں- پرلکھاری کیہ کرے سچ تے ایہوای اے بھئی پنجاب نال جنے دھروہوئے نیں اوہنوں ایہو ناواں ہی ٹھیک لگدا اے- دھاڑویاں دے حملے'لٹ لٹا' قتلام'بدیسی زبان تے ثقافتاں دے حملے' غیرملکیاں دے قبضے' فصلاں اُگا کے لٹوا بہنا' حکومتاں ول ویکھدیاں رہنا کہ اوہ سرحداں دیاں حفاظتاں کرن بے آس ہو کے کوہاڑیاں' چھویاں' نیزیاں تے ڈنڈے ڈانگاں نال ای مقابلے تے آجانا- بڑی دردناک پردل دی پھٹی تے لکھن والی تے کدی نہ منن والی تاریخ اے-

آکھیا جاندا اے باہروں حملے ہوئے پر ایہناں دے خلاف پنجابیاں نے کدی سر نہ جُھکیا- اس گل داویروا کرن لئی اوس دور دے رستے تے جنگی اصول جاننا ضروری نیں- اک دو سڑکاں جہاں اُتے فوجاں گھوڑے چل سکدے سن استعمال وچ آندیاں سن- پنڈاں نوں تے نہ سڑک تے نہ پل وڈی یا مین سڑک دے نال نال تباہی چلدی سی تے دارالحکومت تے حملے' فتح شکست قلعہ فتح تے سارا کجھ فتح' چل فیر پیسے دیو تے اسی واپس جایئے- صوبیدار مقرر کردیو جہڑے اناج یا رقم کٹھی کر کے پہچاندے رہن گے اک میدان وچ جنگ ہوئی تے کم ختم- پیسے اناج دیو اسیں واپس جایئے- پنڈاں نوں سڑکاں نہ ہون پاروں پنجاب دیاں عزتاں تے ثقافت محفوظ رہی- زبان تے ثقافت ساڈے اصلی ورثہ نیں کیوں جے دھاڑوی وڈیاں سڑکاں تے فوجی پریڈ کردے رہے' جی ٹی روڈ تے سدھا دلی' زیادہ حملہ روٹ تے جنگی طریقہ ایہوای رہیا-

پنجابیاں نے ایہناں دھاڑویاں نوں فتح کدی پلیٹ وچ رکھ کے پیش نہ کیتی سگوں بڑے بڑے نامی گرامی حملہ آوراں دا غرور مٹی وچ ملا دتا- کئی لوکی آکھدے نیں پنجابیاں نے غیرملکی لوکاں کولوں امداد منگی تے اپنے ای لوکاں دے خلاف سازشاں کیتیاں- ایسے لوکی ریکارڈ درست کر لین کہ کسے پنجابی نے اج تک کسے غیرملکی نوں اپنی سوہنی دھرتی اُتے حملہ کرن دی دعوت نہیں دتی- مغل جہڑے ہندوستانی نہیں سن اوہناں نے ہی غیرملکی حملہ آوراں نوں

(Colonailism) جو کالونیل ازم ہوگیا اے جو کالونیل ازم (Colonailism) صرف
دعوتاں دتیاں۔ ساڈے کول رواج ہوگیا اے جو کالونیل ازم (Colonailism) صرف
انگریزاں واسطے استعمال کیتا جاندا اے' غیر ملکی حملہ آور حملے توں بعد اپنی مستقل حکمرانی قائم کر
لوے اوس نوں کالونیل ازم آکھیا جاندا اے۔ پنجاب اُتے کئی صدیاں تک غیر ملکی راج رہیا۔
ایہہ سارا دور کالونیل ازم ای سی۔ ایتھے ایرانی' مرکزی ایشیاء' افغان' چین تے انگریز دے
کالونیل ازم مختلف شکلاں وچ قائم رہے جنہاں نے سب توں چوکھا نقصان پنجابیاں دی
نفسیاتی قوت دا کیتا۔ غیر ملکی حملیاں پاروں لوکاں دی نفسیات وچ گل وڑ گئی جو غیر ملکی دلیر
سوہنے' حکمرانی لائق لوگ ہوندے نیں تے حملہ آوراں دے مقامی لوکاں نال برے سلوک
کارن اوہناں دے اعتماد نوں بہت وڈا دھکا لگیا جہڑا اج تک اثر انداز ہو رہیا اے۔ لوکاں نے
اپنیاں ذاتاں بدلنیاں شروع کر دتیاں یا فیر ذاتاں نوں نسلی اعتبار نال غیر ملکی ثابت کرنا شروع
کر دتا۔ پٹھاناں آکھیا کہ اوہ یہودی نسل نال تعلق رکھدے نیں۔ یہودیاں دا گم شدہ قبیلہ اوہ
نیں۔ حالانکہ جنوبی انڈیا وچ منڈ قبیلے دا وی ایہو دعوی اے جو اوہ یہودی گم شدہ قبیلہ نال تعلق
رکھدے نیں۔ جلاہیاں آکھیا اوہ عربی نیں' ارائیں' اعوان ساریاں دعوی کیتا جو اوہ عربی النسل
نیں۔ بلوچاں آکھیا کہ اوہ نمرود دی اولاد نیں' کجھ جٹاں تے راجپوتاں آکھیا اوہ ترک نسل نیں
کجھ جمالی تے ڈوگراں آکھیا اوہ عربی نسل نیں تے حضرت حُرؓ دی اولاد نیں جہڑے کربلا وچ
حضرت امام حسینؓ دی وفاداری وچ شہید ہوئے۔ گجراں لکھیا اے جو اوہ سنٹرل ایشیاء توں
آئے سن سید پہلاں ای عربی نسل تے باقیاں نے وی اپنے ناواں نال رحمانی' انصاری' ایوبی'
قریشی' مغل' بیگ لا لا کے اپنے آپ نوں غیر ملکی ثابت کر کے آپس وچ ای باعزت بنن دی
کوشش کیتی' ہن کجھ سالاں توں نفسیاتی دباؤ گھٹ ہونا شروع ہویا اے تے ہن پٹھاناں' ارائیاں
وغیرہ نے اپنے آپ نوں مقامی پتر (Son of the soil) اکھوان دا سوچنا شروع کر دتا اے۔
اک صدی توں بعد کافی حد تک ایہہ لوکی مقامی نسلاں نال جڑت بحال کر لین گے۔

ایس توں اڈ پنجاب وچ مضبوط حکومت نہ ہون پاروں ہمیشہ افراتفری رہی' پنجابی دلیل
تے روحانیت نوں پسند کرن والے لوک نیں' لہذا اجہڑا مذہبی رہنما جتھے گیا دلیل دتی تے

پنجابیاں اوہنوں سر متھے بٹھالیا۔ صوفی جتھے گئے پنجابیاں نے اوہناں نوں عزت احترام بخشیا ایہو وجہ ہے کہ پنجابیاں دیاں نسلاں وچ سارے مذہب مل جاندے نیں اس توں اگے جا کے صوفیا کرام دی ذات دسدی اے جتھے مذہب دی وجہ توں مٹے ہوئے لوکی فیر جڑ جاندے نیں۔

پنجاب کدی وی مذہبی اتبار نال جنونی نہیں رہیا۔ جیو تے جین دیو دے اصول نوں پنجاب نے سوہنے انداز نال نبھایا تے حالے وی نبھار ہیا اے۔ تاریخ گواہ اے بھئی پہلا ہندو مسلمان ہویا یا ہندو سکھ ہویا تے ایس اتے کسے تشدد نہ کیتا۔ سگوں اوہدے نال میل ملاپ اوسے طرحاں رکھیا جیویں ماضی وچ سی۔ پنجاب دا ایہہ "لبرل" پکھ سانوں اج وی ملدا اے۔ اک خاندان وچ سارے فرقیاں دی موجودگی ہندو' مسلمان' سکھ عیسائی دا کٹھیاں کھیڈنا کاروبار کرنا' ہسنا' دکھ سکھ وچ مدد کرنا' ایہہ پنجاب دا اصلی روپ اے۔ ثقافت دا مرکز ہمیشہ پنڈ ہوندے نیں' شہر کدے وی ثقافت دا مرکز نہیں ہوسکدا۔ ایسے پاروں پنجاب دی ثقافت دا اندازہ لانا ایں تے فیر پنڈاں دی رہتل نوں کسوٹی یا معیار بنانا پئے گا۔ اج دہشت گردی دے دور وچ وی پنڈاں وچ خودکش حملے یا بمب نہیں چلدے۔ ایہہ "نفرت" شہراں دی رہتل اے' تے جے پنڈاں دی آبادی دا ویروا کرنا ایں تے پنجاب دے 1941ء دی مردم شماری مطابق 97 فیصد لوکی پنڈاں وچ رہندے سن۔

ایس سارے تاریخی تے ثقافتی پکھ نوں مکھ رکھدے ہویاں اکرم شیخ ہوراں دی کتاب پڑھی جاوے تے دماغ روشن ہوسکدا اے۔ بُلھے شاہ تے دوجے صوفی شاعراں دے زمانے تے سوچ دے فرق دا پتہ چلدا اے۔ سکھ پنجاب دی پچھان نیں پنجاب سکھاں توں پہلاں وی پنجاب سی پر خالص پنجاب دھرتی دا مذہب' پنجاب دھرتی دے پُتر گورو' تے پنجابی زبان وچ گورو گرنتھ صاحب دی وجہ نوں سکھاں نے پنجاب دے ناں نوں اپنے نال منسوب کرالیا اے۔ پنجاب' جٹ' سکھ' گوڑھے رشتہ دار لفظ نیں۔ گورونانک دیو نے روایتی صوفی نالوں اگانہہ ودھ کے عملی کم کیتا تے آکھیا نہ میں ہندو نہ میں مسلمان۔ اوہناں نے نہ صرف مغلاں دے ظلماں دی گل کیتی سگوں اپنی تعلیمات راہیں نویں مذہب نوں شروع کیتا بعد وچ گورو انگد نے گورمکھی

لپی کڈھ کے مسلمان، ہندو تے عیسائی پنجابیاں توں الگ شناخت بنالئی۔ ہندو پہلاں ای دیوانا گری لپی استعمال کردے سن۔ رسم الخط نے پنجابیاں نوں اڈو اڈ کرن وچ بڑا کردار ادا کیتا۔ مغل بادشاہواں نے سکھ گوروآں نوں عزت احترام دتا تے امرتسر وچ اکبر بادشاہ نے زمین دتی۔ مسلماناں سکھاں دے تعلقات بڑے چنگے سن پر سکھ رہنماواں نے اوہناں دے فن والیاں دے قتلام نے اک کندھ اسار دتی۔ ایس نفرت دے باوجود پنجابی ثقافت ایس مذہبی نفرت اُتے چھائی رہی کیوں جو مذہب صرف عبادت گاہواں تک محدود سی۔ بادشاہواں دے درباراں چوں زیادہ تر نفرت ای ملدی اے جدکہ فقیراں کولوں محبت تے پیار۔

گورو گوبند سنگھ توں بعد بندہ سنگھ بہادر بیراگی نے پنتھ دی رہنمائی کیتی تے مسلماناں دا قتلام کر کے سرہند وچ پہلی سکھ حکومت قائم کیتی۔ سرہند بندہ سنگھ دا نشانہ ایس پاروں سی کیوں جو گورو گوبند سنگھ دے دو بالاں زورآور سنگھ نے فتح سنگھ نوں مسلمان گورنر نے زندہ کندھ وچ چنوا دتا سی۔

فرخ سیر تے میر منو نے سکھاں دا بُرا حال کیتا تے پنجاب لڑائیاں تے نفرتاں دی تصویر بن گیا۔ میر منو بارے مشہور ہویا۔

منوں اساڈی داتری، اسیں منوں دے سوئے
جیوں جیوں سانوں وڈدا، اسیں دون سوائے ہوئے

مغلانی بیگم نے احمد شاہ ابدالی دی دھی بن کے پنجاب اُتے حملے کرن دی دعوت دتی جس نے پنجاب دی زندگی نوں بہت متاثر کیتا۔ باراں سکھ مثلاں نے رنجیت سنگھ دی شاہی تے افغانستان تے کشمیر تک پنجاب دیاں سرحداں..... ہری سنگھ نلوا دی دلیری پاروں شمال ولوں کسے دی جرات نہ ہوئی کہ پنجاب یا ہندوستان اُتے حملہ کرے۔ ایہناں پنجابی سورمیاں داتاں جرات تے دلیری دی چمک لے کے ہمیشہ تاریخ وچ زندہ رہے گا۔ ایہہ ساریاں کہانیاں تے گلاں بدن تے جسم دی طاقت دیاں گلاں نیں جہناں نوں اکھ ویکھدی اے تے دماغ اُتے اثر کردی اے۔ سچے دماغ انگاں نوں حکم دیندے نیں جو ایناں نوں اکھراں دے روپ دے کے امر کر دیو۔ بُلھے شاہ نے ایناں سیاسی طاقتاں دیاں لڑائیاں نوں اشاریاں نال واضح کیتا تے پنجاب دا نوحہ لکھیا۔

جدوں دیس دے جٹ سردار ہوئے' گھر وگھری جاں بنی سرکار ہوئی

اکرم شیخ ہوراں نے نہ صرف پنجاب دی تاریخ اُتے جھات ماری سگوں اوہ مرکزی حکومتاں دی سیاست' مرکز تے صوبے دے تعلقات تے نال نال مختلف گروہاں دی سیاست نوں وی نال لے کے چلدے نظر آندے نیں۔

اکرم شیخ ہوراں نے مغل زوال بارے مختلف لکھاریاں دے حوالے دتے نیں پر میرے خیال وچ علم با سائنسی ترقی ول دھیان نہ کرنا نالے آرٹ وغیرہ توں عام لوکائی تک پہچان دا سربند نہ کرنا مغلاں دے زوال دی وڈی وجہ سی۔ مغلاں دے دور وچ جنگی سامان تے چالاں اوہوں پرانیاں سن۔ بادشاہ سلامت ٹانگے تے دربار آندے جاندے سن فرق صرف اینا سی کہ عام ٹانگے اگے اک گھوڑا ہوندا اے بادشاہ نے تن چار گھوڑے جودتے سن۔

مغلاں نے عام لوکائی واسطے کجھ نہ کیتا نہ سکول نہ کالج نہ لوک بھلائی' ادارہ نہ آئین نہ نظام۔ انگریزاں توں پہلاں ایس خطے وچ کدی آئین نہیں رہیا سی ایس بدنظمی دی وجہ توں کوئی نویں ایجاد نہ ہوئی۔ دنیا دا مقابلہ کرن لئی دنیا وچ ہون والی ترقی دی جانکاری تے اس توں دو قدم اگے چلنا پیندا اے۔ پر ہندوستان وچ مغل دور نے روایتی پچھان توں وی اگے نہ ودھایا۔ کدی ہندوستانی ڈاکٹر علاج کرن لئی عرب یورپی خطیاں وچ وی گئے سن مگر مغل دور وچ ہر علم شاہی خدمت دی کھڈ چوں باہر نہ نکل سکیا۔ عام لوک ایرانی' ترکی' ایشیائی ماہراں دے علم توں محروم رہے اُتے غربت دی اگ وچ سڑدے رہے۔ دکھ جے باغی دا روپ اختیار نہ کرن تے فیر اوہ بددعا بن جاندے نیں مغلاں دے زوال وچ دوسرا کردار باغی سوچ تے بددعا دا محسوس ہوندا اے۔

تعمیر' حکمت' آرٹ نوں دربار وچوں کڈھ کے سکولاں ذریعے لوکائی تک لیایا جاندا تے ہندوستانی سماج ترقی دے اسمان تے ہونا سی۔ اینے سال حکمران رہ کے نہ ملک وچ ایکا یا مرکزیت قائم کیتی تے نہ ہی لوکائی تک علمی' فنی تے تکنیکی تعلیم دا بندوبست کیتا۔ سگوں عام ہندوستانی مسلماناں نوں وی شاہی محلاں توں دور ای رکھیا۔ مغلانی بیگم دا مقامی پنجابیاں نے بوہت ساتھ دتا اوہنے کسے نوں جانشین نہ بنایا۔ چند سال دے بچے تے حکمرانی گدی تے

بیٹھدے رہے پر کسے مقامی بندے نوں ایس قابل نہ سمجھیا گیا کہ اوہ بادشاہ بن جائے۔ بدیسی زباناں نوں دفتری زبان بنا کے مقامی لوکاں نوں وفاداری دے باوجود حکمرانی توں دور رکھ کے اوہناں نوں نفسیاتی طور تے تباہ کردتا۔ مغلانی بیگم نے اپنے خانسامے نال ویاہ کرا لیا پر کسے مقامی بندے نوں راج گدی دے وارث بنن دا موقع نہ دتا۔

اسیں کتاباں وچ پڑھنے آں جو اورنگ زیب دے پتر سیانے نہ ہون پاروں پیو دی لمی چوڑی سلطنت نہ سنبھال سکے۔ ایہ گل کرن توں پہلے گل ایہہ وی ہے کہ سیانف دا کجھ معیار وی تے ہونا چاہیدا اے۔ جے پیو بھراواں نوں قتل کرنا بھیناں نوں ذلیل کر کے حکومت تے قبضہ کرنا ای سیانف اے تے فیر ساڈے تاریخ داناں دا وی اللہ ای حافظ اے۔ اورنگ زیب اپنا سیانا ہُندا اے پُتراں وچوں کسے نوں حکومت کرن دے کوئی گر دا ای سکھا جاندا۔ پر اوہنے جہڑے گر آپ ورتے اوہدے پتراں نے وی اوہو ای "سیانف" ورتی، مغل بادشاہ دراصل کرسی دے بھکھے سن۔ اوہناں دی سیانف تے دانائی صرف راج گدی حاصل کرنا سی۔ اصل وچ سیانف اک تعمیری سوچ داناں ایں۔ سیانف اوہناں اصولاں داناں ایں جہناں تے عمل کر کے اپنے اثر ہیٹھ لوکائی، زمین، چرند، پرند یعنی مخلوق خدا نوں سکھ تے ترقی دی نعمت دتی جائے۔ جس کم دا انت بھیڑا اے جس دی بُنتر وچ بد نیتی تے خود غرضی اے اوہ سیانف کسراں اکھوا سکدی اے؟ ہن تاریخ داناں نوں تاریخی واقعے ای نہیں سگوں اوہناں وچ جہڑے لفظ ورتے گئے نیں اوہناں دے سچے تے اصلی معیار قائم کر کے نویں تشریح کرنی پوے گی۔ ورنہ لکھی تے لکھی وجدی رہے گی تے آن والیاں نسلاں نوں اسیں Confusion توں علاوہ کجھ وی نہیں دے سکاں گے۔ علم Confusion نوں دور کردا اے۔ علم معیار تے کسوٹی عطا کردا اے انسانی فکر تے سوچ نوں نویاں نویاں راہواں وکھاندا اے۔ علم انسان وچ سچ آکھن، سچ سنن تے سچ لکھن دی ہمت عطا کردا اے۔ جہڑا لکھاری کسے سچ نوں لکاندا اے یا سچ سن کے اوہنوں غصہ آندا اے تے فیر اوہ سمجھے کہ اوہنوں حالے وی علم دے شوہ دریاواں تھواں تک جان دی لوڑ اے۔ سیانف بے داغ کردار داناں ایں سماج دی بھلائی تے ترقی داناں ایں آن والے

سے لئی سکھ تے امن دے سنہڑے نوں سیانف آکھدے نیں۔ چالاکی تے مکاری سیانف نہیں ہوسکدے۔ذاتی فائدہ لین لئی لوکاں نوں مطمئن کرن لئی نیزیاں تے قرآن چاڑھ دینا سیانف نہیں چالاکی تے مکاری اے۔ ضبط،صبر تے سچائی نوں عزت دینا سیانف ایں۔ قلماراں نوں تاریخی کرداراں تے ایہناں کرداراں دے پچھے فکری تے نظریاتی قوت تے معیاراں نوں اڈو اڈ کرن دی لوڑ اے فیر جا کے تاریخ دا کوئی سر پیر بندا نظر آئے گا۔

تاریخ دیاں کتاباں کجھ مذہبی لوکاں دیاں تحریکاں دے ہندوستان وچ اثرات دا بہت چرچا کردیاں نیں پر حالے تک کسے نے معیار مقرر نہیں کیتا جو ایہناں تحریکاں دی وجہ توں شہنشاہ اکبر نوں کنے فیصد حکم واپس لینے پئے۔ایہناں تحریکاں نے کنی عوامی طاقت وکھائی کنے جلسے تے احتجاج کیتے کنے لکھ بندے کٹھے کر کے بادشاہ اُتے دباپایا۔ کس بادشاہ دی بادشاہی ختم کیتی۔ پرانے تے اج دے مذہبی لوک یا تحریکاں تے بادشاہ دے تعلقات اکو طرحاں دے ای لگدے نیں۔ کسے وی حکومتی فرمان نوں غیر اسلامی آکھنا شروع کردتا جاوے تے بادشاہ یا حکومت ایس نوں عزت دے کے ایس نوں مطمئن کردیوے۔ لودسو دو چار حکم واپس لین نال بادشاہ دا کیہ وگڑیا اے؟ اوہنوں بادشاہی چاہی دی اے سو قائم ایں۔ سوادا ایس گل دا اے جو کسے دی حکومت اتے وار کیتا جاوے۔ایہہ اوکھا کم ایں تے تاریخ وی ایہو دسدی اے جو ہندوستانی تاریخ وچ نہ صرف مذہبی لوکاں سگوں صوفیاءکرام وی حکمراناں لئی کدی خطرہ نہیں بنے۔ صوفی خالق تے مخلوق دے ذکر فکر توں باہر نہ نکلے تے علماءکرام حلال حرام تے آپسی لڑائیاں وچ ای پھسے رہے،بادشاہ نے علماء تے صوفیاء دونواں نوں عزت دتی۔ پر جتھے درباریاں نے کسے وی تحریک نوں خطرہ بنا کے پیش کیتا بادشاہ نے اوہدی اٹ نال اٹ وجادتی۔ گورو ارجن دیو نے باغی شہزادے نوں پناہ دتی تے رپورٹاں ملیاں کہ ایہہ نواں گورو پنجاب وچ حکومت لئی مسئلہ بندا جارہیا اے تے فیر بادشاہ جہانگیر نے پنجویں سکھ گورو نوں معاف نہ کیتا۔ بادشاہی دا اصول ازلی اے جو بادشاہ دا مذہب،ذات،فرقہ،دین ایمان اوہدی کرسی اے۔اوہدے اصول دے مطابق کرسی دا دشمن گویا خدا دا دشمن ہوندا اے۔اوہنوں تاریخ وچ Divine Right Theory وی آکھیا جاندا اے۔

پنجاب دے صوفیاں وچوں بُلھے شاہ ہوراں نوں دلیر تے مونہہ آئی گل نہ رہندی اے دا

سچا کردار منیا جاندا اے۔ اپنی شاعری وچ اوہ لفظاں دا ورتاوی اوسے جرات نال ای کردے
نیں اپنے دبنگ ہون دے باوجود اوہناں اکھراں دی وتی چوں باہر نکل کے کسے حکومت
مخالف تحریک نہ چلائی۔ اوہناں دا انداز روایتی صوفیاں والا سی جو مونہہ آئی اوہ کسے خوف توں
بغیر کر دینی بھاویں اوہ حکومت دے خلاف ای کیوں نہ ہووے پر ایس سوچ نوں کسے تحریک
نوں منظم کرن لئی استعمال نہ کیتا۔ اسیں عام سوچ وچ سمجھنے آں کہ اوہ سیاستدان نہیں سن بلکہ
صوفی سن۔ اپنی موج وچ مست رہ کے اللہ تے اوہدی مخلوق نوں پیار محبت تے اکیے دا درس
دینا۔ ایہہ اوہ سوچ اے جہڑا نہ کوئی سیاستدان دے سکدا سی نہ کوئی بادشاہ۔ ہندو مسلمان سکھ تے
عیسائی تے اک پاسے شیعہ، سنی، دیوبندی، بریلوی، وہابی جہڑے اسلام دے فرقے نیں اوہناں
نوں اج تک کوئی اک نہیں کرسکیا پر صوفیاں نوں ویکھو اوہناں ہندوواں، مسلماناں، سکھاں،
عیسائیاں تے دوجے لوکاں نوں ایکتا عطا کردتی، صوفیاء کرام تے ایہہ اعتراض ہے بھئی اوہناں
نے بادشاہواں دے خلاف عوام نوں منظم نہیں کیتا تحریکاں نہیں چلائیاں دراصل جاندار نہیں
لگدا کیوں جو صوفیاں دا کم ایس سیانف ول اشارہ اے جو اوہناں نے دنیا نوں ہمیش لئی دس دتا
اے جو انساناں تے ملکاں معاشریاں دی بھلائی تے ترقی صرف اور صرف اکیے وچ اے، امن
دی راہ صوفیاں دے کردار تے فلسفہ وچ اے۔ مغربی تے مشرقی طاقتاں دے امدادی اداریاں
تے پالیسیاں وچ نہیں۔ ہندوستان وچ ہر مذہبی تحریک وچ فرقہ واریت تے انسانی ونڈ دا کجھ
رہیا اے وڈے وڈے عالماں دے ناواں نال فرقہ پرستی جڑی ہوئی نظر آندی اے پر صوفیاں
دیاں راہواں فرقہ پرستی دے کنڈیاں توں صاف نظر آندیاں نیں۔

بُلھے شاہ دی کافی سن کے مُلا اکفر اندر دا

اکرم شیخ ہوراں دی کتاب اک پیغام دیندی اے جو ساڈے ملک پاکستان وچ وی وڈی
گنجھل بن چکی اے۔ قومیت پرستی (Nationalism) یا مذہبی قومیت پرستی۔

1947ء توں بعد ایہہ سوال کدی حل نہ ہویا۔ ماڑی لیڈرشپ تے عوام صرف نعرے بازی
توں کم لیندے آرہے نیں۔ ایس سوال وچوں اک منڈھلا سوال پیدا ہوندا اے کہ ساڈیاں لیڈراں

نے دونواں نظریاں وچوں کس نظریہ نوں اہمیت دتی؟ میرے خیال وچ لیڈراں تے لوکائی نے ذاتی فائدیاں تے خودغرضی یعنی ذاتی فیدے دے نظریئے نوں اہمیت دتی۔ لیڈراں واسطے ملک تے عوام دی کوئی اوقات نہیں رہی۔ جدوں دل وچ محبتاں دی تھاں غرضاں لے لین تے فیر مندے حال ای ہوندے نیں۔ اکرم شیخ ہوراں نے پنجاب دی سیاسی تے مذہبی تاریخ وچوں خودغرضاں اتے ثقافتی تے صوفیائی محبتاں وچوں امن تے سکھ وکھا کے آن والیاں نسلاں نوں سبق دتا اے بھئی جے مذہب تے سیاست کاروبار بن جان تے امن سکھ داناں نہیں رہندا۔

اکرم شیخ ہوراں دی ایہہ کتاب سکھ تواریخ' پنجاب تاریخ اتے سیاسی منظرنامیاں اُتے گہری تے انملی لکھت اے۔

پنجاب اُتے بہت کتاباں لکھیاں گئیاں پر میں ہمیشہ اک گل کرنا واں کہ پنجاب اُتے حالے تک کوئی کتاب نہیں لکھی گئی۔ میری دلیل ایہہ ہوندی اے جو 1941ء دی مردم شماری مطابق 97 فیصد توں چوکھے لوک پنجاب دے پنڈاں وچ رہندے سن۔ ہن آپوں دسو جو پنجاب دی تاریخ دیاں کتاباں 97 فیصد لوکاں دی ترجمانی کردیاں نیں یا 3 فیصد شہری آبادی دی؟۔ پنجاب تے اج تک جنیاں وی کتاباں لکھیاں گیاں اوہ تن فیصدی آبادی دی تاریخ اے۔ جدوں کوئی 97 فیصد تے تاریخ لکھے گا اوہ پنجاب دی اصل تاریخ ہووے گی۔ اکرم شیخ ہوراں تے اس موضوع نوں وی چھیڑیا کہ تاریخ نے بادشاہواں دے سہرے تے نوحے بیان کیتے عام لوکائی دا کیہ حال سی' حملے ہوئے تے اوہناں اُتے کیہ ردعمل سی۔ اناج کھس گیا تے زندگی کیویں چلدی رہی ایہہ سارا کجھ لکھنا حالے باقی اے۔ میری دعا اے جو رب تعالی اکرم شیخ ہوراں نوں صحت تے ہمت دیوے کہ اوہ ایس کمی نوں پورا کرن کیوں جو ایہہ کتاب دسدی اے کہ اکرم شیخ ہوراں وچ اوہ سارے جوہر موجود نیں جنہاں سہارے سچی پنجاب تواریخ لکھی جاسکدی اے۔

ڈاکٹر اختر حسین سندھو

11-4-2016.

☆☆☆

سیاسی سوجھ دے کارے

پنجابی زبان وچ ہون والی شاعری دے سوے دو طرحاں دے گنے متھے جاندے نیں۔
اک اوہ.....جیہاں دا مڈھ موسیقی ہوندی ہے' جیہاں وچ انسانی جذبیاں دا اظہار ہوندا ہے' اوہ جذبے جیہڑے آپسی مل ورتن تے غماں تے خوشیاں دا وکھالا وی ہوندے نیں تے فیر ایہ جذبے پیداواری وسیلیاں نال جڑے ہوندے نیں پنجاب دی زمین شروع توں ہی زرخیز رہی اے ایتھے فصلاں دی بیجائی تے کٹائی انسانی رویاں تے وی اثر انداز ہوندی نویاں قدراں نوں وی جنم دیندی رہی اے۔

ایسے پچھوکڑ وچوں ای خوشی تے غم دے سانجھے وکھالے وی ہوئے تے ایہناں وچوں ای لوک گیتاں نے جنم لیا تے اوہناں دیاں وی کئی صنفاں سامنے آئیاں۔ بولیاں' ٹپے' ماہیے تے گیت.....جیہڑے موسیقی نال جڑے ہوئے سن تے اج اسی ایہنوں گیت تے گاؤن دی شاعری وی آکھدے ہاں۔

تے فیر..... ایہوای اوہ ''گاؤن'' دی شاعری ہے جس وچوں ''کافی'' نے جنم لیا تے ساڈے سارے صوفیاں نے ایہنوں اپنی فکر' اپنی سوچ' اپنے نظریئے تے خیالاں دے اظہار تے ابلاغ دا وسیلہ بنایا۔ بھاویں سچ تاں ایہ وی ہے کہ ''کافی'' لئی کسے اک خاص صنف نوں نہیں اپنایا گیا ایسے لئی کافی رنگ کئی صنفاں راہیں چمکاں ماردا رہیا اے۔ بہر حال حقیقت ایہو

ای ہے کہ صوفیاں نے تصوف تے علم لدنی دے سارے بھید وی ایسے صنف راہیں سامنے لیاندے جہڑے اج پنجابی زبان دا سب توں وڈا تے اُچا ورثہ نیں۔ سگوں ایہ وی آکھیا جاندا ہے کہ فارسی زبان توں مگروں تصوف دا سب توں بہتا بیان پنجابی زبان وچ ہویا اے تے اج پوری دنیا وچ وسدے پنجابی ایہدے اُتے مان کردے نیں۔

کلاسیک شاعری وچ دوجی وڈی روایت ''قصہ گوئی'' دی ہے ساڈے بہت وڈے وڈے شاعراں نے ایہنوں اظہار دا وسیلہ بنایا۔ واراں وی لکھیاں تے رومانی کہانیاں وی بیان کیتیاں سگوں اک رومانی کہانی تے کئی شاعراں نے اپنے اپنے ڈھنگ وچ لکھی۔ کیوں جے قصہ گوئی وچ ایہ سہولت وی موجود ہوندی ہے کہ کہانی دے کرداراں تے واقعات دے نال اوس زمانے دے سماج دے منظر نامے وی شامل کر لئے جاندے نیں سماجی قدراں تے اوہناں وچ آون والیاں تبدیلیاں نوں وی بیانیا جاسکدا اے۔ انسانی رویاں، رشتیاں تے تعلق وچ ہون والی ٹٹ بھج نوں اوہدی پچھوکڑ نال سامنے لیاندا جاسکدا ہے تے فیر جدوں ایہدے وچ علم تے تخلیقی حسن دی سانجھ ہوندی اے تے اوہ قصے کہانیاں شاہکار بن جاندیاں نیں جس دی سب توں وڈی مثال وارث شاہ دا قصہ ہیر رانجھا ہے بھاویں اوہناں توں پہلے ایہ قصہ دمودر تے مقبل وی لکھیا تے وارث شاہ توں مگروں وی ایس قصے دیاں لکھتاں ہوئیاں پر وارث شاہ دی ''قصہ گوئی'' نوں دنیا دے وڈے ادب توں وی اُچا مجھیا جاندا ہے۔

اک ہور سچ تاں انج وی ہے کہ ساڈے پنجاب دے ایہناں رومانی کرداراں نوں ساڈے صوفی شاعراں نے علامت دے طور اُتے وی ورتیا ہے، خاص طور تے ہیر تے رانجھا ساڈے صوفیاں دے من پسند کردار رہے نیں، بُلھے شاہ دے ہاں رانجھا اٹھاراں واری ورتیا گیا ہے۔ ایہ جیہڑا مقصد وی ہے تے منزل وی، خواہش وی ہے تے اوہدا انت وی، ذکر تے فکر دی بنیاد وی ہے تے اخیری سدھر وی۔

رانجھا رانجھا کردی نی میں آپے رانجھا ہوئی
سدو نی مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ آکھیو کوئی

سچی گل تاں ایہ ہے کہ..... ساڈے صوفی شاعراں دا اصل مقصد' تے منزل' رانجھا ہی رہیا اے تے اوہناں رانجھے لئی ہر دکھ ہر مصیبت تے ہر اوکڑ وی برداشت کیتی اے تے لوکاں نوں وی ہیر وانگوں رانجھے نال عشق کرن لئی آکھیا ہے' پر بُلھے شاہ تے ایس پچھوکڑ ساریاں حداں وی پار کر جاندا ہے سگوں جتھے ہور بہت سارے صوفی احتیاط تے تدبر توں کم لیندے نیں بُلھے شاہ کسے احتیاط دی کوئی پروا نہیں کردا پیراں وچ گھنگھرو وی بنھ لیندا ہے تے مستی وچ آ کے دھمالاں پاؤن لگ پیندا ہے شرعی حداں چوں باہر نکل کے ترک عبادات دا ہوکا دین لگ پیندا اے۔

ترک حلالوں کھا مردار

ایہدے وچ کوئی شبہ نہیں کہ بُلھے شاہ دی فکر ساڈے ہور بہت سارے صوفیاں توں وکھری ہے سگوں اوہنے تاں چالو رسماں ریتاں توں وی انکار کیتا ہے جیہڑیاں صوفیاں دے ہاں پر چلت سن یاں فیر مذہبی ٹھیکیداراں نے اپنے گل وچ پائیاں ہوئیاں سن۔ ایس پچھوکڑ ایہ وی آکھیا جاسکدا ہے کہ اوہنے چالو رسماں ریتاں دی توڑ بھن کیتی تے اپنی نویں سوچ دا وکھالا کیتا۔ قدم قدم تے اوہدی اچیائی تے وڈیائی دے اپنے کلام تے عمل راہیں جتن وی کیتے ایہو ای کارن ہے کہ جنے الزام اوہدے اُتے لگے یاں فیر جنے فتویاں دا اوہنوں سامنا کرنا پیا کسے ہور صوفی نوں نہیں کرنا پیا۔

ڈاکٹر اسلم رانا بہشتی ہوری کہندے نیں:

''بُلھے شاہ دی آواز سب توں نویکلی اے۔ جہڑی ظلم' تشدد' جھوٹھ' مکر' فریب' بے انصافی' طبقاتی اونچ نیچ تے سیاسی بدحالی دے خلاف بھرویں انداز وچ اُبھر کے سارے پنجاب وچ کھلر گئی جویں اوہدی شخصیت وچ اک نڈھرک پن تے بے باکی اے۔ اُنجے اوہدی شاعری دیاں سرمدی سراں وی لامحدود تے ناپید نیں اوہ کسے نوں خاطر وچ نہیں لیاندا تے ہر بدی تے جھوٹھ دے پردے چاک کیتی جاندا اے اوہنے پنجاب دی اٹھارہویں صدی دے عہد نوں لہو وچ رنگیا تکیا' ذات پات دی تمیز تے تفریق دے زہری سپاں دے زہر وچ ڈبیا ویکھیا تے لوکائی نوں دُکھ درد دے سمندر وچ غوطے کھاندیاں تکیا تے بے اختیار کرلا اٹھیا ایہ کرلاٹ

سیاسی تے سماجی دوہاں سطحاں اُتے محسوس کیتی جاسکدی اے۔''

ایہ اک آواز اے۔ جہڑی بُلھے شاہ دی فکر دی ڈنگھیائی چوں اُبھر کے سامنے آئی سی پر ویلے دے جبر نے ایہنوں اپنی پکی پچھان بنن توں پہلے ای کھالیا۔ پر سچائی دی آواز اج وی جیوندی جاگدی اے تے اوہدی ہاں نال ہاں ملاؤن والے وی ہے نیں تے اوہدے توں اگوائی وی لے رہے نیں۔ ایہو ای آوازاں پچھے موجود وجود دی سچائی ہوندی اے۔ آوازاں تے کناں توں دور ہو جاندیاں نیں۔ پر وجود نہیں۔ بہر حال ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دیاں ایناں کجھ گلاں وچ پورا بُلھے شاہ لکیا ہویا اے۔ بس ذرا اوہنوں ویکھن لئی بصارت نہیں بصیرت دی لوڑ ہے۔ کوئی عینک لاؤن دی وی نہیں۔

ایہ بُلھے شاہ دی فکر، سوچ، عمل تے کردار دا ہی سٹا ہے کہ بُلھے شاہ صرف مسلمان پنجابیاں دا ہی نہیں ہر اوس پنجابی دا آئیڈیل اے جہڑا تصوف دا مانت اے۔ سگوں سچی گل تاں ایہ ہے کہ اوہ اک مسلم صوفی یاں پنجابی صوفی نہیں، جگت صوفی اے سارے مذہباں دے منن والے اوہنوں اپنا صوفی سمجھدے نیں تے اوہدی وچار دھارا دی پیروی کرن اُتے مان سمجھدے نیں تے فیر ایس توں وی وڈا سچ تاں ایہ وی ہے کہ بُلھے شاہ ای اوہ کلا صوفی ہے جس دی سوچ نوں ہور زباناں دے صوفیاں نے اپنی فکر دا حصہ بنایا۔ ایہ بھاویں سائیں سچل سرمست ہووے یاں خواجہ غلام فرید.... تے اج وی بہت سارے صوفی نیں جہڑے اوہنوں اپنا آئیڈیل بناؤنا چاہندے نیں۔

بہر حال اک ہور سچائی تاں انج وی ہے کہ بُلھے شاہ نے اپنے زمانے دی سیاسی تے سماجی تواریخ تے اوہدے لوکائی اُتے ہون والے اثرات نوں بیانیاں ہے اوہدا اوکھالا کسے ہور پنجابی صوفی نہیں کیتا۔

بھاویں صوفیاں بارے اک وچار دھارا انج دی وی ہوندی ہے کہ اوہ دنیاداری توں دور ہوندے نیں اوہ سیاسی تے سماجی قدراں نال جڑت نہیں رکھدے اوہناں دا مقصد تے منزل کجھ ہور ہوندی اے اوہناں دا گیان تے دھیان وی خاص ہوندا اے۔ اوہ دنیا نوں دکھاں دا

براحال ہویا پنجاب دا

گھاروی سمجھدے نیں۔ ایس لئی اوہ دنیانوں جان بجھ کے پروکھے رکھدے تے ایہدے لئی اپنا وقت ضائع نہیں کردے۔ پر اک وچار دھارا تے ایہ وی ہے کہ شاعر اپنے ویلے تے حالات دا نمائندہ ہوندا اے اوہدی سوچ اوہدی فکر اپنا سماج پروکھے نہیں کرسکدی اوہ جو کجھ وی لکھدا ہے اوہ اپنے ویلے دی مورت ہوندی اے۔ جس دے رنگ ڈھنگ توں آون والیاں نسلاں جانکاری حاصل کردیاں نیں تے جہڑا شاعریاں لکھاری ایہ مورتاں نہیں بناوندا کجھ چر مگروں اپنی موت آپے مرجاندا اے ایس لئی مرن توں مگروں جین لئی شاعر نوں اپنے ویلے دے حالات نوں شاعری وچ لیاوَنا ضروری ہوندا ہے۔

ایہ کم سانوں بُلھے شاہ دے ہاں سب توں زیادہ لبھدا ہے۔ بھاویں سچ تاں ایہ وی ہے کہ اوہنے نثر نگاری نہیں کیتی اوہ شاعری تے صرف شعراں وچ ای ایہدا اظہار کیتا ہے۔ اوس زمانے وچ ہون والے وقوعیاں نوں علامتاں تے استعارے بنا کے پیش کیتا ہے پر جو کجھ کیتا ہے اوہدے توں سانوں بہت کجھ سمجھن دی مدد مل جاندی اے۔ حالاں اوہدے توں مگروں سامنے آون والے وارث شاہ نے صرف اک مصرعے وچ پنجاب وچ ہون والی ٹٹ بھج دا ذکر کیتا تے اوہدے وچ وی صرف قصور دی بربادی اُتے ای ہر کھ وکھالا کیتا اے حالاں ایہوای اوہ زمانہ سی جس وچ پنجاب اُتے نادر شاہ تے احمد شاہ ابدالی حملے کررہے سن، دلی دا تخت دی لڑائیاں تے سازشاں دا مرکز بنیا ہویا سی تے پنجاب وچ سکھ اک نویں سیاسی تے جنگی طاقت بن کے سامنے آچکے سن پر جہڑا رنگ ڈھنگ بُلھے نے اپنایا اوہدی کوئی ہور مثال نہیں ملدی۔

در کھلا حشر عذاب دا براحال ہویا پنجاب دا

بُلھے شاہ دا جنم 1680ء وچ ہویا تے اوہنے 1758ء وچ چلانا کیتا۔ ایس طرحاں ویکھیا جاوے تاں اوہدی ساری حیاتی سیاسی تے سماجی ٹٹ بھج وچ ای لنگھی اے۔ اوہدا جنم ہویا تے ایہ اورنگ زیب ورگے مذہبی انتہا پسند دے عروج دا زمانہ سی پر ایہ وی سچ ہے کہ اوس دے زمانے وچ اک پاسے تاں کئی ریاستاں وچ بغاوت وی ہوگئی سی خاص طور تے دکھنی ہندوستان وچ تباہی دا سلسلہ شروع ہو گیا سی۔ پر ایہدے نال ای مرہٹیاں دی طاقت وی سامنے آرہی سی

جد کہ ایدھر سکھاں دے نوویں گرو تیغ بہادر دے دلی دربار وچ ہون والے قتل دا ردعمل وی چوکھا ہور ہیا سی۔جس دے سٹے وچ سکھ اک نابری سیاسی قوت بن کے پوری طرحاں سامنے آ گئے سن تے اوہناں مغل حکومت تے اوہدیاں فوجاں نال ٹکر لینا شروع کر دتی سی۔

تواریخ دے سیانے تاں ایہ وی کہندے نیں کہ اکبر اعظم نے جہڑے سیاسی رشتے تے تعلق بنائے تے اوہدے نتیجے وچ جہڑی مضبوط ریاست دی نینہ رکھی سی جہانگیر تے شاہجہان ولوں مولویاں دے آکھے لگ کے حکومت تے ریاست نوں جہڑی شکل صورت دتی گئی اوہدا انت اورنگ زیب دے زمانے وچ کھل کے سامنے آ گیا اوہدے نال نہ صرف اکبری حکومت دی نینہ ہل گئی سگوں مغل حکومت وچ وی تباہی تے بربادی دا عمل وی شروع ہو گیا' ریاست ولوں کیتے گئے فیصلیاں توں سماجی سانجھ وی ٹٹ گئی ہندو تے سکھ وی حکومت توں ناراض ہوئے سگوں مسلماناں وچ فرقے بازی وی ہوئی خاص طور تے شیعہ تے سنی جھگڑیاں وچ وی وادھا ہویا کئی شہراں وچ فساد وی ہوئے۔جہاں نوں ویکھ کے بُلھے شاہ نوں ایہ کہنا پیا کہ

سُنی نہ نہیں ہم شیعہ
صلح کل کا مارگ لیا

ظاہر ہے کہ حکومتی ریاستی فیصلیاں تے حکمت عملی دے سماج اُتے وی اثرات ہوندے نیں تے ایہ اورنگ زیب دے مرن مگروں جدوں حکومتی گرفت کمزور ہوئی تے دلی دربار وچ موجود مختلف دھڑیاں اک دوجے دے خلاف سازشاں شروع کیتیاں تے اقتدار لئی اورنگ زیب دی روایت اُتے چلدے ہوئے بھراواں نوں قتل کردے رہے تے اوہدے اثرات سماج وچ وی سامنے آوندے رہے' پر بدقسمتی تاں ایہ وی ہوئی کہ دلی وچ اقتدار لئی ہون والیاں سازشاں وچ رُجھے ہون پاروں حکمراناں دی توجا پنجاب ول نہیں رہی جس دے سٹے وچ پنجاب وچ افراتفری تے کھڑبا کھڑبی وچ وی وادھا ہوندا رہیا تے لہور دے تخت' لئی دی سازشاں ہوئیاں تے لہور دربار وی دلی وانگوں ماڑا ہوندا گیا جس دا فیدا پہلوں نادر شاہ درانی نے چکیا تے اوہ جتھوں وی لنگھیا تباہی تے بربادی کیتی انساناں دا قتلام کیتا تے پنڈاں تے

قصبیاں نوں اگاں لا دتیاں تے ایہولٹ مار کرد ا دلی تیکر چلا گیا مغل حکمران کولوں کروڑوں روپے تاوان وصول کیتا تے اپنے پُتر نال اک مغل شہزادی دا ویاہ وی کیتا۔ بُلھے شاہ ایسے صورت حالات نوں ویکھدے ہوئے اپنے ڈھنگ وچ آکھیا کہ

مُغلاں زہر پیالے پیتے

ایہ اوہ خودکشی سی جہڑی مغلاں نے غیر سیاسی حرکتاں تے غیر انسانی کرتوتاں دے نتیجے وچ کیتی سی تے بُلھے شاہ نوں ایہدے اُتے ہرکھ وکھالا کرنا پئیا۔

بُلھے شاہ دے زمانے وچ ای سکھاں نے سیاسی قوت حاصل کیتی تے فیر ایہدے وچ بندہ بیراگی دا کردار وی سامنے آیا جیہنے نہ صرف مغل حکمراناں تے مسلماناں توں بدلہ لین لئی فوج تیار کیتی تے پنجاب دے مختلف علاقیاں وچ لٹ مار تے تباہی دا بازار گرم کیتا۔ بھاویں مغل حکومت نے بڑی مشکل نال اوہدے تے قابو پایا تے اوہنوں انجام تیکر اپڑایا پر ایہدے وچ وی کوئی شبہ نہیں کہ اوہنے حکومت دی گرفت نوں ہور وی کمزور کردتا سی پر ایہدے نال ای سکھاں دے کجھ ہور طاقت ور گروپ سامنے آ گئے سن جنہاں اپنیاں اپنیاں چھوٹیاں چھوٹیاں بادشاہیاں تے راج گدیاں بنالئیاں سن۔ جتھے اوہ آپنے فیصلے آپ کر رہے سن' ایہناں دھڑیاں ای بعد وچ مثلاں دا روپ دھاریا تے ایہناں مثلاں دے بہتے ٹھکانے لہور تے قصور دے نیڑے سن جتھے بُلھے شاہ دا رہنا بہنا تے آؤنا جانا سی۔ جس دی اک مثال آہلو والیا دی مسل وی ہے جہڑا لہور تے قصور وچ کاہنے نیڑے پنڈ آہلو دا رہن والا سی ایہوای اوہ آہلو والیا سی جہڑا بُلھے شاہ دے مرن مگروں لہور اُتے قبضہ کرن وچ وی کامیاب ہویا سی۔ ایسے پچھوکڑ اک ہور سچ تاں ایہ وی ہے کہ جدوں 1799ء وچ رنجیت سنگھ نے لہور نوں فتح کیتا سی تے ایتھے بھنگی مسل دے سکھاں دا قبضہ سی۔ بہر حال تواریخ دا اک ہور سچ تاں انج وی ہے کہ بُلھے شاہ دی حیاتی وچ نادر شاہ درانی دے جانشین احمد شاہ ابدالی نے وی پنجاب اُتے پنج حملے کیتے تے لہور وچ اپنے جانشیناں دیاں حکومتاں وی بنائیاں۔ اوہنے سکھاں نال امرتسر وچ مقابلہ وی کیتا۔ مرہٹیاں نال وی لڑائی لڑی تے دلی اُتے وی دھاڑ کیتی تے افغانی روایتاں دے مطابق لٹ مار تے قتلام

وی کیتے پنڈاں تے شہراں نوں ساڑ کے سواہ وی کیتا- جدوں اوہ دلی پہنچیا تے اوس ویلے دے مغل حکمران کروڑاں روپے تاوان نال اک مغل شہزادی اوہدے پتر دے نکاح وچ دے کے اپنی جان چھڈائی- ایس توں بعد اوہنے دلی تے حملہ نہیں کیتا پر پنجاب وچ اوہدا فیر وی آؤنا جانا رہیا تے ایتھوں دے حکمران اوہنوں ''جگا ٹیکس'' دیندے رہے-

ہن سوال تاں ایہ وی ہے کہ اوہ علاقہ جہڑا اپنے تے پرایاں دیاں سازشاں تے لڑائیاں داشکار سی تے اوہنوں ہرنویں سورج نال اک نویں دھاڑوی نوں ویکھنا پیندا سی- لٹ مار' تباہی تے بربادی دے نال انسانیت دے قتلام دا مشاہدہ وی کرنا پیندا سی اوس علاقے دا سوجھوان اوہدے دکھاں توں کسراں وکھرا رہ سکدا سی یاں فر ایس زوال تے تباہی دے سماجی اثرات نوں کسراں پروکھے کر سکدا سی- تے جے اوہنے ودھ چڑھ کے اُچی آواز نال ایہدا ہرکھ وکھالا کیتا اے بچی گل تاں ایہ وی ہے کہ ایہ اوہدا فرض سی' ایہ کوئی احسان وی نہیں' ایہ وکھری گل ہے کہ ایہدے اُتے ساڈے پنجابی سیانیاں کوئی دھیان نہیں دتا-

ہرکھ والی گل تاں ایہ وی ہے کہ جہڑی سوجھ سیانف سامنے آئی اوہدے وچ اک دھڑا اوہ سی جیہے بُلھے شاہ ورگے جگت صوفی تے انسانیت دی وڈیائی دا ہوکا دین والے نوں اپنی سوچ' فکر تے پسند وچ ڈھال کے مولوی محمد عبداللہ بناؤن دے جتن کیتے' دوجے دھڑے نے اوہنوں صوفی تے منیا پر اوہنے ایہ کوشش کیتی کہ اوہنوں اک مسمہ صوفی ہی ثابت کیتا جائے کسے نے اوہنوں رب دا بندہ بنا کے تے سمجھ کے اوہ صوفی نہیں بنایا جہڑا انسانیت وچ رب دا نمائندہ ہوندا اے تے رب تے بندے وچ نویں جرٔت پیدا کرن دا ہوکا دیندا ہے-

پر فیر وی..... اک ہور سچائی تاں اجے وی ہے کہ بُلھے شاہ نوں صوفی تے آکھیا منیا گیا پر اوہنوں اپنے ویلے دا سوجھوان نہیں منیا گیا اوہدی سماجی سوجھ تے سیاسی سیانف نوں پروکھے ای رکھیا گیا ایہو ای کارن ہے کہ مینوں اوس زمانے دی سیاست تے سماج وچ ہون والیاں تبدیلیاں اُتے اک وکھری کوشش کرنی پئی' ایہ کس حد تک کامیاب اے یاں سارے تقاضے پورا کردی ہے' ایہ فیصلہ تے پڑھن والے ای کرن گے- اُنج وی میرا یقین ہے کہ کوئی شے پوری

نہیں ہوندی اوہدے وچ بہتری دی گنجائش ہمیشہ رہندی اے' ایہ جو کجھ ہے ایہدے وچ چنگیائی تے بہتری ہوسکدی اے۔ میں تے صرف مڈھ رکھیا اے۔ تو ڑ تیکر کوئی ہور لے جاسکدا اے۔ جو میرے توں یقیناً بہت چنگا ہووے گا۔

اکرم شیخ

0300-4342018

☆☆☆

بُلھے شاہ دا سیاسی تے سماجی شعور

فرائیڈ دا خاندان تے معاشرے دی بنتر دے حوالے نال نظریہ وی اپنی تھاؤں پورا سچ ہے پر اک خیال تاں ایہ وی ہے کہ انسان دیاں بے وسیاں لاچاریاں تے مجبوریاں وی آپس وچ رل کے رہن دی اوہنوں راہ وکھائی سگوں موت ایہدا سب توں وڈا کارن سی جس دے پاروں رب دی بھال ہوئی تے ایسے کارن ای مذہباں دی نینہہ وی رکھی گئی۔ ایہو ای اوہ غیر متوقع عمل سی جیہنے انسان نوں کٹھیاں رہن تے مجبور کیتا تے وستیاں تے وسیب بنے انسان دی اک دوجے نال سانجھ ہوئی۔ جنگل توں غاراں تے غاراں توں سانجھیاں آبادیاں بنیاں۔

انساناں دی اک دوجے نال مل کے رہن دی ضرورت نے ہی خاندان تے قبیلے بنائے۔ ایہناں قبیلیاں دی سانجھ نال معاشرے بنے تے فیر معاشرتی سانجھ نے رل کے حیاتی گذارن لئی کجھ ضابطے کجھ اصول بناؤن لئی انسانی سوجھ نوں ٹوریا۔ انسانی سوجھ دے سفر نال ترقی دیاں منزلاں وی طے ہوئیاں جس دے نال ای سماجی تے اخلاقی قدراں دی لوڑ وی ہوئی۔ پر فیر انج وی ہویا کہ

محنت تے جتن نے کجھ طبقے وی پیدا کیتے جیہناں وچوں کجھ حکمران وی بنے اوہناں ظلم تے زیادتی راہیں زمین دے قدرتی وسیلیاں اُتے قبضہ وی کیتا، آپ تے حکمران بن گئے پر ماڑیاں بے وسیلہ لوکاں نوں تسلی دے کے آؤن والے چنگے ویلے دیاں آساں تے امیداں نال

جوڑ دتا۔ ایہوای اوہ لوک سن جنہاں دی رب تے مذہباں نال نیڑتا ہوئی۔ کیوں جے مذہب ای اوہناں نوں اُمید تے آنند دیندا اِی۔ پر دوجے پاسے اوہ طبقے جہڑے حکمران بن گئے سن اوہناں غریباں تے ماڑیاں نوں نوکر چاکر بناؤن تے رکھن لئی انسانی تے اخلاقی قدراں دا وکھالا کیتا مذہباں دے ٹھیکیداراں نوں ذاتی تے مالی فیدے دے کے اپنے فیدیاں دی رکھیالئی ورتیا تے فیر.... ایہوای قابض تے حکمران طبقے سن جنہاں اپنے فیدیاں دی رکھیالئی قنون وی بنائے تے آکھیا کہ ایہناں راہیں لوکائی دا فیدا تے سماج دی بہتری ہووے گی۔ ایہ وکھری گل اے کہ ایس طریقے نال سماج دی بہتری تے ترقی نہیں ہوئی اوہناں کول ای نویں جانکاری آئی اختیار تے اقتدار دے وسیلے وی کٹھے ہوئے' اوہ آپ ای دنو دن ترقی کردے گئے ایس نظام نے جنہوں اج سرمایہ داری تے جاگیرداری نظام وی آکھیا جاندا اے۔

اوس زمانے وچ زمیناں' جائیداداں تے جاگیراں نوں آمدنی دا وسیلہ بنا کے اوہدے لئی غلام تے مزارعے رکھے جاندے سن تے اوہناں وچ وادھا ہورہیا سی' تے اج ایہ نظام فیکٹریاں تے کارخانیاں دے مزدوراں وچ ای وادھا کر رہیا اے۔ بھاویں نویں ٹیکنالوجی تے مشیناں آؤن نال مزدوراں دی لوڑ وی گھٹ گئی اے اک کم جہڑا ہزار بندہ کردا سی اوہ دس ویہہ بندے وی کر دیندے نیں ایہوای کارن اے کہ پوری دنیا وچ بے روزگاری وچ وادھا ہورہیا اے تے ایہدے نال ای آبادی نوں گھٹ کرن دیاں کوششاں وی ہوندیاں نیں' پر اصل کارن ول توجہ دے کے معاشی برابری' معاشرتی حقاں دی ساویں ونڈ دی گل نہیں کیتی جاندی۔

بھاویں سچ تاں ایہ وی اے کہ قدرت دے بنائے ہوئے قنون وچ موت دا پکا فیصلہ وی موجود اے' جو آیا اے اوہنے واپس وی پرتنا اے' جو بنیا اے اوہنے ٹٹنا وی اے۔ ایہوای عمل اے جس پاروں اک فطری اصول راہیں آبادی وچ گھاٹ وی ہوندی اے۔ کجھ انسانی کوششاں راہیں وی ایہدے وچ گھاٹ ہوندی اے' فتنہ فساد' لڑائی جھگڑے اک دوجے تے لادوہون دی اچھیا تے جنگاں راہیں وی آبادی وچ گھاٹ ہوندی رہندی اے تے فیر کئی علاقیاں وچ مڈھلیاں سہولتاں نہ ہون پاروں بیماریاں وی آکے انساناں دیاں وستیاں برباد کر کے آبادی

وچ گھاٹ کردیاں رہندیاں نیں' بھاویں اج دا سچ تاں ایہ وی ہے کہ بہت ساریاں جسمانی بیماریاں دے علاج دریافت کر لئے گئے نیں تے ایہنوں انسانی حیاتی ورگی نعمت نوں بچاؤن دا اک چنگا کم وی آکھیا جاندا اے۔ پر فیر وی انسان نوں موت توں بچاؤن دا کوئی پکا کم نہیں ہویا۔

موت ای سب توں وڈا سچ ہے' جس دا ہر صورت وکھالا ہوندا ہے تے جدوں ایہ آؤندی ہے تے ایہ سجناں دے نال دشمناں نوں وی کٹھا کر دیندی ہے۔ جس توں پرانے رشتے نواں روپ وی دھار لیندے نیں۔ ایسے لئی درویشاں' صوفیاں تے فقیراں نے موت نوں وصل دا لمحہ وی آکھیا اے' کیوں جے ایہدے راہیں بندے تے رب وچ ٹٹا ہویا پرانا تعلق فیر بحال ہوندا اے۔ ایہ روز میثاق دی یاد دی دلاؤندا ہے تے حیاتی دے مقصد وی سامنے لیاؤندا ہے۔

بہر حال...... آمدم برسر مطلب سیاسی نظام تے اوہدیاں قدراں تے روایتاں سماج دی بنتر وچ مڈھلا کردار ادا کردیاں نیں' جہڑے ورت ویہار تے وتیرے حکومتاں تے حاکمیت وچ پر چلت ہوندے نیں اوہناں دا سماج تے اثر وی ہوندا ہے تے فرد وچوں اوہناں دا وکھالا وی ہوندا ہے۔

جس دی اک مثال تاں اج وی سامنے آؤندی اے کہ برصغیر وچ کدی وی جمہوریت نہیں رہی یاں فیر اوکائی نوں کدی حکمرانی دا حصہ نہیں بنایا گیا ایسے لئی نہ تے معاشرہ جمہوری ہویا اے تے نہ ای فرد دا رویہ جمہوری قدراں وچ پھل پھُل سکیا اے۔ تے فیر انج وی کہ جدوں فرد جمہوری نہیں ہویا تے خاندان وچ جمہوریت دی پرچلت کویں ہوسکدی اے؟ کیوں جے ایتھے ہمیشہ بادشاہت رہی اے تے بادشاہ اپنی راج گدیاں تے اقتدار لئی اک دوجے نال لڑدے بھڑدے رہے نیں۔ سگوں پیو بھراواں نوں قتل کرنوں وی نہیں ہٹدے رہے ایس لئی اسی اج ایہ وی ویکھدے ہاں کہ ساڈے وچ برداشت تے رواداری ہے تے نہ ای اسی اک دوجے دی آزادی تے وکھری رائے نوں وی منن لئی تیار نہیں ہوندے سگوں چھوٹے چھوٹے اختلاف رائے اُتے اک دوجے نال جھگڑدے وی ہاں تے اک دوجے نوں مرن مارن تے وی تیار ہو جانے آں۔ ایہ اوہ اجتماعی رویہ اے جیہڑا صدیاں توں چلیا آرہیا اے تے ایہدا کارن اوہ سیاسی نظام اے جہڑا ایتھے چالو رہیا اے تے جہنے اک ایسا سماج بنایا اے جہڑا آپا

دھاپی تے خودغری داشکاروی ہے تے کھڑباکھڑبی روز دامعمول ہے -
ایس پچھوکڑ اج سانوں یورپ وکھر اوکھالی دیندا ہے او تھے سماجی تبدیلیاں نے انسان
تے اخلاقی قدراں وی بدل چھڈ یاں نیں او تھے اوہ لڑائی جھگڑے نظر نہیں آؤندے جہڑے
ساڈے ہاں انسانی فطرت دا حصہ بنے ہوئے نیں- بھاویں اک ہور سچ تاں انج وی ہے کہ
ہندوستان وچ پچھلے ستر سال توں جمہوریت چالواے جس نے اک سیاسی نظام نوں چالو تاں
کردتا ہے پر ماضی دی تواریخ دے اثرات اجے وی سماج وچ وکھالی دیندے نیں' کیوں
جے'' سماجی تبدیلی'' راہیں اجتماعی رویئے تے قدراں اک مسلسل عمل راہیں تبدیل ہوندیاں
نیں تے اوہناں لئی اک لمی مدت دی لوڑ وی ہوندی اے- ساڈا المیہ تے ہور وی ہے کہ
اسیں اجے تیکر سیاسی نظام بارے کوئی پکا فیصلہ نہیں کر سکے ساڈے اندروں اجے وی بادشاہی
نہیں گئی اسیں جمہوریت دے وی کئی نویں ڈھانچے بنائے تے اوہناں نوں لاگو کرن دے
جتن وی کیتے نیں ایہ وکھری گل ہے کہ اوہدے وچوں وی'' صدارتی نظام'' نوں نیڑے رکھیا
کہ ایہدے وچوں وی بادشاہی دی جھلک ملدی ہے- ایس طرحاں اک ہور گل تاں انج وی
ہے کہ جہڑا پارلیمانی نظام بنایا تے اوہدے راہیں جہڑا سربراہ بنیا اوہنے وی'' بادشاہی'' نوں
ہی پسند کیتا تے سارے فیصلے اپنے کول رکھے-
ایہ کہانی وی اصل وچ تواریخ دے تسلسل وچ اج دا منظر نامہ ہے جس توں بہت ساری
اوس سچائی نوں سمجھن وچ مدد ملدی ہے جس وچ سیاسی نظام معاشرے تے سماجی اخلاقیات
دی بُنتر وچ مڈھلا کردار ادا کردی تے اوہدے وچ نویاں قدراں دا کارن بن دی ہے-
بُلھے شاہ دا جنم اوس زمانے وچ ہوندا ہے جدوں مغل بادشاہی دا عروج زوال تے تباہی ول
ٹر پیندا ہے تے فیر ہر لنگھدے ویلے ایہدے وچ وادھا ہوندا جاندا اے- کئی طرحاں دیاں
لڑائیاں تے جنگاں ہوندیاں نیں کئی طرحاں دیاں سیاسی سازشاں تے ٹٹ بھج ہوندی اے کئی
بغاوتاں ہوندیاں نیں کئی دھڑے نویں طاقت بن کے سامنے آؤندے نیں تے ایس دے سماج
اُتے وی ڈونگھے اثر پیندے نیں آپسی خودغرضی' آپا دھاپی تے کھڑباکھڑبی سماجی سانجھ تے

نسانی بھائی چارے وچ ونڈاں پاؤندی اے۔۔ جس توں اپنے ویلے دا سیانا تے سوجھوان کسراں دور رہ سکدا ہے یاں فیر اپنیاں اکھاں بند کر کے سارے حالات توں بیگانہ ہوسکدا اے؟؟

تے جے اوہ بلھے شاہ ورگا دبنگ' نڈر' بے باک تے پورے سچ دا ہوکا دین والا ہووے تاں فیر ایہہ کسے وی طرحاں ممکن نہیں ہوسکدا۔ ایہہ وکھری گل ہے کہ اوہ ایس ساری صورت حال نوں ویکھدا تاں ہے پر اوہ صوفی دی حیثیت وچ ایہدا حل وی اپنی وچار دھارا وچ ہی ویکھدا ہے یاں فر ایہنوں وی قدرت دا کارا سمجھدا ہے کہ اوہدا فلسفہ تے نظریہ اوہنوں ''لا تحرک'' نوں جانن تے سمجھن تے وی مجبور کردا ہے۔

در کھلا حشر عذاب دا   براحال ہویا پنجاب دا

ایہہ دُکھ وی ہے' رونا وی ہے جس توں اوہ بہت زیادہ مایوس وی ہے' کیوں جے آؤن والے سمے وی اوہنوں کوئی بہتری نظر نہیں آؤندی' ایس بے وسی تے بے آسی وچ ای اوہ

سانوں آمل یار پیاریا

دی منگ کردا اے۔ ہُن سوال تاں ایہہ وی ہے کہ اوہ محبوب نوں آؤن دی دعوت کیوں دیندا ہے تے ایہہ محبوب کون ہے' جہڑا آ کے اوہنوں ایس دُکھ تے مایوسی توں نجات دلائے گا؟

جے ذرا ڈونگھیائی وچ دیکھیئے تاں ایہہ گل وی سامنے آؤندی ہے کہ ایس ساری صورتحال توں اوہ نجات دا ذریعہ موت نوں سمجھدا ہے' موت جہڑی صوفیاں دے ہاں ''ملاپ دا لمحہ'' ہوندی ہے جہڑی زندگی دے سارے دُکھاں توں جان وی چھڈا دیندی ہے تے محبوب نال ملاپ دا ذریعہ وی بن جاندی ہے۔

پر فیر وی جو کجھ اوہنے ویکھیا ہے' یاں فر وقت تے حالات دے جبر نے جو کجھ اوہنوں ویکھن اُتے مجبور کیتا ہے اوہ وی دھیان جوگ ہے اوس توں ای اوس زمانے دے سیاسی تے سماجی حالات بارے پوری جانکاری حاصل کر سکدے ہاں جہڑی ٹٹ بھج' افراتفری تے اُتھل پتھل ہوندی اے اوہدی وی پوری جانکاری لے سکدے ہاں۔ پر حالاں اوہ سب کجھ حکم حضوروں ہی سمجھدا ہے۔ پر فیر وی اوہ ایہہ دعویٰ کردا ہے کہ

اُلٹے ہور زمانے آئے

تاں مین بھیت بجن دے پائے

اسی ہور تبصرے، تجزیئے تے ویروے توں بناں بُلھے شاہ ہوراں دیاں اوہ کافیاں تے شعر لکھدے ہاں جس وچ پنجاب دی سیاسی تے سماجی صورتحال نوں بیان کیتا گیا ہے تیزی نال تبدیل ہون والیاں انسانی تے اخلاقی قدراں تے بھرویں تنقید کیتی گئی ہے۔ بھاویں، سیاسی تے سماجی تواریخ دی بہت ساری تفصیل اساں ایس کتاب دے کجھ حصیاں وچ بیان کردتی ہے تے اوہنوں جزوی طور تے یاں فر کجھ شعراں دی پچھوکڑ وچ سامنے لیاؤن دی ایتھے کوئی لوڑ نہیں۔ ایس لئی اوہناں دا اوہ کلام سامنے ضرور کرنے آں جس توں اوہنوں دے سیاسی تے سماجی شعور نوں سمجھن وچ بہت مدد مل سکدی ہے۔ سماجی منظرنامے لئی کجھ علامتاں تے استعارے وکھرے کریئے تاں ہوروی ایہہ کم سوکھالا ہوجاندا ہے۔

O...... اگلے جا بنگاہ لے بیٹھے پچھلیاں فرش وچھائے

O...... جدوں اپنی اپنی پے گئی دھی ماں نوں لُٹ کے لے گئی

O...... کاں لگڑنوں مارن لگے چڑیاں جرے ڈھائے

O...... گھوڑے چگن اروڑیاں اُتے، گدوں خود پوائے

O...... چڑھ سیسے شینہاں تے نچن لگے، وڈی پئی دھمال

O...... چوہیاں کن بلی دے کُترے، ہوہو کے خوشحال

O...... کھائے خیرا تے پھاٹے جمعہ اُلٹی دستک لائی

O...... بُھا تو تے ماربا غاں تھیں کڈھے، الور ہن اس جائی

O...... دولت منداں نے بوہیاں اُتے چوب دار بہائے

O...... بُلھے شاہ بن کیا بتاوے جو دسے سولڑ دا
لت بلتی گت بگتی کوئی نہیں بتھ پھڑ دا

O...... کپوری ریوڑی کیونکر لڑے پتاسے نال

بُراحال ہویا پنجاب دا

ڈاکٹر غافر شہزاد لکھدے نیں۔

پنجاب دی تواریخ نوں جے گوہ نال ویکھیئے تاں ایہدی پنج حصیاں وچ ونڈ کیتی جاسکدی اے۔جس بارے ''حدودالعالم'' دالیکھک لکھدا اے کہ

1- پہلا دور وسطی ایشیاء توں آون والے دھاڑویاں دا اے' ایس دور وچ لہور بُت پرستاں داشہر سی۔

2-دوجا دور وی وسطی ایشیاء تے افغانستان توں آون والے دھاڑدیاں داہی اے،جنہاں دا مقصد ہندوستان دے مندراں چوں لُٹ مار کرنا تے سونا چاندی کٹھا کرنا سی۔ایس وچالے انج وی ہوندا اے کہ ڈاکولٹ مار کر کے جاندے ہوئے حکومت تے حکمرانی کسے مقامی حکمران دے حوالے کر جاندے تے اوہ اگلے بزدل ٹرپیندے۔ایہناں وچ مغل حکمران وی شامل سن۔

3- تیجا دور مغلاں توں بعد سکھاں دی حکمرانی دا اے'جنہاں دے ظلم پاروں لہور دی ستر فیصد آبادی لہور نوں چھڈ کے ہور شہراں وچ ہجرت کر گئی سی۔ایس دور وچ کنہیا لال ہندی دے آکھن موجب سکھاں دے جتھے ڈاکے مارن تے لٹ مار تے اڈ کجھ نہیں کردے سن۔

4-چوتھا دور انگریزاں دا اے جنہاں دا مقصد وی ایتھے لٹ مار توں اڈ کجھ نہیں سی پر اوہناں کجھ چنگے کم وی کیتے۔

آثارقدیمہ دا محکمہ بنایا- تعلیمی ادارے بنائے' میوزیم' چیف کورٹ تے جی پی او ورگیاں عمارتاں وی بنائیاں سڑکاں بنائیاں ریلوے دا نظام بنایا- نکاسی آب تے نہری نظام وی بنایا- لہور وچ ماڈل ٹاؤن تے گلبرگ ورگے رہائشی علاقے امیراں لئی بنائے- جدکہ گوالمنڈی کرشن نگر تے محمد نگر ورگے علاقے ماڑیاں تے سفید پوشاں لئی بنائے-

5- پنجواں دور 1947ء توں بعد دا ہے جنہوں ستر سال ہورہے نیں' ایہدے وچ کیہ ہویا اوہ ساڈے سب دے سامنے ہے- پر ساڈا ایتھے مُچا تے بُلھے شاہ دا زمانہ ہے جدوں مغل ریاست اپنی سیاسی ساکھ گنوا بیٹھی سی تے اوہدے سٹے وچ سماج وچ وی ٹٹ بھجّ ہو رہی سی' ایس لئی اسی وی صرف اوسے ول ای دھیان رکھدے ہاں-

بُلھے شاہ دا جنم 1680ء وچ ہوندا ہے- ایہ اورنگ زیب عالم گیر دی ہندوستان وچ حکومت تے اقتدار دی ٹیسی دا زمانہ ہے اوہ اورنگ زیب جنھے پیونوں بندی خانے وچ سٹ چھڈیا جتھے اوہ انھاں ہوکے مر گیا- اونھے اپنے سارے بھرا قتل کردتے تاں جے کوئی اوہدے اقتدار ول میلی اکھ دیکھے تے نہ ای حکومت دا دعویدار ہووے' جنہاں وچ داراشکوہ ورگا قادری صوفی وی شامل سی- ڈاکٹر غافر شہزادا اپنے اک لیکھ وچ دسدے نیں-

اورنگ زیب شیخ احمد سرہندی ورگے مذہبی وچار رکھدا سی تے ایس گل نوں چنگا سمجھدا سی کہ اسلام دے ودھالئی غیر مسلماں نوں بے عزت کرنا جائز اے- اوہنے حنفی فقہ نال تعلق نہ رکھن والے سارے ٹیکس ختم کردتے تے غیر مسلم تاجراں اُتے پہلے توں وی کرڑے ٹیکس لاگو کردتے سن تے فیر 1679ء وچ اوہناں اُتے جزیہ وی لاگو کردتا جنہوں اکبر اعظم نے ختم کردتا سی تے ایہ شاہجہان دی حکومت تک ختم رہیا سی- ایس ٹیکس کارن مسلماناں تے غیر مسلماناں وچ پاڑا ہور وی ڈونگھا ہوگیا' بہتر تے بھیڑے یاں فرریاست وچ اُچے تے نیویں ہون دے احساس نے آپسی بھائی چارے وچ ہور وی وتھاں پائیاں-

اورنگ زیب نے اقتدار اُتے قبضہ کرن توں اگلے سال ای نویں مندر بناؤن تے سرکاری حکم راہیں روک لادتی سی 1661ء وچ بہار دے صوبے اُتے حملہ کرن ویلے بہت

سارے مندر ڈھادتے گئے سن کئی منداراں اُتے مسیتاں بنا دتیاں گیاں' 1669ء وچ ٹھٹھہ' بنارس تے ملتان دے کئی مندر تباہ کرن دے حکم جاری کیتے گئے' 1681ء وچ اجمیر توں دکن ول جاندے ہوئے راہ وچ آؤن والے سارے مندر تباہ کرن دے حکم جاری کیتے گئے تے ہندو منداراں وچ پڑھن پڑھاؤن دا سلسلہ روک دتا گیا ہندوستان دے مذہبی تہواراں ہولی تے دیوالی اُتے پابندی لا دتی گئی تے فیر 1696ء وچ دریائے جمنا وچ مردے نہوان تے وی پابندی لا دتی گئی۔

ہندوواں دے نال شیعہ وی محفوظ نہیں رہے' 1669ء وچ اورنگ زیب نے شیعاں دے مذہبی کٹھاں تے محرم دے جلوساں اُتے وی پابندی لا دتی تے بہت سارے شیعہ عالم قتل کروا دتے گئے۔ صوفیاں دے سرودھ کے قوالی اُتے وی روک لا دتی گئی۔ تصوف دیاں بے گنت کتاباں نوں اگ لاء کے ساڑ دتا گیا' گاؤن والیاں نوں دربار چوں کڈھ دتا گیا تے مصوری اُتے پابندی لا دتی گئی' ایہ سارے تے ایس طرحاں دے ہور حکم اورنگ زیب دی شاہی مہر تے دستخط نال لاگو ہوئے۔

1669ء وچ ای اک سرکاری حکم راہیں غیر مسلماں دیاں عبادت گاہواں تے سکول ڈھاؤن لئی آکھیا گیا جس دے سٹے سرہند دے قصبے بوریا وچ شاہی حکم ہیٹھ سکھاں دا گردوارہ ڈھادتا تے ایتھے اک مسیت بنا دتی سکھاں نے جواب وچ مسیت ڈھادتی تے اورنگ زیب مقامی حاکم نال بہت ناراض ہویا۔

ایسے طرحاں مورخ خافی خان لکھدا اے کہ جدوں اورنگ زیب نوں پتہ لگا کہ سکھاں نے پنجاب دے سارے پنڈاں وچ اپنے گردوارے بنا لئے نیں تے ایہ وی کہ سکھ گرو دے کارندے اپنے پیروکاراں توں نذرانے اکٹھے کر کے گروآں نوں پہنچا دیندے نیں تے اورنگ زیب حکم جاری کیتا کہ گروآں دے کارندیاں نوں گرودواریاں چوں کڈھ کے ایہ گرودوارے ڈھادتے جان۔

جس توں اندازہ لاؤنا اوکھا نہیں ہوندا کہ اورنگ زیب دی حکومت تے ریاست وچ غیر

مسلماں نوں کوئی رکھیا نہیں سی سگوں اورنگ زیب آپ اوہناں نوں ریاستی جبر راہیں مکاؤن دے جتن کرر ہیا سی جس دے سٹے سماج وچ وی کھڑ باکھڑ بی ودھ چکی سی۔

بہر حال ایہوای اوہ عالمگیری زمانہ ہے جس وچوں بُلھے شاہ دے زمانے دا جنم ہویا اے کیوں جے اک عہد اک زمانہ ای دوجے یا فرآؤن والے زمانے نوں جنم دیندا تے اوہدے حد بنھے بناؤندا ہے۔

اورنگ زیب عالمگیر دی موت 1707ء وچ وہندی اے جد کہ بُلھے شاہ اوس ویلے 27 سال دا جوان اے جہڑا اپنیاں فکری تے شعوری منزلاں ول تیزی نال ودھ رہیا اے تے اوہدے سامنے اورنگ زیب حکومت تے حکمرانی دے اثرات سماج وچ وی ظاہر ہونا شروع ہو جاندے نیں تے اوس حکمرانی دیاں ساریاں چنگیائیاں تے برائیاں نتر کے سامنے آؤن لگ پیندیاں نیں تے ایہوای اوہ سماجی شعور اے جہڑا اک صوفی نوں نوحے لکھن تے مجبور کر دیندا ہے جہڑے کئی رنگاں وچ ساڈے سامنے آؤندے نیں۔ جیہناں دا ویروا کرن لئی سانوں کتاباں ول ای جھاتی پاؤنی پیندی اے۔ پر ہر کھوالی گل تاں ایہہ ہے کہ تواریخ دیاں جہڑیاں وی کتاباں ملدیاں نیں اوہ صرف بادشاہواں دیاں جنگاں حکومتاں لئی حکمراناں دے رنگ محل وچ ہون والیاں سازشاں تے اک دوجے نوں قتل کر کے تخت اُتے قبضہ کرن دیاں کھیڈاں بارے ای لکھیاں گئیاں نیں۔

جس دا اک کارن تے ایہوی ہے کہ بادشاہواں نے اپنے اپنے درباری لکھاری رکھے ہوندے سن تے اوہ اوہناں دی مرضی تے خواہش مطابق ایہہ تواریخ لکھدے سن۔ فیر انج وی ہوندا سی بادشاہ نوں جہڑی گل چنگی نہیں لگدی سی یاں فر جہڑا اوہدی ذات حکومت دی نااہلی تے سیاست دی ناکامی دا وکھالا کردا سی اوہ تواریخ وچوں کڈھ دتی جاندی سی یاں فر اوہ بادشاہ دی خواہش موجب سودھ کے شامل کر دتی جاندی سی۔ جس وچ بادشاہواں دی دریا دلی تے رحم دیاں کہانیاں وی ہوندیاں سن بادشاہ نے خوش ہو کے اک غریب دا مونہہ موتیاں نال بھر دتا۔ اوہدے سارے خاندان دا نام نشان مٹا دتا جدوں ایہو جہی تواریخ سامنے ہووے تاں فیر۔

سماج دی نقشہ بندی، سماجی قدراں دی تصویر کشی، سماج وچ چالو رسماں ریتاں تے اخلاقیات انسانی رویاں متے ورت ویہار بارے کوئی پکی پیڈی گل نہیں کیتی جاسکدی۔

پر ایس گل وچ وی تے کوئی شبھا نہیں کہ اوس ویلے دی سیاست تے حکومتاں وچ ہون والی ٹٹ بھج دے سماج اُتے ہی نہیں انساناں اُتے وی اثر ہوندے نیں تے اوہنوں جاچن پرکھن دا اکو ای ذریعہ رہ جاندا ہے اس ویلے دا ''ادب'' یاں فر اوس ویلے دیاں اوہ لکھتاں جیہڑیاں دانشوراں، شاعراں تے ادیباں نے لکھیاں ہوندیاں نیں کیوں جے ایہو ای اوہ لوک ہوندے نیں جیہاں دی سماج نال جڑت وی ہوندی اے تے اوہ ساری ٹٹ بھج دا اپنی اکھ نال مشاہدہ کردے تے ایس مشاہدے نوں اپنی سوجھ دا حصہ بنا کے اپنیاں لکھتاں وچ پیش کردے نیں۔

ایسے پچھوکڑ ای وارث شاہ نوں اپنے سماج دا نمائندہ تے اوس ویلے دے کلچر دا ترجمان آکھیا جاندا ہے۔ بُلھے شاہ بھاویں ایس توں وکھرا ہے تے اوہدی دشاوی ہور اے۔ پر فیر وی اک دانشور تے اپنے ویلے دے سوجھوان ہون پاروں اوہ اپنے آل دوالے وچ ہون والی سیاسی تے سماجی ٹٹ بھج پاروں انسانی قدراں وچ ہون والی تبدیلی توں وکھ نہیں رہندا۔ اوہنوں اپنے ڈھنگ وچ بیان کردا ہے بہر حال سچی گل تاں ایہ ہے کہ علامتی نظام وچ اوس ویلے دی جیہڑی تصویر ایس نظم وچ دسی گئی اے اوس توں اوس ویلے دے سماج تے اوہدیاں قدراں تے انسانی اخلاقیات بارے لکیاں چھپیاں ساریاں تصویراں سامنے آجاندیاں نیں کوئی شے وی اوہلے نہیں رہندی بس ذرا کھلی اکھ تے جیوندے شعور نال ویکھن دی لوڑ اے۔

کہوری ریوڑی کیونکر لڑے پتاسے نال
تیل تلاں دے لڈونے جلیبی پکڑ منگائی
ڈردی نٹھی قند شکر توں مصری نال لڑائی
کاں لگڑ نوں مارن لگے گدوں دی گلھ لال•
کہوری ریوڑی کیونکر لڑے پتاسے نال

گڑ دے لڈو غصے ہو کے پیڑیاں تے فریادی
برفی نوں کہے دال چنے دی توں ہیں میری باندی
چڑھ سیپے شینہاں تے نچن لگے وڈی پئی دھمال
کپوری ریوڑی کیونکر لڑے پتاسے نال
شکر کھنڈ کہے مصری نوں میری ویکھ صفائی
چڑوے چنے ایہ کرنے لگے بدانے نال لڑائی
چوہیاں کن بلی دے کترے ہو ہو کے خوشحال
کپوری ریوڑی کیونکر لڑے پتاسے نال
بُلھے شاہ ہن کیا بتاوے جو دسے سو لڑ دا
لت بلتی گت بگتی کوئی نہیں ہتھ پھڑدا
ویکھو کیہی قیامت آئی آیا فر دجال
کپوری ریوڑی کیونکر لڑے پتاسے نال

سماج دی ایہ تصویر ظاہر ہے کہ سیاسی اثرات دا ہی نتیجہ ہے پر ذرا سیاسی صورت حال نوں وی ویکھئے تے اوتھوں جہڑیاں تصویراں سامنے آؤندیاں نیں اوہ وی کوئی ایڈیاں چنگیاں نہیں، اک ہور نظم وچ جہڑا منظر نامہ بنایا جاندا اے اوہ وی دھیان جوگ اے، جس بارے ایہ روایت وی موجود ہے۔

ایس روایت وچ اک انہونہ وقوعہ انج دی ہویا کہ بھوری راجے دے پتر نے پیو اُتے چوری دا الزام لوایا تے اوہنوں ''راج'' وچوں کڈھ دتا اوہ بھیکھ منگن اُتے مجبور ہو گیا سی۔

اُلٹے ہور زمانے آئے.... تاں میں بھیت سجن دے پائے
بھوریاں والے راجے کیتے، راجیاں بھیک منگائے
اُلٹے ہور زمانے آئے..........

تے فیر ایسے نظم وچ سماج دی اک ہور تصویر دا وکھالا وی ہوندا ہے۔

کاں لگڑنوں مارن لگے

چڑیاں جرے ڈھائے
اُلٹے ہور زمانے آئے ....

گھوڑے چکن اروڑیاں اُتے
گدوں خود پوائے
اُلٹے ہور زمانے آئے ....

اپنیاں وچ الفت ناہیں
کیا چاچے کیا تائے
اُلٹے ہور زمانے آئے ....

پیو پتراں اتفاق نہ کائی
دھیاں نال نہ مائے
اُلٹے ہور زمانے آئے ....

سچیاں نوں پئے ملدے دھکے
جھوٹھے کول بہائے
اُلٹے ہور زمانے آئے ....

سماج دی ایہ تصویر سیاسی عمل دا جنم وی ہے تے ردعمل وی تے اوس ویلے دی سیاست دا ایہ منظر وی پروکھے نہیں کیتا جاسکدا۔

درکھلا حشر عذاب دا بُرا حال ہویا پنجاب دا
یاں فیرانج کہ
توتے مار باغاں تھیں کڈھے اُلو رہن اس جائی

پر ایہ فیصلہ تواریخ دے ذمہ ہے کہ توتے کہڑے سن تے باغاں وچ قابض ہون والے الو کون سن تے اوہناں باغاں دے ماحول وچ کویں ہور تباہی لیاندی۔

قاضی جاوید پنجاب دے صوفی دانشور وچ لکھدے نیں۔

بُلھے شاہ دی حیاتی دا بہتا ویلا سیاسی تے سماجی ٹٹ بھج وچ لنگھیا اے۔ اوہناں دے بال پُنے وچ اورنگ زیب دی حکومت سی' ایہ اوہ زمانہ سی جدوں دیکھن وچ مغل سلطنت بہت سارے علاقیاں وچ کھلری ہوئی سی پر اندروں اندری توڑ بھن شروع ہوگئی سی ایس حکومت وچ بہت ساریاں آپ مہاریاں قوتاں نے سر چک لیا سی۔ غیر مسلم رعیت بددل ہوگئی سی مسلماناں دے بہت سارے دھڑے وی مطمئن نہیں سن۔

بُلھے شاہ دی بھر جوانی وچ عالمگیر حکومت دا سورج ڈب گیا سی ایہدے نال ای مغل سلطنت دے زوال دی رفتار وی تر کھی ہوگئی سی۔

نویں صورت حالات وچ بھاویں مذہبی تشدد مک گیا سی پر فیر وی آپ مہاریاں قوتاں نے قتل مقاتلے تے بدامنی دا بازار گرم کردتا سی' پنجاب دی سیاسی تے سماجی حالت بہت بھیڑی سی تے ایہ بھیڑ پنجاب وچ رنجیت سنگھ دی حکومت بنن تیکر چالو رہیا سی۔

ساڈے ایس صوفی دانشور دی حیاتی دا بہتا حصہ' ایسے بے قنونی' خانہ جنگی' ونڈ وکھریویں تے افغانی دھاڑویاں دھاڑاں وچ ای لنگھیا سی۔ پنجاب وچ موت' ڈر' تعصب تے تنگ نظری وچ چوکھا وادھا ہویا سی۔

تے ایسے پچھوکڑ ہی بُلھے شاہ آکھیا سی کہ

در کھلا حشر عذاب دا براحال ہویا پنجاب دا

بہر حال بُلھے شاہ دے زمانے وچ خاص علم یاں تنگ نظری' جہالت' منافقت تے فرقے بازی دی جڑ بن گیا سی' عالم کفر دے فتوے لاؤندے تے نفرتاں نوں ہوا دے رہے سن تے دوجے پاسے اورنگ زیب دے آخری زمانے وچ ای دلی دے محلاں وچ سازشاں شروع ہوگئیاں سن تے بھاویں ایہ وی آکھیا جاندا اے کہ شاجہان دے بیمار ہون ویلے ای ایہ کم شروع ہوگیا سی۔ جدوں داراشکوہ نوں دلی دے تخت دا حکمران متھیا گیا' ایہ اوہ زمانہ سی جدوں اورنگ زیب دکن دا گورنر سی تے ملتان دی جاگیر داراشکوہ دے قبضے وچ سی تے اوتھے داراشکوہ دے بنائے ہوئے گورنر تے دیوان انتظام چلاؤندے سن۔ 1656ء وچ دلی دے تخت دی لڑائی

شروع ہوئی اورنگ زیب نے اپنے پیونوں بندی خانے سٹ دتا جتھے اوہ انھاں ہو کے مر گیا' اورنگ زیب نے اک اک کر کے سارے بھرا قتل کر دتے تے آپ دلی دے تخت اُتے بہہ کے حکمرانی کرن لگ پیا۔ اورنگ زیب داایہ زمانہ اک پاسے تے سیاسی لڑائیاں دا زمانہ ہے تے دوجے پاسے ایس ویلے سماجی ٹٹ بھج ویلے بہت زیادہ ہوئی ملائیت نوں درباردی نیڑتا حاصل ہوئی تے اوہنے خاص نظریئے نوں ٹورادین دے جتن وی کیتے جس دے سٹے وچ اک پاسے تاں غیر مسلماں اُتے جبروی ہوئے تے دوجے پاسے مسلماناں وچ فرقے بازی نوں وی ہوا ملی ایہوای اوہ ویلا ہے جدوں پہلی واری شیعاں نوں کافروی آکھیا گیا تے مسلم سماج نوں ونڈ تے وکھریویں دا سامناوی کرنا پیا۔ جو بعد وچ ریاست تے حکومت لئی وی خطرہ بنیا تے محلاں وچ دودھڑے بن گئے بہر حال اورنگ زیب دے آخری زمانے 1701ء وچ سکھاں دے ہیڈ کوارٹر آنند پور صاحب دی پہلی لڑائی ہوئی جس وچ بلاس پور دا راجہ بھیم چند تے گرو گوبند سنگھ آمنے سامنے ہوئے سن' بھیم چندنوں مغلاں دی حمایت حاصل سی پر فیروی اوہ سکھاں کولوں آنند صاحب خالی نہیں کر دا سکیا سی۔

1705ء وچ آنند پور صاحب وچ دوجی لڑائی ہوئی' پہاڑی راجیاں نے اک واری فیر آنند پور صاحب سکھاں توں خالی کروان لئی مغلاں توں مدد منگی تے سرہند دے گورنر وزیر خان نوں خالصہ طاقت نوں ختم کرن لئی دلی ولوں حکم کیتا گیا' وزیر خان تے پہاڑی راجیاں نے آنند پورنوں گھیرے وچ لے کے سارے رستے بند کر دتے' گرو گوبند سنگھ نوں کہان چین دیاں شیواں دی گھاٹ پاروں آنند پور خالی کرنا پیا۔

1706ء وچ فکسر دے نیڑے گرو گوبند سنگھ تے مغل فوجاں وچ اک واری فیر ٹاکرا ہویا جس وچ 40 سکھ سردار مارے گئے پر فیروی سکھاں نوں جت تے مغلاں نوں ہار ہوئی۔

سجاد حیدر ہوری اپنے مضمون بابا بُلھے شاہ دی شاعری وچ عصری حوالے اندر لکھدے نیں۔

ایہہ زمانہ اورنگ زیب عالمگیر دی حکومت دا آخری دور تے اودوں پچھے، مغلیہ سلطنت

دے زوال دا زمانہ سی۔ مغل شہنشاہ اورنگ زیب 1707ء وچ وفات پا گیا۔ اوس ویلے پنجاب دے علاقے وچ دوصوبے سن۔ اک صوبہ لہور تے دوجا صوبہ ملتان۔ لہور دے صوبے دیاں چھ سرکاراں سن۔ جالندھر دوآب' باری دوآب' رچنا دوآب' چن ہاٹ دوآب' سندھ ساگر تے کانگڑہ' ملتان دیاں تن سرکاراں سن' ملتان دیپالپور تے سکھر۔ 1720ء وچ سیوستان دی سرکار وی ایس صوبے نال جوڑ دتی گئی۔ ایس سارے زمانے وچ لہور دے صوبے دار سید اسلم خاں' عبدالصمد خاں (جہڑا 25 سال صوبے دار رہیا) اوہدا پتر ذکریا خاں اگوں اوہدا پتر یحیٰ خاں اوہدا بھرا شاہنواز خاں میر منو تے آدینہ بیگ سن۔

پنجاب دھرتی تے ایہہ بدامنی دا زمانہ سی۔ پنجاب دے وسنیک اپنے بےیقینی تے بےبسی توں پنجاب صوبے وچ اپنی حیاتی دا بھار چکن توں وی اوازار سن۔ دہلی دا تخت کمزور سی تے ایس صوبے وچ افراتفری پئی ہوئی سی۔ علاقے دے زورآور مالک اک دوجے دے علاقے اتے حملے کر کے لٹ مار تے کشت و خون دا بزار گرم کری رکھدے سن۔ لوکاں نوں اپنا مال تے عزت بچان واسطے سر ہتھ تے رکھ کے مقابلہ کرنا پیندا سی' انج وستیاں نے وستیاں نال تے قبیلیاں نے قبیلیاں نال لڑائیاں چھوہیاں ہوئیاں سن۔ ساری مخلوق نکے نکے گروہاں وچ ونڈی گئی سی تے زندگی بڑی غیر محفوظ ہوگئی سی۔ لوکاں دے دل سخت ہو گئے سن۔ بھائی چارے دا جذبہ مک گیا سی' چوری چکاری ودھ گئی سی تے دھوکھا فریب' ظلم تے تشدد عام ہو گئے سن۔ اک پاسے مقامی تے مغل شہزادیاں دیاں اقتدار واسطے جنگاں توں سارا علاقہ زیر زبر سی تے دوجے پاسے سکھاں دی یلغار تے بیرونی حملہ آوراں احمد شاہ ابدالی تے نادر شاہ دی فوج کشی کارن پنجاب تباہ و برباد ہو رہیا سی۔

جدوں 1712ء وچ شہر لہور اندر بہادر شاہ فوت ہویا' اودوں مغل بادشاہ دے پتراں وچکار تخت واسطے جنگ شروع ہوگئی۔ ایس بےاتفاقی نے سکھ شر پسند بندہ بہادر دے ہتھ مضبوط کیتے تے اوہ اپنی پناہ گاہ توں نکل کے ساڈھورا اتے قابض ہوگیا تے اوہنے خالصہ فوج کٹھی کرنی شروع کر دتی۔ جدوں جہاندار شاہ دہلی دے تخت اُتے قابض ہوگیا تے مغل فوجاں

نوں ساڈھورا تے مخلص گڑھ دیاں چھاؤنیاں بندہ بہادر کولوں خالی کران وچ پورے اٹھ مہینے لگے۔ بندہ بہادر اوس توں پہلے سرہندا تے قبضہ کر بیٹھا سی تے اوہدے ظلم تشدد توں مسلمان آبادی تراس تراس کر اٹھی سی۔ سرہند توں بعد بندہ بہادر دا نشانہ لہور ای سی تے اوہدیاں فوجاں شالامار باغ تیکر اپڑ گئیاں۔ راہ وچ سکھ فوجاں بٹالے تے کلانور دے پرگنیاں وچ بڑی تباہی مچائی۔ سید اسلم خاں ولوں' میر عطااللہ۔ تے مہابت خاں کھرل دی کمان تھلے سکھاں دا حملہ روک دتا گیا تے اوہ تپہ بھارلی ول نس گئے۔

ملک ذوالفقار علی خان ہوری آسورن دی رنجیت سنگھ بارے کتاب دے شروع وچ لکھدے نیں۔

گرو گوبند سنگھ جنہوں گرواں دی وراثت وچ دسویں بادشاہی وی آکھیا جاندا ہے۔ گرو گوبند جی نے اپنی حیاتی وچ ای کہہ چھڈیا سی کہ اوہناں دے نال ای گرواں دا ایہ سلسلہ ختم ہو جاوے گا۔ پر فیروی اوہناں دی حیاتی وچ ای سکھ قوم اک بہادر تے پرجوش قوم بن چکی سی۔ بھاویں اوہناں دی گنتی اجے بہت گھٹ سی پر آپسی جرٔت تے مذہبی جوش پاروں ایہ مغل فوج جہڑی کئی محاذاں اُتے لڑن پاروں مایوسی تے بددلی دا شکار سی دا مقابلہ بڑی دلیری نال کردے رہے' سکھاں دی چنگی قسمت اجّ وی آکھی جاندی ہے کہ اورنگ زیب دے مرن مگروں مغل حکومت دا رعب تے دبدبہ وی گھٹ گیا سی بادشاہی دا رنگ ڈھنگ وی مٹھا پے گیا سی ہندوستان وچ کئی صوبے آزاد تے خودمختار ہو گئے سن ایس لئی سکھاں نوں وی شاہی علاقیاں اُتے قبضہ کرن دا موقعیا بنیا تے اوہناں وی ایہدے توں چنگا فیدا چکیا تے فیر اجّ وی ہویا کہ گرو گوبند جی دے مرن مگروں بندہ بیرگی اوہناں دا جانشین بنیا تے اوہنے شاہی فوجاں نال ٹکر لینا شروع کر دتی تے کئی تھاواں تے اوہناں نوں ہار وی دتی۔ پر فیر 1716ء وچ اوہ اپنے کئی ہزار فوجیاں سنے گرفتار ہو کے دلی پہنچا دتا گیا۔

اس توں مگروں نادرشاہ دے حملے تیکر سکھاں چپ وٹی رکھی تے کوئی وڈی بغاوت نہیں کیتی۔ احمد شاہ ابدالی نوں وی ایہناں نال کوئی خاص کرودھ نہیں سی سگوں اوہ وی سکھاں نوں

اپنا سنگی بناؤنا چاہندا سی پر کیوں جے اوہناں نوں مسلمان حاکماں توں بڑے دکھ پہنچے ہوئے سن ایس لئی اوہ احمد شاہ ابدالی اُتے کوئی خاص مہربان نہیں ہوئے۔ پر اوہناں دے وکھرے وکھرے جتھیاں نے کٹھے ہو کے اپنیاں مثلاں بنالئیاں سن تے جہڑے اوہناں چوں دلیر تے بہادر سن اوہ اوہناں دے آگو وی بن گئے سن جنہاں توں اوہناں دی طاقت وچ چوکھا وادھا ہویا سی۔ ایہناں سرداراں وکھو وکھ تھاواں تے اپنے قلعے وی بنالئے سن جس دا اک نتیجہ ایہ وی سامنے آیا کہ مغل صوبے دار اوہناں دے مقابلے نہیں کر سکے تے سکھاں نے امرت سر وچ اپنیاں عبادت گاہواں فیر بنالئیاں۔

ملک ذوالفقار علی خان ایہ وی لکھدا ہے کہ

پنجاب دی حالت اوس زمانے وچ بڑی بھیڑی سی۔ شمال ولوں آون والے دھاڑ دیاں پاروں ایہ صوبہ دلی توں کٹ گیا سی دوجے سکھاں دی لٹ مار پاروں ایتھے امن امان وی نہیں رہیا سی۔ تے فیر ایتھے کسے خاص سرداریاں حکمران دا ایہو جہیا رعب وی نہیں سی جہڑا اپنے ویلے دے دوجے چھوٹے چھوٹے سرداراں نوں فتنہ فساد توں منع کردا۔ چھوٹے چھوٹے سردار اپنی حفاظت لئی بہادر تے مشہور سربراہواں دے گوانڈ رہ کے اپنے آپ نوں چنگا سمجھدے سن۔ ایہدے بدلے وچ لڑائی ویلے ایناں نوں اوس سردار دی حمایت کرنی پیندی سی۔ ایہ اوہ ویلا سی جدوں ہر پنڈ اپنی تھاؤں اک قلعہ بن گیا سی تے ہر اک ٹبا تے کھلا میدان لڑائی دیاں یادگاراں دے ناؤں اُتے جانیا جاندا سی۔ ہر بندہ اپنی سوائی زمین تے جائیداد نوں غیر محفوظ سمجھدا سی جدوں تیک اوہ آپ اپنی طاقت نہیں حاصل کرلیندا کہ اوہ اپنیاں شیواں دی حفاظت کر سکے۔

قاضی جاوید افکار شاہ ولی اللہ وچ دسدے نیں۔

اورنگ زیب عالمگیر نے اپنے اقتدار وچ تواریخ لکھن اُتے پابندی لادتی سی۔ خورے اوہنے ایہ گل جاچ لئی سی کہ ہن تواریخ لکھن دی تھاؤں مرثیے لکھن دی لوڑ پوے گی کیوں جے ایس توں مگروں دی تواریخ اک ایسی دکھانت توں اڈ نہیں ایہدے وچ وکھو وکھ کردار سامنے آئے اوہ اک پل لئی اُبھردے یاں ابھارے جاندے تے فیر اکھ چھپکن مگروں منظر توں غائب

ہو جاندے اوہ اپنیاں اکھاں یاں حیاتی دا نذرانہ پیش کر دے تے ہمیش لئی انھیر یاں وچ ڈب جاندے اورنگ زیب دی حیاتی دا انت 1707ء وچ ہویا۔ ایہدے نال ای مغل راج دے مرثیے دی لے چکی گئی۔ تواریخ نے ایہ سچ سامنے لیاندا کہ اوہ کجھ معاملیاں وچ مکافات عمل دا اصول پرو کھے نہیں کرسکدی۔ ایس طرحاں عالمگیر توں مگروں راج گدیاں دی جنگ مغل شہزادیاں دا روز دا وتیرہ بن گیا' عالمگیر نے جو کجھ اپنے بھراواں نال کیتا سی اوہو ای اوہدے پتراں اپنے بھراواں نال کیتا۔ بھاویں اوہنے ایس ڈرتوں بچن لئی اپنی بہت وڈی ریاست نوں اپنے تن پتراں وچ ونڈ دتا سی فیر وی اوہناں وچ تخت لئی خونی جنگاں ہوندیاں رہیاں۔ جس وچ کامیابی حاصل کر کے محمد معظم قطب الدین شاہ عالم بہادر شاہ دے ناؤں نال سلطنت دا وارث بنیا جس وچ عالمگیر ورگی عقل' سوجھ تے طاقت دا سوواں حصہ وی نہیں سی بھلا اوہ کِسراں اپنے پیو دی وڈی ریاست نوں سنبھال سکدا سی؟ دوجا بھیڑا ایہ ہویا کہ اوہ پیو دے ساہویں شیعہ وچاراں نال تعلق رکھدا سی تے اوہنے اپنے تھوڑے جیے حکومتی ویلے وچ سُنیاں توں شیعاں نوں اگوائی دتی جس توں عالمگیر دی عظیم اسلامی ریاست وچ ہوروی بل چل تے ٹٹ بھج ہوئی جس توں پیو دی بنائی ہوئی عمارت دیاں بنیاداں ہل گئیاں۔ بہادر شاہ دی ایسے پنج سالہ حکومت وچ بندہ بیروگی دیاں بغاوتاں نوں نپن دی ناکام کوشش وی کیتی گئی۔ ایسے زمانے وچ ای راج گدیاں دیاں لڑائیاں دے اثرات سامنے آؤنا شروع ہو گئے سن۔ جس دا سب توں بھیڑا نتیجہ ایہ وی نکلیا کہ صوبیاں وچ مرکز دی گرفت گھٹ دی گئی تے اوہناں وچ آزادی تے علیحدگی دیاں لہراں اُٹھن لگ پئیاں جدکہ شاہی دربار وچ وی دھڑے بندی شروع ہوئی۔ ایس دربار دی حالت ایہ سی کہ اسد خان ناؤں دا اک وڈا تے پرانا وزیر سی جہڑا اورنگ زیب نال وی 35 ورھے رہیا سی ایسٹ انڈیا کمپنی دا باقاعدہ تنخواہ دار جاسوس بن گیا تے اوہنے دربار وچ سازشاں دا جال وچھاؤنا شروع کردتا۔

بہادر شاہ..... پنج سال تخت اُتے بیٹھن مگروں 19 فروری 1712ء وچ مر گیا۔ بہادر شاہ اپنے پتراں وچوں عظیم الشان نوں اپنا جانشین بناؤنا چاہندا سی جہڑا اوہدی حیاتی دے

اخیری دناں وچ حکومتی کم وی چلاؤندا رہیا سی- بہادر شاہ دا مشیر سلطنت ذوالفقار خان ایس نال سانجھ نہیں رکھدا سی اوہ جہاندار شاہ نوں راج گدی دا مالک بناؤنا چاہندا سی- ایس طرحاں اک ہور خونی لڑائی ہوئی- اجن چیت لوکاں نے ویکھیا کہ ہاتھی نے اک اچے کنڈھے توں اپنے آپ نوں دریا وچ سٹیا تے ایسی گھمن گھیری وچ پھسیا کہ فیر اُبھر کے سامنے نہیں آ سکیا اوہدے نیڑے جا کے ویکھیا گیا تے دریا دی مٹی تے چکڑ گھمن گھیری دے زور وچ اُتانہ اُٹھ رہی سی تے پانی وچوں ڈراؤنیاں آوازاں نکل رئیاں سن ایس گھمن گھیری وچ عظیم الشان اپنے ہاتھی سنے غرق ہو گیا-

ایہ وقوعہ لہور دے نیڑے دریائے راوی وچ ہویا- ہاتھی نے عظیم الشان نوں ڈوب کے جہاندار شاہ نوں پار لا دتا- عظیم الشان دے ایس انت دی کہانی سانوں غلام حسین طباطبائی نے سیر المتاخرین وچ سنائی اے لہور تے دلی وچ ہور بہت سارے مغل شہزادیاں نوں قتل کرن تے امیراں وزیراں نوں گرفتار کرن مگروں جہڑے بعد وچ قتل کر دتے گئے یاں پھٹے چاڑھے گئے' جہاندار شاہ 1712ء وچ دلی دے تخت اُتے بیہہ گیا اوس دے زمانے وچ مغل دربار بہت گھٹیا تے بازاری قسم دیاں عیاشیاں دا مرکز بنیا رہیا' جیہڑا مغل حکمراناں دی روحانی پستی تے ثقافتی پسماندگی دی نشاندہی کردا ہے- جہاندار شاہ آپ لال کنور ناؤں دی اک کنجری دا عاشق سی جہڑی حکومتی کماں وچ وی دخل دیندی ہوندی سی' ایس بارے اک کہانی انج وی بیان کیتی جاندی ہے-

لال کنور دے اک بھرا نعمت خان کلاونت نوں ملتان دا صوبیدار بنایا گیا جدوں نعمت خان ذوالفقار وزیر کولوں اپنا تقرر نامہ لین گیا تے اوہنے ایہ حکم چالو کرن وچ تھوڑی جھجک دکھائی تے نعمت خان نے ایہدا کارن پچھیا تے اوہنے آکھیا- دستور دے مطابق کسے وی منصب داری دے کاغذ لین لئی پہلے وزیر نوں کوئی نہ کوئی تحفہ پیش کرنا پیندا اے' نعمت خان نے تحفہ پچھیا تے اوہنے نعمت خان کولوں اک ہزار ستار منگے- نعمت خان وچ اینی سوجھ بوجھ نہیں سی کہ اوہ ایس جگت نوں سمجھ سکدا- اوہنے ہزار دا تھاں دو سو ستار پیش کر دتے پر ذوالفقار خان اک

ہزار ستار لین تے ای اڑیا رہیا- اپنے ستار جدوں نعمت خان نہیں دے سکیا تے اوہنے بادشاہ کول ایہدی شکایت کیتی بادشاہ نے اوس ویلے وزیرنوں بلا کے پچھیا' ذوالفقار خان توں اپنے ستار لے کے کیہ کراں گے؟؟ تے اوہنے ہتھ بنھ کے بادشاہ ساہویں عرض کیتی- جس ملک وچ گویاں تے مراثیاں نوں صوبیاں دیاں حکمرانیاں بخشیاں جار ہیاں ہون- اوتھے شریفاں لئی ایس توں اڈ ہور کہڑا رستہ رہ جاندا اے کہ تلوارنوں میان وچ پا کے کلی ٹنگ دین تے ستار وجاؤن دا کم شروع کردین تے میں ایہ ستار اوہناں لئی ہی کٹھے کر رہیاں-

جہاندار شاہ گھٹ ودھ دس مہینے تیکر حکومت کیتی سی کہ عظیم الشان دا پتر پیو دا بدلہ لین لئی میدان وچ آ گیا' آکھیا جاندا ہے کہ اوہنوں ایس بدلے دی اگ ول ٹورن دا کم نجومیاں تے جوتشیاں کیتا سی- بہرحال اک واری فیر لڑائی ہوئی تے جہاندار شاہ آگرے دے نیڑے ہار گیا' جنوری 1713ء وچ اوہنوں لال قلعے وچ قتل کردتا گیا ہن نواں بادشاہ فرخ سیر سی- بہرحال 1708ء وچ بہادر شاہؒ نے گروگوبند سنگھ نال دوستی کرلئی- بہادر شاہ اوہنوں اپنے نال دکھن ول لے گیا پر راہ وچ بہادر شاہ دے اک پٹھان نے گروگوبند سنگھ دے ڈھڈ وچ چھرا ماردتا- جس پاروں گرو جی زخمی ہوگئے تے کجھ چرمگروں چلانا کر گئے-

1710ء وچ مئی دے مہینے بندہ بیراگی نے سکھاں نال ہون والیاں زیادتیاں دا بدلہ لین لئی سرہند دے گورنر وزیر خان نال جنگ کیتی تے سرہندنوں فتح کرلیا- وزیر خان قتل ہو گیا تے شہرنوں لٹ مار مگروں برباد کردتا گیا- بندہ بیراگی نے نانک شاہی سکہ ڈھلوایا تے حکومت ولوں چالو کردتا ماجھے تے دوآبے دے سکھ بندہ بیراگی دے جھنڈے تھلے کٹھے ہوگئے تے اوہناں نے امرتسر' قصور' بٹالہ' کلانور تے پٹھان کوٹ اُتے قبضہ کرلیا- ایہناں شہراں وچ رج کے لٹ مار ہوئی' ایہناں شہراں تے قبضہ کر کے سکھ لہور تک وی پہنچن وچ کامیاب ہوگئے-

بھوریاں والے راجے کیتے

راجیاں بھیک منگائے

اُلٹے ہور زمانے آئے' تاں میں بھیت تجن دے پائے

اگلے جا و بنگا دے بیٹھے
پچھلیاں فرش وچھائے
اُلٹے ہور زمانے آئے تاں میں بھیت تجن دے پائے

دسمبر 1710ء وچ لوہ گڑھ دی لڑائی ہوئی' مغل فوج امین خان دی قیادت وچ بندہ بیراگی دے سامنے ہوئی' بندہ بیراگی گھیرے وچ آ گیا- پر اوہ ایہ گھیرا توڑ نا بن دیاں پہاڑیاں ول نس گیا-

1712ء وچ شاہ عالم بہادر شاہ مر گیا تے اک واری فیر مغل شہزادے تخت لئی اک دوجے نال لڑن لگ پئے' معز الدین جہاں دارا اپنے تناں بھراواں عظیم الشان' رفیع الشان تے شاہجہان نوں قتل کر کے بادشاہ بن گیا-

1713ء جہاندار نوں اوہدے بھتیجے فرخ سیر تخت توں لا کے پھٹے چاڑھ دتا تے آپ دلی دا حکمران بن گیا- فرخ سیر توں مگروں رفیع الدرجات تے رفیع الدولہ' دو مغل شہزادے تخت اُتے بیٹھے- رفیع الدولہ توں بعد محمد شاہ نے تخت سنبھالیا- ایسے زمانے ای سکھ اک واری فیر کٹھے ہوئے

فرخ سیر دے زمانے وچ دو وزیراں نوں اقتدار دی بہت نیڑتا حاصل سی- ایہناں نوں ہندوستان دی تاریخ وچ سید برادران دے ناؤں تے چیتے کیتا جاندا ہے' جہاں چوں اک عبداللہ خان تے دوجا حسین خان سی- ایہناں یاروں ای درباری وزیر تورانی تے ایرانی دھڑیاں وچ ونڈے گئے سن جہڑے مذہبی لحاظ نال شیعہ تے سنی وچاراں دی نمائندگی کردے سن ایہناں دوہاں دھڑیاں وچ راج گدی لئی بہت زیادہ کھچ دھرو ہو گئی سی جیہے مغل سلطنت دے زوال دے عمل نوں ہور دی ترکھا کر دتا سی- ایس تے تبصرہ کردیاں ہویاں ڈاکٹر اشتیاق حسین ہوری انج لکھدے نیں-

''مسلمان امیراں وزیراں دے ایس مارو جھگڑیاں نے مسلماناں دے ایس ورثے نوں تباہ تے برباد کر کے رکھ دتا سی- جہاں لوکاں نوں ایس عظیم سلطنت نوں بچاؤن لئی اپنا

لہو دینا چاہیدا سی۔ اوہناں دی بے انت خودغرضیاں دی اگ نے اک عظیم مملکت نوں سواہ دا ڈھیر بنا دتا سی۔ کجھ چنگھاڑیاں صرف اپنی خودغرضی یاں آزادی دی خاہش نوں تھوڑے چرلئی باقی رکھن لئی رہ گئیاں سن۔ اوس توں مگروں جس راں کہ چنگھاڑیاں دا حشر ہوندا اے اوہ وی بجھ گئیاں سن۔

اک مرہٹے سیانے نے مغل سلطنت بارے اپنی حکمت عملی وچ بالکل ٹھیک آکھیا سی کہ لغراں نالوں کنڈھے لاؤن دا کیہ فیدا اے۔ رُکھ اُتے کہاڑا مارو جدوں اوہ وڈیا جائے تے فیر لغراں آپے ای ڈگ پین گئیاں۔

پر..... مسلمان ایران وزیراں ایس سادہ جہی حقیقت نوں نہیں سمجھیا اوہناں اپنے رُکھ تے آپ ای ایس اُمید تے کواڑا ماریا سی کہ جے اپنے ودھالئی لغراں دا انحصار اپنے رُکھ اُتے نہ رہیا تے فیر وی اوہ ودھن پھلن گئیاں۔ اوہناں اپنی ایس الٹی دلیل دی بہت وڈی قیمت ادا کیتی۔ پر اپنے ایسے وتیرے وچ اوہناں اک ایسے ورثے نوں تباہ کر دتا جہڑا نسلاں دی ان تھک کوششاں نال بنایا جاندا اے۔ انج بہت گھٹ ہویا اے کہ کسے قوم دے سیاسی آگوواں نے اوہدے نال ایس طرحاں مکمل تے پوری غداری کیتی ہووے۔

فرخ سیر دی حکومت دے پہلے دناں وچ شیعاں نوں بہت وڈیائی حاصل ہوئی اوہ حکومت دے ہر معاملے وچ دخل دیندے رہے۔ پر فیر اوہ ویلا وی آ گیا کہ بادشاہ اوہناں توں ڈرن لگ پیا تے اوہنے شیعہ وزیراں دے اثر و رسوخ توں ڈر کے اوہناں نوں اک حد وچ رکھن دے جتن شروع کر دتے جس توں ایہ وزیر تے بادشاہ اک دوجے دے ساہمنے آ گئے تے ایہناں وزیراں نے بغاوت کر کے بادشاہ نوں تخت اُتوں لاہ دتا۔ طباطبائی نے ایس وقوعے دا ذکر کردے ہوئے لکھیا اے کہ

''فرخ سیر محل دے اندر موجود سی بادشاہ دے چاہن والیاں دی ایہ خواہش سی کہ بادشاہ باہر آوے تے باغیاں دے خلاف مناسب کارروائی کرے پر اوہ اندروں باہر ہی نہیں نکلیا' ہنگامے زور پھڑ گئے۔ امیر الامرا نے قطب الملک نوں سنہیا گھلیا کہ بہت چھیتی اک بہت وڈا

ہنگامہ ہون والا اے۔ چھیتی کوئی تدبیر کرنی چاہیدی اے آخر..... پہرے تے کھلوتیاں ترک تے حبشی کنیزاں نوں زبردستی اوہناں دیاں تھاواں توں ہٹا دتا گیا تے اوہناں نوں مار کٹ کے بادشاہ دی تھاں بارے پچھیا گیا' کیوں جے اوہ ہولے ہتھ دسن لئی تیار نہیں سن۔ فرخ سیر نوں بہت بے عزت کر کے تہہ خانے وچوں کڈھیا گیا۔ بھیناں روندیاں کرلاندیاں رہیاں پر دادا گیری کرن والیاں نوں رحم کتھوں آوے۔

اوہناں نوں زبردستی حرم وچوں کڈھ کے اک اوپرے تھاں تے قید کر دتا گیا ایہ وقوعہ 28 فروری 1719ء نوں ہویا قید خانے وچ شاہجہان دی یاد تازہ کردے ہوئے پہلاں فرخ سیر دیاں اکھاں کڈھیاں گئیاں تے فیر کجھ دن مگروں اوہنوں قتل کر دتا گیا۔

ایسے قید خانے وچ ہور وی بہت سارے مغل شہزادے قید سن اوہناں وچوں عظیم الشان چھوٹے پتر شمس الدین ابوالبرکات رفیع الدرجات نوں کڈھ کے تخت اتے بٹھا دتا گیا۔ اوس ویلے اوہدی عمر 20 سال سی۔ دلی وچ ایرانی وزیراں دی ایس بغاوت نوں لوکاں پسند نہیں کیتا اوہناں ایہدی نابری کیتی کئی تھاواں تے ہتھیار بند ٹاکرے وی ہوئے۔ باقی وزیر جیہاں دی اگوائی سید بھرا کر رہے سن اوہ بہت پریشان ہوئے۔ اوہناں دی اوسے ویلے شاہی رسماں ادا کرن توں بغیر ای رفیع الدرجات نوں تخت اُتے بٹھا دتا۔ ایہ شہزادہ قید خانے چوں تپ دق دی بیماری لے کے آیا تے موت دے نیڑے پہنچ چکیا سی۔ سارے اختیار سید بھراواں کول سن اوہنے روندے ہوئے اوہناں نوں آکھیا کہ میری تھاں میرے وڈے بھرا رفیع الدولہ نوں قید خانے چوں کڈھ کے بادشاہ بنا دتا جائے۔ تن مہینے مگروں رفیع الدرجات مر گیا تے اوہدی تھاں رفیع الدولہ نوں شاہجہان ثانی دے ناؤں تے تخت اُتے بٹھا دتا گیا۔ نواں بادشاہ وی دائمی مریض سی اوہ وی صرف چار مہینے مگروں 7 ستمبر 1919ء وچ مر گیا۔ ایس توں مگروں سیاسی کھڈاریاں دی نظر خوبصورت تے سوہنے کھڈاری مغل شہزادے روشن اختر اُتے پئی تے اوہنوں ابوالفتح ناصر الدین محمد شاہ دے لقب نال تخت اُتے بٹھا دتا گیا۔ محمد شاہ کجھ چر زیادہ حکومت اُتے بیٹھا رہیا بہر حال 1716ء وچ لہور دے گورنر عبدالصمد خان' جہڑا ملتان دا گورنر

دی رہیا سی۔ سکھاں نوں نپن دی کوشش کیتی، سکھاں نوں ننگل گرو داس دے مقام تے بارتوں مگروں قیدی بنالیا گیاجنہاں دا سردار بندہ بہادر گرفتار ہویا تے فیر ماریا گیا۔

1721ء وچ لہور دے گورنر عبدالصمد خان نے لُٹ مار کرن والے سکھ جتھیاں نوں ختم کرن لئی اوہناں دے خلاف جنگی اقدامات کیتے تے اوہناں دی بغاوت نوں ختم کیتا۔ عبدالصمد خان نے قصور دے جابر حکمران حسین خان نال وی چونیاں وچ لڑائی لڑی۔

محمد شاہ رنگیلا دی حکومت دے پہلے دناں وچ سید برادران پوری طرحاں قبضہ رہیا۔ فیر محمد شاہ نے اپنی ماں دی صلاح نال کجھ وزیر اپنے نال ملائے تے سید برادران دے پنجے توں حکومت تے اپنے اقتدار نوں بچایا۔ ایس صورتحال بارے مارکس وتار لکھدے نیں، حکومت تے ریاست دے غیر موثر ہون پاروں کئی علاقیاں وچوں باغی تحریکاں شروع ہوگئیاں سن، حیدرآباد، دکن، اودھ، بنگال، بہار تے اڑیسہ دے علاقے مرکزی حکومت دے اثر توں آزاد ہوگئے سن ہندوواں وچ وی آزادی دیاں خاہشاں پنگھرن لگ پئیاں سن گرو گوبند سنگھ نے سکھاں نوں کٹھا کرنا شروع کردتا سی جدکہ سب توں زیادہ موںہ زور طاقت مرہٹیاں دی سی جنہے جنوبی ہند وچ کارروائیاں شروع کردتیاں سن، مرہٹیاں بھاویں اورنگ زیب دے زمانے وچ ای سر چک لیا سی پر اوہ اپنی پوری کوشش کرکے وی ایہناں اُتے قابو نہیں پا سکیا سی۔

وینس داوسنیک منوچی جیہے اورنگ زیب دے زمانے وچ ہندوستان دی سیر کیتی سی۔ اوہ لکھدا ہے کہ جدوں بادشاہ نوں مرہٹیاں دیاں کارروائیاں بارے دسیا جاندا تے اوہ صرف ایہ ای کہندا سی ڈاکوتاں ہر تھاں موجود نیں۔ اوہدے ایہ وچار صرف اپنی بدنامی تے بے وسی چھپاؤن لئی سن۔ پر فیر وی اندروں اندری اوہنوں ایہ دُکھ سی کہ اوہ ایہناں نوں ختم نہیں کرسکیا۔

مرہٹیاں دی طاقت آپ بھاری سی ایس لئی اوہدے وچ کوئی گنڈ ترپ سی تے نہ ای کوئی وچار دھارا۔ مغلاں نال ٹاکرے تے مغل حکمراناں دی نااہلی پاروں ایہ آپ مہاری تحریک، اک وڈی۔ تے خوفناک انھی طاقت بن گئی سی جہڑی اپنے سامنے آؤن والی ہر طاقت نال ٹکراسکدی سی۔ پر اہیدے وچ کسے چنگے تے بہتر کم دی صلاحیت نہیں سی جس دا نتیجہ ایہ وی ہویا کہ

اٹھارہویں صدی دی ایہ وڈی طاقت برصغیر وچ صرف اک ''منفی طاقت'' ای بن کے رہ گئی سی اوہنے لٹ مار تے ظلم ستم نوں اپنا وتیرہ بنا لیا سی۔ اک بنگالی شاعر گنگا رام نے ایہدی انج دہائی وی دتی اے۔

مرہٹیاں نے پنڈاں نوں لٹنا شروع کیتا تے کجھ لوکاں دے اوہناں ہتھ، نک تے کن وڈ دتے' سوہنیاں زنانیاں نوں رسیاں نال بنھ کے لے جاندے۔ اک اوہدی عزت لٹ لیندا تے دوجا اوہدی عزت لٹن لگ پیندا زنانیاں چیکاں ماردیاں سن۔ اوہناں دے گھراں نوں اگ لا دتی جاندی۔ اوہ چار چفیرے لٹ مار کردے پھردے سن۔

اک ہور تواریخ لکھن والے لکھیا اے کہ

لوکاں کولوں ایہ گل ڈھکی چھپی نہیں رہی سی کہ مرہٹیاں دی نیت کیہ سی۔ اوہ جتھے وی قبضہ کردے اوتھے سب دی مخلوق لئی رزق دے سارے وسیلے بند کر کے اوہناں دا رخ اپنے ول موڑ لیندے۔ مرہٹیاں نے اٹھارہویں صدی وچ سیاسی خلاء نوں پورا کرن دی تھاؤں اوہنوں ہور چوڑا کر دتا سی۔

جدوں مرہٹیاں دی لٹ مار تے وڈھ ٹک حیدر آباد دکن تک ودھ گئی تے اوتھوں دے حکمران نے ای اوہنوں ''شمالی ہند'' ول دھاڑ کرن دی بلا شیری دتی ایس طرحاں شمالی ہند وی جنوبی ہند دے باغیاں دیاں کارروائیاں دا مرکز بن گیا ایسے بارے دوآبہ دے اوس ویلے دے حکمران آدینہ بیگ دے مرہٹیاں نال گٹھ جوڑ دی کہانی وی ہے جہڑا ایس دھاڑ مگروں پنجاب دا حکمران وی بنیا۔

نادر شاہ نے ہندوستان اُتے حملہ کیتا اوس ویلے ہندوستان اُتے محمد شاہ رنگیلا دی حکومت سی جدکہ پنجاب اُتے ذکریا خان دی حکومت سی جس دی زنانی نے اپنے گہنے ویچ کے لاہور (ہائی کورٹ نیڑے) وچ اک مسیت بنوائی۔ نادر شاہ ہندوستان اُتے ہلہ کسے خاص تے نیک مقصد لئی نہیں سی کیتا۔ محمد شاہ رنگیلا تے اوہدے وزیر نظام الملک وچ جھگڑا ہویا تے کنہیا لال دے لکھن موجب نظام الملک نے نادر شاہ نوں خط لکھیا تے ہندوستان اُتے حملہ کرن دی ہمت

دیندے ہوئے آکھیا۔

جے تسی ہندوستان تشریف لیاؤ تے تہانوں کسے لڑائی بھڑائی توں بناں اک وڈی ہندوستانی ریاست تے پشتاں توں چلیا آؤندا وڈا خزانہ مل سکدا اے۔

1729ء وچ دس جنوری نوں نادرشاہ دی فوج نے شالامار باغ وچ آ کے ڈیرے لادتے۔ ذکریا خان نے نادرشاہی فوج نوں شہر وچ آون توں روکن دی بڑی کوشش کیتی پر مغل فوج ہارگئی تے ذکریا خان نادرشاہ نال صلح کرن تے مجبور ہوگیا تے آپ قلعہ بند ہوگیا۔

12 جنوری نوں ذکریا خان نے بے گنت قیمتی ہاتھی گھوڑے تے ہور تحفے نادرشاہ دی سیوا وچ پیش کیتے' پر شہر وچ امن وامان لئی نادرشاہ نے 20 لکھ روپے منگے۔ جہڑے ذکریا خان نے دو دن مگروں پیش کر دتے' نادرشاہ نے لہور وچ سولاں دن ڈیرے لائی رکھے' لُٹ مار تے قتلام ہویا' لوکاں وچ بے یقینی' پریشانی' ڈر تے خوف کھلر گیا۔ مایوسی دے بدل ہور وی کالے ہوگئے' نادرشاہ دلی روانہ ہویا تے لوکاں نے سکھ دا ساہ لیا۔ دلی وچ نادرشاہ نے رج کے لُٹ مار کیتی' اوہنے جامع مسجد دہلی وچ کٹھے ہوئے لوکاں دے قتلام دا حکم دتا' نادرشاہ فوج ہتھوں مرن والیاں دی گنتی چار لکھ توں وی ودھ دسی جاندی ہے۔

لوک ہارٹ لکھدا ہے کہ

قتل عام مگروں دلی دیاں گلیاں لاشاں نال بھریاں رہیاں۔ لوکاں وچ لاشاں دی سڑاند تے بدبو پاروں بیماریاں پھیل گئیاں۔ جس دی اطلاع نادرشاہ نوں دتی گئی تے اوہنے شہر دے کوتوال نوں حکم دتا کہ لاشاں کٹھیاں کر کے ساڑ دتیاں جان۔ برباد مکاناں دیاں لکڑیاں کٹھیا کر کے چتاواں تیار کیتیاں گئیاں۔ شہر وچ تھاؤں تھائیں بنن والیاں ایہناں چتاواں وچ ہندوواں تے مسلماناں دیاں لاشاں بناں تفریق ساڑ دتیاں گئیاں ایس توں اڈ کئی ہزار لاشاں جمنا دریا وچ سُٹ دتیاں گئیاں۔

اک ہور مورخ نے لکھیا ہے کہ

مارچ 1729ء وچ نادرشاہ دلی اُتے حملہ کیتا۔ محمد شاہ ایس حملے نوں روکن لئی بہانے

بازی کردا رہیا تے فیر انج وی ہویا کہ نادر شاہ نے اگے ودھ کے شہر اُتے قبضہ کرلیا- ایہہ دن دلی والیاں لئی قیامت دا دیہاڑا سی جہڑا مکن وچ ای نہیں آیا- سویرے اٹھ وجے توں لے کے پچھلے پہر تن وجے تیکر جہڑا وی کوئی بڈھا' بچہ جوان سامنے آیا اوہنوں موت دے گھاٹ اتار دتا گیا' گلیاں' بازاراں وچ لاشاں دے ڈھیر لگ گئے جنھاں نوں ہٹاؤن لئی کئی دن لگ گئے' ایس قتلام ویلے گھراں دی تلاشی لئی گئی تے جو کجھ وی ہتھ آیا لُٹ لیا گیا-

ایہہ حالت ویکھ کے اوہ نظام الملک جیہنے نادر شاہ نوں دلی اُتے حملہ کرن دی دعوت دتی سی اوہ گل وچ اپنی پگڑی پا کے ننگے پیریں نادر شاہ کول حاضر ہویا' قتلام روکن تے امن دی بینتی کیتی- نادر شاہ کروڑاں روپے تے لُٹ مار دا سامان لے کے اپنے دیس پرت گیا پر ایہدے نال ای نادر شاہ تے محمد شاہ وچ دوستی ہوگئی سی جس دی اصل قیمت دلی تے پنجاب دے لوکاں نوں ادا کرنی پئی- پر فیر کیہ ہویا محمد شاہ دی حکومت تے بچ گئی سی-

نادر شاہ دلی جاندے ہوئے رستے وچوں ذکریا خان دے پتر حیات خان نوں جہڑا ملتان دا گورنر سی اپنے نال لے گیا سی' دلی نوں لُٹ مار تے قتلام کر کے برباد کرن مگروں جدوں نادر شاہ واپس آیا تے حیات خان نوں شاہنواز دا خطاب دے کے اک واری فیر ملتان دا گورنر بنا گیا شاہنواز نے اپنی حکومت دے وادھے لئی اپنے پیو ذکریا خان نال لڑائی وی لڑی ایس لڑائی دا اصل میچا پنجاب اُتے اپنی حکمرانی قائم کرنا سی- پر ایس لڑائی وچ پتر اپنے پیو دے جنگی تجربے کولوں ہار گیا' ذکریا خان نے ایس باغی پتر شاہنواز نوں ہٹا کے زید خان سدوزئی نوں ملتان دا گورنر بنا دتا-

بہر حال نادر شاہ دے حملے مگروں حکومت دے معاملے چلاؤنا اوکھا ہوگیا' تن سال تک شاہی فوجاں دیاں تنخواہواں نہیں دتیاں جا سکیاں جس توں فوج وچ بے یقینی پیدا ہوئی اوہناں وچ بغاوت دے جذبات اُبھرن لگ پئے' کئی تھاواں تے بلے ہوئے' امیراں وزیراں دے محلاں دے گھیرے گھت لئے گئے' اک وزیر دی لاش چار دن تک ایس لئی دفن نہیں کیتی جا سکی کہ اوہنے اپنے نوکراں نوں تنخواہواں نہیں دتیاں سن تے اوہ جنازے دی راہ ڈک کے کھلو گئے

سن۔ شاکر خان پانی پتی نے ایس دور دی جہڑی تصویر کھچی اے اوہدے توں ایہہ وی پتہ لگدا اے کہ شاہی خاندان وی مالی اوکڑاں دا شکار ہوگیا سی۔ اک ویلا اوہ وی آیا کہ شاہی محلاں دے سامان دی فہرست بنا کے بنیاں دے حوالے کر دتی گئی سی تاں جے اوہناں نوں ویچ کے شاہی فوجاں دی تنخواہ ادا کیتی جائے۔

پر ہر کھوالی گل تاں ایہہ ہے کہ ایہناں مالی اوکڑاں دے باوجود مغل حکمراناں دیاں رنگ رلیاں وچ کوئی فرق نہیں آیا سی۔ محمد شاہ رنگیلے دے دربار وچ تن سو کسبیاں ہر ویلے ننگیاں نچدیاں ہوندیاں سن جدوں ایہہ تن سو تھک جاندیاں سن تے اوہناں دی تھاؤں نویاں تن سو آ جاندیاں سن۔ ہر ویلے شراب پیتی پلائی جاندی سی۔ شاہی قلعے وچ بیگماں دا چال چلن پیرس دے ناشاگاہ نال رلدا ملدا سی۔

ایہہ بیگماں کون سن؟؟ ایہناں وچ بہتیاں ڈومنیاں' کسبیاں' راجپوتنیاں تے میواتناں سن جہناں نال کدی محمد شاہ نے پیار دا اوکھالا کیتا تے فیر اوہ بیگمات بن کے قلعے دی چاردیواری وچ بند ہوگئیاں۔ قلعے وچ عام طور تے ادھیاں ننگیاں زنانیاں پہرے دیندیاں سن۔ یعنی ناف توں اُتے اوہناں چمکدے کپڑے پائے ہوندے سن۔ پنجے ہتھیار جسم نال لگے ہوندے سن پر ناف توں تھلے دا حصہ بالکل ننگا ہوندا سی۔

بھاویں ایہہ حیرانی والی گل ہے پر انسان دی ذات دی ذلت دی بہت معمولی حالت اے تے ایہنوں کوئی برائی نہیں سمجھیا جاندا سی۔ (میرزا حیرت دہلوی)

محمد شاہ نے حکومت دا سارا کاروبار اپنے وزیراں' مشیراں اُتے چھڈیا ہویا سی تے آپ رات دن عیاشیاں وچ ای رجھا رہندا سی۔ اوہدے وزیر مشیر وی اوہدے توں گھٹ نہیں سن اوہ وی چوی گھنٹے ہوس پرستی وچ ای جٹے ہوئے سن' مزدوراں کساناں توں کٹھا ہون والا ٹیکس حکمراناں دیاں عیاشیاں وچ ضائع ہورہیا سی' شاہ عبدالعزیز نے اس ویلے دے اک وزیر قمرالدین خان دے گھار' زنانیاں گلاب دے عرق نال غسل کردیاں سن' جد کہ اک ہور وزیر دے باں تن سو روپے دا ''پھول پان'' زنانیاں لئی جاندا سی۔

اودھر دلی دی ایہ حالت سی جد کہ ایدھر پنجاب وچ وی کوئی پچھن پچھن والا نہیں سی کیوں جے دلی وی لہور دے معاملیاں توں عملاً دور ہو گیا سی۔

1734ء وچ سکھاں دا مذہبی آگو بھائی منی سنگھ ذکریا خان تے دیوان لکھپت رائے دی دھونس وچ آ گیا پر فیر اگلے دو تن وریہاں وچ ذکریا خان نوں کئی سکھ دھڑیاں دی نابری دا سامنا کرنا پیا۔

1745ء وچ ذکریا خان دی موت ہو گئی۔ اوہدی تھاں اوہدے چھوٹے پتر یحییٰ خان نوں لہور دا صوبے دار بنایا گیا شاہنواز تے یحییٰ خان وچ لہور دے تخت لئی لڑائی ہوندی رہی۔

1746ء وچ لہور دے صوبے دار یحییٰ خان تے دیوان لکھپت رائے دی سکھاں نال لڑائی ہوئی ایس لڑائی وچ ست سو سکھ مارے گئے تے تن سو قیدی بنا لئے گئے۔ ایسے سال ای شہید گنج، دا واقعہ ہویا۔

1748ء وچ محمد شاہ رنگیلا مر گیا۔ اوہدی تھاؤں اوہدا پتر احمد شاہ تخت اُتے بیٹھا جہڑا عیاشیاں وچ پیونالوں وی چار ہتھ اگے سی' اوہدا زیادہ وقت زنانہ محل وچ ای لنگھدا جہڑا چار مربع میل حاطے وچ پھیلیا ہویا سی تے اوہدے وچ ہزار نوجوان کڑیاں سن جہڑیاں اک توں اک سوہنیاں سن۔ احمد شاہ اوہناں وچ ای رہندا تے کئی کئی مہینے کسے مرد دا مونہ وی نہیں ویکھدا سی۔ مردانہ کھیڈاں جہڑیاں کھلے میدان وچ کھیڈیاں جاندیاں سن اوہ ایسے زنانہ محل وچ ای کھیڈیاں جاندیاں جہناں وچ بادشاہ خاص طور تے رلت کردا ایہناں کھیڈاں وچ زنانیاں گھٹ ودھ ای لباس استعمال کردیاں سن۔

احمد شاہ دے زمانے وچ امیراں وزیراں دی آپسی کھچ دھرو بہت زیادہ ودھ گئی سی عماد الملک تے صفدر جنگ ایسے زمانے دے دو تگڑے وزیر سن جہناں اقتدار لئی مرہٹیاں، جٹاں تے روہیلیاں نوں وی اپنے نال ملا لیا سی' عماد الملک نے مرہٹیاں دی مدد نال جون 1754ء وچ احمد شاہ دیاں اکھاں کڈھوا کے قید خانے وچ سُٹ دتا جہڑا ایس قید وچ ای مر گیا ایس توں مگروں جہاندار شاہ دے پتر نوں عالمگیر ثانی دا ناں دے کے تخت اُتے بٹھا دتا گیا اوس ویلے اوس دی

عمر 55 سال سی تے اوہدی حیاتی دا بہتا ویلا جیل دیاں دیواراں پچھے ای لنگھیا سی' جیل دیاں اوکڑاں نے اوہنوں ذہنی مریض بنا دتا سی اوہدے اُتے مذہبی وہم تے وحشت چھائی رہندی سی۔ ایس لئی اوہدا بہتا ویلا عبادتاں وچ ای لنگھدا۔ ایہ اوہ زمانہ سی جدوں مغل سلطنت صرف دلی تک ای باقی رہ گئی سی بہت سارے علاقے اوہدے اختیارتوں آزاد ہو گئے سن شاہی آمدنی دا کوئی وسیلہ باقی نہیں رہیا سی' سیانے لکھدے نیں کہ شاہی خاندان دے دستر خوان لئی وی پیسے گھٹ گئے سن' بہت سارے ملازم بھکھے مردے ملازمت چھڈ گئے سن' کدی کدی تے انج وی ہوندا کہ شاہی سواری دے نال کوئی راکھا تے سیوک نہ ہوندا۔

ایس وچالے ایدھر پنجاب وچ ذکریا خان دے مرن مگروں اوہدے پتراں وچ اقتدار لئی جنگ شروع ہو گئی ایہو ای اوہ زمانہ سی جدوں قصور دے لوک دو دھڑیاں دی ایس لڑائی تے آپسی کھچ دھروتوں بہت پریشان سن' کیوں جے دوہاں حکمراناں دی آشیر باد نال ہر فوجدار تے دیوان قصور دے لوکاں توں زبردستی ٹیکس وصول کردا سی تاں جے فوجی خرچے پورے کیتے جان۔ ایسے ٹیکس دے خلاف بُلھے شاہ دی آواز چکی۔

ہو فریادی لکھ پیتاں نے لوُن تے دستک لائی
گلگلیاں منصوبہ بدھا پاپڑ چوٹ چلائی
بھیڈاں مار پلنگ کھپائے گرگاں برا احوال
کیوڑی ریوڑی کیوں کرلڑے پتاسے نال

1748ء وچ ای شاہنواز خان اپنے بھرا یحیی خان نوں جنگ وچ ہار دے کے پنجاب دا گورنر بن گیا تے اپنے بھرا ملتان دے گورنر زید خان نوں گرفتار کر کے اوہدی تھاؤں محمد اسحاق نوں گورنر بنا دتا۔ پر دلی دے حکمران اوہنوں قبول نہیں کیتا شاہنواز نے اپنا تخت بچاؤن لئی افغانستان دے نویں حکمران احمد شاہ ابدالی نال گٹھ جوڑ کیتا تے اوہنوں ہندوستان اُتے حملہ کرن دی دعوت دتی تے اوہ حملہ کرن آ گیا ایتھے اک روائیت ایہ وی ہے کہ شاہنواز اپنے وزیراں' مشیراں دیاں چالاں وچ پھس گیا تے احمد شاہ نال لڑائی دا فیصلہ کر بیٹھا جس دی

اوہنوں بری طرحاں ہار ہوئی۔

پر اصل کہانی تاں انج وی ہے کہ جدوں احمد شاہ حملہ کرن آیا تے شاہنواز دے ماے محمدا لدین نے بڑی لعن طعن کیتی تے ایہدے نال ای کشمیر' لاہور' ملتان' کابل تے سندھ دی حکومت ملن دی خواہش وچ اپنا ارادہ بدل دتا تے احمد شاہ ابدالی نوں ڈکن دیاں تیاریاں وچ رُجھ گیا۔ پر اوہ احمد شاہ ابدالی داہلہ نہیں ڈک سکیا۔ لہور وچ انت دی لٹ مار ہوئی' خون دی ہولی کھیڈی گئی' اوہ لہور اُتے قبضہ کرن مگروں اک مہینے تیکر ایتھے ٹھہریا۔ 12 جنوری 1748ء نوں احمد شاہ بیگم پورہ لہور وچ داخل ہویا۔ لٹ مار تے قتل عام دا حکم جاری کیتا ایتھوں اوہنوں بے گنت دولت ملی' بہت ساریاں وڈے خانداناں دیاں زنانیاں دیاں عزتاں لٹ لئیاں گئیاں۔

ایسے وچالے وساکھی دے تہوار اُتے سکھاں جنا سنگھ آہلو والیا دی اگوائی وچ اپنے آپ نوں کٹھیاں کیتا تے پنجاب وچ سکھاں دیاں باراں مثلاں دا راج ہو گیا۔ ایہناں وچوں اک بھنگی مثل وی سی جیہنے 1770ء وچ ملتان اُتے قبضہ کرن دی کوشش کیتی سی۔

ایس ویلے میر منو پنجاب دا حکمران بنیا۔

1748ء وچ میر منو تے جالندھر تے دوآبہ دے فوجدار آدینہ بیگ نے سکھ دھڑیاں نوں دباؤن لئی طاقت دا بھرواں استعمال کیتا تے رام دونی دے قلعے نوں گھیرے وچ لے لیا۔

1749ء وچ پنجاب دے گورنر معین الدین میر منو نے پنجاب دے سیاسی تے سماجی مسئلے حل کرن دے جتن شروع کیتے سن کہ احمد شاہ ابدالی نے پنجاب اُتے دوجا حملہ کر دتا۔ گورنر نے دلی توں مدد منگی پر دلی حکومت دے اک وزیر صفدر جنگ نے جیہڑا میر منو نال ذاتی کھچ رکھدا سی مدد لئی کوئی فوج نہیں گھلے گی میر منو نے آپ ای سوہدرہ دے مقام اُتے ابدالی دا مقابلہ کیتا پر اوہنوں ایس لڑائی وچ ہار ہوئی۔

ایس وچالے اودھر دلی وچ محمد شاہ دے مرن مگروں احمد شاہ نے تخت اُتے قبضہ کر لیا تے شاہنواز خان نوں اک واری فیر ملتان دا گورنر بنا دتا۔ شاہنواز خان نے لہور اُتے قبضہ کرن دا متا پکایا تے ایدھر میر منو نے وی ملتان نوں فتح کرن دا فیصلہ کر لیا سی۔ ایس لڑائی وچ

شاہنواز خان ماریا گیا۔

1751ء وچ احمد شاہ ابدالی نے پہلوں توں وی چوکھی فوج لے کے پنجاب اُتے تیجا حملہ کردتا' میر منو نے فیر دلی توں مدد منگی' پر ایس وچالے احمد شاہ ابدالی دی فوج نے آل دوالے دے پنڈاں وچ لٹ مار کر کے تباہی مچادتی۔

ایس حملے دا کارن ایہہ سی کہ میر منو نے چار محل دا مالیہ ادا نہیں کیتا سی۔ ابدالی دی فوج نے چار مہینے تک لہور نوں گھیرے وچ لئی رکھیا۔ ایس سارے عرصے وچ لہوریئے ابدالی فوج نال لڑدے رہے پر ہتھیار نہیں سٹے جدوں اوہناں کول کھان پین لئی کجھ نہیں رہیا اوہناں ایہہ لڑائی شہروں باہر نکل کے وی لڑی۔ اک وڈے قتلام توں مگروں لہوریاں نوں ہار ہوئی۔ میر منو نے سارے ٹیکس ادا کرن دا وعدہ کر کے اپنی جان بچائی تے ایس طرحاں اک واری فیر لہوریاں دی کمائی ابدالی دی جھولی وچ پادتی گئی جدکہ دوجے پاسے دلی دے حکمران چپ وٹ کے تماشا ویکھدے رہے۔

مارچ 1752ء وچ میر منو دی احمد شاہ دیاں فوجاں نال فیر لڑائی ہوئی جس وچ لہور دا دیوان کوڑا مل ماریا گیا تے میر منو گرفتار ہو گیا پر اوہدی بہادری تے دلیری نوں مندے ہوئے احمد شاہ ابدالی نے اوہنوں اپنا لہور وچ گورنر بنادتا۔

ایسے سال ای میر منو نے دلی تے افغانستان ولوں ڈر توں نجات حاصل کر کے اپنی توجا فیر سکھاں ول کیتی۔ جہڑے لہور تے کابل دی لڑائی پاروں کجھ ہور وی ہتھیار بند تے کٹھے ہو گئے سن تے اوہناں دے جتھے لہور دے نیڑے وی آ گئے سن تے اوہناں لٹ مار شروع کردتی سی۔ میر منو نے صادق بیگ تے آدینہ بیگ نوں سکھاں دا سر بھن لئی گھلیا تے آپ وی بٹالہ دے مقام اُتے اچن چیت اوہناں تے حملہ کیتا جس وچ بہت سارے سکھ مارے گئے پر اوہ سکھاں دی بغاوت دبن وچ کامیاب نہیں ہویا۔

1753ء دے اخیر وچ میر منو مر گیا تے احمد شاہ ابدالی نے اپنے پتر محمود نوں لہور دا گورنر بنادتا تے میر منو دے چھوٹے پتر محمد امین نوں اوہدا نائب بنادتا۔ پر اصل طاقت میر منو دی زنانی

مغلانی بیگم کول سی' مغلانی بیگم نے اپنی حکومت وچ تن خسرے وزیر شامل کر لئے' ایہناں وزیراں دے ہتھ وچ سارے اختیار سی جس پاروں لوکاں ایس حکومت نوں خسریاں دی حکومت وی آکھنا شروع کردتا سی ایسے خسریاں دی حکومت وچ ای 1756ء وچ احمد شاہ ابدالی چوتھی وار پنجاب نوں لُٹن آیا' ایس وار ایہ دعوت اوہنوں میر منو دی زنانی مغلانی بیگم نے دتی کیوں جے دلی دے دربار نے اوہنوں مَنن توں انکار کردتا سی ابدالی آیا تے اوہ پنجاب وچ لُٹ مار کردا تے قتلام کردا ہویا دلی تیکر گیا۔ کسے نے وی اوہدا راہ نہیں ڈکیا اوہنے لہور تے دلی شہراں نوں تباہ کر کے رکھ دتا۔ اک روایت تاں ایہ وی ہے کہ اوہدے لشکر وچ ہیضے دی بیماری پے گئی جس توں اوہ پچھانہ پرتن اُتے مجبور ہو گیا۔ اوہنے جاندے جاندے اپنے پتر تیمور خان نوں لہور دا گورنر تے جہاندار خان نوں اوہدا اصلاحکار بنایا۔ ایسے طرحاں نجیت الدولہ نوں دلی دا مختار بنایا تے آپ کابل جان وچ ای بہتری سمجھی۔ دوجی روائیت ایہ وی ہے کہ کابل وچ ابدالی حکومت دے خلاف بغاوت ہو گئی سی۔ حالاں ایس بغاوت دا تذکرہ 1760-61ء وچ وی ہوندا اے۔

تیمور شاہ دے راج سمے پنجاب وچ دو طاقتاں اُبھریاں سن۔ اک سکھاں دی تے دوجی شرقپور دے ارائیں آدینہ بیگ دی۔ سکھاں نال لڑائی نوں افغانیاں نے مذہبی رنگ دین دی کوشش کیتی' پر ایہدے وچ اوہ کامیاب نہیں ہوئے' دوجے پاسے آدینہ بیگ نے پنجابیاں دی اک فوج بنائی تے جالندھر دے حکمران سرفراز خان نوں ہرایا' دوجی کہانی انج وی ہے کہ آدینہ بیگ دوآبہ دا گورنر سی اوہنے سکھاں نوں اپنے نال ملایا' تیمور خان نوں لہور وچوں کڈھن لئی مرہٹیاں نوں پنجاب اُتے حملہ کرن دی دعوت دتی جدوں ایہ لشکر لہور ول ودھیا تے ابدالی دے پتر افغانی گورنر تیمور خان نے لُٹ مار دا سامان کٹھا کیتا تے کابل نس گیا۔ پر اک ہور تھاؤں اوہدے مرہٹیاں نال لڑن تے ہارن دا تذکرہ کیتا جاندا ہے۔

بہر حال سچ تاں ایہ ہے کہ آدینہ بیگ سکھاں تے مرہٹیاں نے لہور اُتے قبضے دی ایس لڑائی وچ پنجاب دی اٹ نال اٹ وجا دتی' مرہٹیاں نے 75 لکھ روپے تاوان دے بدلے

لہور دی حکومت آدینہ بیگ دے حوالے کردتی اوہنوں صوبے داری تے نوابی دا خطاب وی مل گیا گورنری دا خواب وی پورا ہو گیا پر آدینہ بیگ ایسے سال ای مر گیا۔

احمد شاہ ابدالی نے ایس بھیڑی ہار دا بدلہ لین لئی 1759ء وچ پنجواں حملہ کیتا ایس واری اوہدا مقابلہ سکھ پنجابیاں نال ہویا' سکھاں نے دو ہزار افغانی مار دتے' پر فیر وی ابدالی فوج لہور اتے قبضہ کرن وچ کامیاب ہو گئی' ایہہ بھاویں بُلھے شاہ دی موت توں بعد دا وقوعہ ہے' پر فیر وی سچ تاں ایہہ ہے کہ بھاویں نادر شاہ سی یاں احمد شاہ ایہناں نوں لُٹ مار تے دھاڑ دی دعوت مسلمان حکمراناں نے ای دتی اوہ بھاویں دلی دا کوئی وزیری تے بھاویں لہور دا گورنر...... دلی وچ ہون والیاں سازشاں' آپسی لڑائیاں' لہوریاں نوں باہروں مدد منگن ول ٹورا دیندیاں رہیاں۔

پروفیسر عزیز الدین احمد کہندے نیں۔ احمد شاہ ابدالی افغانی قوم دا ہیرو تاں ہے کیوں جے اوہنے دنیا دے نقشے اُتے پہلی واری افغانستان دی نینہ رکھی۔ لیکن وچلے ایشیا دے دھاڑدیاں وانگوں اوہ وی پنجاب دی لوکائی لئی اک ہور لٹیرا ثابت ہویا۔ احمد شاہ ابدالی نے پنجاب دے رستے ہندوستان اُتے نو واری دھاڑ کیتی۔

ایہہ اوہ صورت حالات ہے جس دے سٹے وچوں لوک دانش دا ایہہ نمونہ سامنے آیا۔

کھادا پیتا لاہے دا
باقی احمد شاہے دا

بُلھے شاہ 1758ء وچ چلانا کیتا۔ ایہہ اوہناں دی حیاتی دا سیاسی منظر نامہ اے' جس توں پنجاب دی صورت حالات نوں ڈونگھیائی وچ جا کے ویکھیا پرکھیا جاسکدا ہے تے فیر ایہہ کِسراں ہو سکدا ہے کہ ویلے دا اک سوجھوان تے سیانا اک حساس شاعر ایس ٹٹ بھج' مار دھاڑ' لُٹ مار تے قتل مقاتلے پرو کھے کر سکدا ہووے' تے اوس اُتے اوہنے ڈھانہ ماری ہووے۔

درکھلا حشر عذاب دا
بُرا حال ہویا پنجاب دا

ظاہر ہے کہ پنجاب وچ یاں فیرلہور وچ ہون والیاں سازشاں تے دھاڑاں دا سماج اُتے وی چوکھا اثر ہویا اک انہونا وقوعہ انج دا وی ہویا کہ دھی اپنی ماؤں نوں لُٹ کے لے گئی سی۔ جس دا ذکر بُلھے شاہ نے اپنے ڈھنگ وچ انج دی کیتا ہے۔

جدوں اپنی اپنی پے گئی
دھی ماں نوں لُٹ کے لے گئی
مونہ بارہویں صدی پساریا
سانوں آ مل یار پیاریا

ایہ اوس سماج دا اک انہونا وقوعہ سی پر ایہ اوس ویلے دی آپا دھاپی' نفسا نفسی تے خودغرضی دا اوہ عکس سی جہڑا سماج دے شیشے وچ سیاست' ریاست تے حکومت دے اثرات دا وکھالا کر رہیا سی اک ہور تصویر تے انج دی وی ہے کہ

کھائے خیرا تے پھاٹئے جمعہ اُلٹی دستک لائی
توتے مار باغاں تھیں کڈھے اُلو رہن اس جائی

یعنی لٹ مار تے کوئی ہور کر رہیا سی پر ٹیکساں دی شکل وچ اوہدی سزا ماڑے تے مریڑے لوک بھگت رہے سن تے ایہ سب کجھ نااہل حکمراناں دی وجھا ناں ہو رہیا اے۔

ایہ لہور دی صورتحال اے جہڑا قصور توں 50 کلومیٹر دے پندھ اُتے ہے' تے فیر اِتھے بُلھے شاہ دے مرشد دا ڈیرہ وی ہے بھاویں اک روایت تاں ایہ وی ہے کہ بُلھے شاہ 30 ورہے اپنے مرشد دی سیوا وچ گذارے پر تواریخی سچائی وچ ایہ گل پکی ثابت نہیں ہوندی کیوں جے بُلھے شاہ دا جنم 1680ء دا ہے جد کہ شاہ عنایت قادری 1728ء وچ چلانا کر جاندے نیں' یعنی جدوں شاہ عنایت اللہ نوں پیارے ہوئے تاں اوس ویلے بُلھے شاہ دی عمر 48 سال سی ہن سوال تاں ایہ وی ہے کہ

کیہ اوہ اٹھاراں سال دی عمر وچ ای شاہ عنایت دے مرید ہو گئے سن؟
اوہناں بال پنے وچ ای تعلیم مکمل کر لئی سی؟

تے فیر اوہناں دا سیلانی ہونا' اک سچے مرشد دی بھال وچ پھرنا' پنجاب توں اڈ گوالیار تک بزرگاں دی حاضری دینا؟؟ ایس روایت دی نفی کردا اے۔

پر ایہ سچ ہے کہ 1728ء تیکر یعنی شاہ عنایت دی حیاتی وچ بلھے شاہ دا لہور آؤنا جانا رہندا سی۔ پر ساڈا سوال تاں ایہ ہے کہ ایس وچالے لہور تے پنجاب اُتے ہون والیاں دھاڑاں' اقتدار لئی ہون والیاں سازشی جنگاں تے وکھو وکھ دھڑیاں دی کھیچ دھروتوں انجان سی؟

ایہ ٹھیک ہے کہ صوفی دنیاداری' توں دور ہوندے نیں اپنے آپ نوں وکھ کر لیندے نیں تاں جے اوہناں اُتے دنیا دا کوئی گند نہ پوے تے اوہناں دے پاک لباس اُتے کوئی داغ لگے' ایہ ٹھیک ہے کہ اوہ زبان نوں جندرے لا لیندے نیں پر کیہ اوہناں دیاں اکھاں وی بند ہو جاندیاں نیں؟

بہرحال ایہ تاں لہور دی صورت حالات سی' جہڑا ہمیشہ دھاڑ دیاں دا پہلا نشانہ رہیا اے' لہور والے اپنے طور اُتے اوہناں دا مقابلہ وی کردے نیں پر دکھ والی گل تاں ایہ وی ہے کہ دلی ولوں اوہناں نوں کدی سکھ دا سنہیا نہیں آیا۔ اوہناں نوں کدی مدد نہیں دتی گئی' اورنگ زیب توں مگروں تے دلی دا آپنا وی بھیڑا حال سی' اوہ دلی جس بارے امیر خسرو نے اک زمانے وچ آکھیا سی۔

دوجے شہر صرف شہر نیں تے اوہ صرف گولیاں تے لونڈیاں نیں جدکہ امیر خسرو دی دلی ملکہ تے رانی اے' ایہ موتی اے تے باقی سب سپیاں نیں ایہ ملکہ' ایہ رانی' ایہ موتی مغل شہزادیاں دیاں اقتدار لئی ہون والیاں لڑائیاں تے راج محلاں وچ ہون والیاں سازشاں پاروں بے عزت ہور ہی سی ہر کوئی ایہدا اجھانا کھوہ رہیا سی' اک ٹٹ بھج' کھوہ توہ کھڑبا کھڑبی دلی دی زمین دا مقدر بن گئی سی۔ اک پاسے تاں راج محل تے رنگ محل' ایوان تے دیوان خانے سازشاں دے گڑھ بنے ہوئے سن' مغل شہزادے اک دوجے نوں قتل کر کے اقتدار اُتے قبضہ کر رہے سن' ایہ اوہو ای کم سی جہڑا اورنگ زیب عالمگیر نے شروع کیتا تے اوہدے پُت پوتریاں نے اگے ٹوریا۔

پر دوجے پاسے ایس سیاسی اخلاقیات دے سماج اُتے وی اثرات ہوندے رہے' تخت لئی ہون والیاں ایہناں سازشاں چوں جتھے کئی طرحاں دے باغی جتھے سامنے آوندے رہے جہڑے دلی دے تخت دے خلاف لڑدے رہے تے دلی دا تخت ماڑا ہوندا رہیا او تھے سماجی پدھر اتے کجھ ایسے انہونے وقوعے وی ہوئے جہڑے اس ویلے دی سیاست دا عکس وی سن جس دی نشاندہی ''بھوریاں'' والے راجے کیتی بُلھے شاہ دی زبانی سامنے آوندی ہے' تے فیر سیاسی لُٹ مار یاں فیر دھاڑدیاں دے حملیاں وچ ہون والی کھوہ توہ دا نتیجہ وی سامنے آوندا ہے۔

ایہ پوری نظم اصل وچ پنجاب دے اوس سماج دی مورت ہے جہڑے اچن چیت سامنے نہیں آئی جنہوں سیاسی اخلاقیات ترتیب دے رہی سی تے سماجی قدراں دی تبدیلی اوہدا موننہ مہاندرا بنا رہی سی تے جنہوں بُلھے شاہ نیڑے توں ویکھ رہیا سی' تے اوہدا درد وی اپنے اندر محسوس کر رہیا سی' تے فیر اک ویلا اوہ آیا کہ جدوں ایہ درد برداشت توں باہر ہو گیا تے اوہ چیک بن گیا تے بُلھے شاہ ایہ آکھن تے مجبور ہو گیا۔

در کھلا حشر عذاب دا

براحال ہویا پنجاب

مکدی گل انج ہے کہ بُلھے شاہ دی ساری حیاتی سیاسی ٹٹ بھج' کھچ دھروُلٹ مارتے وڈھ ٹک ویکھدیاں گذری ہے۔ جدوں اوہدا جنم ہویا تے اوس ویلے دلی تے تخت اُتے اک ایسا حکمران بیٹھا سی جہڑا پیونوں بندی خانے وچ سُٹ کے تے بھراواں نوں قتل کر کے ایہ ثابت کر چکیا سی کہ اقتدار وچ کوئی رشتے داری تے تعلق نہیں ہوندا' صرف اپنی طاقت ثابت کرنا پیندی اے تے اوہدے لئی اخلاقی قدراں تے اصول کوئی معنی نہیں رکھدے ایہوای اوہ حکمران سی جیہے دشمناں نوں نپن لئی مذہب دا سہارا لیا تے دوجے پاسے اپنے مذہبی وچاراں دے غلبے لئی جہاد وی چالو کیتا تے ایس وچالے کئی صوفی تے درویش پھٹے چاڑھے۔

ایہ حکمران بُلھے شاہ دی بھر جوانی وچ مر گیا پر اوس توں مگروں آون والے حکمران وی کوئی سچے ثابت نہیں ہوئے اوہ وی اوسے دی بنائی لیہہ اُتے ای چلدے رہے جس دے سٹے وچ

دلی دا تخت وی سازشاں وچ پھس گیا تے حکمران وی اک دوجے نوں مارن لگ پئے' جس توں اندرونی بغاوتاں وی سامنے آئیاں تے باہر دے دھاڑوی آئے۔ بُلھے شاہ نوں پہلا باہرلا دھاڑوی نادر شاہ دی شکل وچ دیکھنا پیا' جہڑا آیا پنجاب وچ لُٹ مار کیتی' دلی تک گیا تے سب کجھ تباہ و برباد کر دا گیا۔ نادر شاہ توں مگروں کسے وی مغل بادشاہ نے وقت تے حالات نوں سمجھن دے جتن نہیں کیتے سگوں اوہناں دیاں عیاشیاں ہور ودھ گئیاں۔ جس توں سب توں بہتا فیدا احمد شاہ ابدالی چکیا جہنے پنجاب تے ہندوستان اُتے 9 حملے کیتے جہناں وچ چار حملے 1758ء تیکر بُلھے شاہ دی حیاتی وچ ہوئے' جہناں نوں اوہنے کھلی اکھ نال ویکھیا ایہناں حملیاں وچ ہون والی وڈھ ٹک' لُٹ مار پنجاب دی لوکائی نال ہون والی زیادتی وی ویکھی جس دا کارن اوہ آپ نہیں سن۔ ایہ سارا کجھ حکمراناں دے کیتے دا نتیجہ سی۔ جہڑا نال نال اک نویں سماجی اخلاقیات وی بنائی جا رہیا سی۔ بہر حال بُلھے شاہ دی ساری حیاتی سیاسی تے سماجی ٹٹ بھج وچ ہی لنگھی ہے ایہ کسراں ہو سکدا سی کہ اوہ اک شاعر تے سوجھوان دی حیثیت وچ اوس توں وکھ رہ سکدا۔ اوہدے بارے کوئی گل نہ کردا۔ یاں فیر اوہدے اُتے اپنے اکھراں وچ احتجاج نہ کردا؟؟ یاں فیر چُپ وٹ کے پاسے ہو جاندا۔ پر اوہنے انج نہیں کیتا' کھل کے اپنا وچار وکھالا کیتا۔ ایہ بھادیں اوس ویلے دیاں مذہبی رسماں ریتاں سن۔ وحدت الوجود دیاں گھنڈیاں سن تے بھاویں سیاسی تے سماجی قدراں یاں فیر..... انسانی اخلاقی صورت حالات' اوہنے ہر معاملے اُتے بے دھڑک ہو کے گل کیتی کسے سماجی ڈر سامنے سر نیواں کیتا تے نہ ای کسے بھانبھڑ دی پروا کیتی ہر معاملے اُتے ایہ ای آکھیا کہ........ مونہ آئی بات نہ رہندی اے۔

☆☆☆

مغلاں زہر پیالے پیتے

ہر کوئی تواریخ توں سبق حاصل کرن دی گل کردا ہے پر کوئی سبق حاصل نہیں کرداسگوں جنہوں راج تے اقتدار مل جاندا ہےاوہ آپ نویں تواریخ لکھدا ہے تے بناؤندا ہے-ایسے نوں ہی تواریخ داعمل یاں فیراوہدا تسلسل آکھیا جاندا ہے-

حالاں سچ تاں ایہ وی ہے کہ تواریخ اپنے آپ نوں نہیں دہراندی- کجھ حادثے' کجھ وقوعے' وقت تے حالات دے جبر وچ ایسے ہوجاندے نیں جہناں دی شکل صورت ماضی دے کجھ وقوعیاں نال ملدی ہے جس توں اسی ایہ کہن لگ پینے ہاں کہ تواریخ اپنے آپ نوں دہرا رہی ہے حالاں ایہ فطرت تے وقت دے مڈھلے اصولاں دے خلاف ہے- پر فیر وی تواریخ دا ایہ سچ وی ہے کہ مغلاں دے زمانہ وچ تواریخ نے اپنے آپ نوں کئی واری دہرایا ہے- راج گدی تے حکومت لئی بھرا بھراواں نوں قتل کردے رہے نیں ایہ روایت اکبر اعظم دے زمانے وچ وی وکھالی دیندی ہے جدوں اوہنوں اپنے بھرا مرزا عبدالحکیم دی بغاوت نوں ختم کرن لئی لہور آؤنا پیا سی تے فیر ایہدا انت اورنگ زیب دے اقتدار اُتے قبضہ دی شکل وچ سامنے آیا- جدوں اوہنے اپنے تن بھرا قتل کردتے سن جہناں وچ اک دارشکوہ ورگا عالم فاضل تے صوفی وی سی- اوہدے اُتے جہڑے الزام لائے گئے سن اوہدے لئی ملاواں نے وی اوہنوں شرعی تعاون دتا سی- بھراواں نوں قتل کرن تے اقتدار اُتے قبضہ کرن دی ایہ روایت اورنگ زیب دے پتر

پوتریاں وچ وی چالو رہی' جنہوں ساڈا محبوب بُلھے شاہ وی اپنی اکھیں ویکھدا رہیا تے فیر ایہ وی آکھیا کہ

''مغلاں زہر پیالے پیتے''

جے شاعری دی زبان وچ ایہ گل ویکھی سمجھی جائے تاں ایہ وی آکھیا جاسکدا اے کہ اورنگ زیب دا زمانہ ہی مغلاں دی حکومت دا سب توں اہم زمانہ سی اورنگ زیب دیاں انتہاپسند پالیسیاں نے مغل حکومت دی زوال کہانی شروع کردتی سی جہڑی اوس توں مگروں ہر عہد وچ اپنے انت ول ٹردی گئی تے ایہ انت مغل پالیسیاں تے درباری عیاشیاں پاروں سامنے آیا۔ یعنی مغلاں نے اپنے ہتھیں آپ زہر پیالے پیتے۔

بُلھے شاہ دی حیاتی تے دلی سرکار 1680ء توں 1758ء

اورنگ زیب عالمگیر	1658ء توں 1707ء
بہادر شاہ اول (شاہ عالم اول)	1707ء توں 1712ء
جہاندار شاہ	1712ء توں 1713ء
فرخ سیر	1713ء توں 1719ء
رفیع الدرجات	1719ء
رفیع الدولہ	1719ء
محمد شاہ (رنگیلا)	1719ء توں 1748ء
احمد شاہ	1748ء توں 1754ء
عالمگیر ثانی	1754ء توں 1759ء

بُلھے شاہ دا جنم 1680ء وچ ہویا اوس ویلے اورنگ زیب عالمگیر دی حکومت سی جنہوں اک مکتبہ فکر متقی تے پرہیزگار آکھدا اے جدکہ دوجے طبقے دا خیال اے کہ اوہ اک کٹڑ حکمران سی اوہدی انتہاپسندی نے ای مغل سلطنت دی تباہی دی نینہ رکھی سی' اوہدے ویلے ای معاشرتی ٹٹ بھج ہوئی مختلف مذہباں دے منیاں حکومت لئی اوکھتاں وی پیدا کیتیاں کیوں جے اوس زمانے

اوہناں دیاں عبادت گاہواں تے عبادت دیاں رسماں اتے پابندی لگی خاص طور تے ہندو تے سکھ بہت متاثر ہوئے تے اوہناں حکومت دے خلاف بغاوت وی کیتی- جد کہ ایسے دور وچ ای مسلماناں دو وڈے دھڑیاں شیعہ تے سنی وچ وی جھگڑے ہوئے- 1675ء وچ دہلی دے دربار وچ گورو تیغ بہادر دے قتل دا واقعہ وی ہویا' جس نوں بُلھے شاہ غازی آکھیا اے- دلچسپ گل تاں ایہہ ہے کہ بُلھے شاہ دا جنم وی اک عالمگیر دے زمانے وچ ہویا دوجا عالمگیری تے اوہ چلانا کر گئے-

بہرحال بُلھے شاہ دے مگروں تن مغل بادشاہ حکمران بنے شاہ عالم ثانی (1759ء توں 1806ء) اکبر ثانی (1846ء توں 1837ء) بہادر شاہ ثانی یاں بہادر شاہ ظفر (1837ء توں 1857ء) اوں توں مگروں دلی اُتے انگریز قابض ہو گئے جد کہ پنجاب وچ تاں بہت پہلے سکھاں دا قبضہ ہو گیا سی- جہڑا 1849ء وچ ختم ہو گیا سی-

مغلاں دی زوال کہانی بیان کردے ہوئے رود کوثر دے لکھاری بہت سارے کارن لکھن دے نال ایہہ وی کہندے نیں-

O......... اورنگ زیب 25 ورہے دکن دیاں بغاوتاں ڈکن وچ رُجھا رہیا- ایس وچالے اوہدا دھیان پنجاب وچ نہیں رہیا جتھے سکھاں نے کٹھے ہو کے دھاڑ شروع کر دتی سی-

O......... عالمگیر دے سارے جانشین نالائق سن جے اوہ سیانے ہوندے تے سلطنت دے ٹوٹے ایڈی چھیتی نہ ہوندے-

O......... مغل بادشاہواں دے شخصی تے عملی کردار نے وی تباہی وچ بھرواں کردار ادا کیتا-

O......... جہاندار شاہ نے لال کنور کنجری نال انج عیاشیاں کیتیاں' اوہدے رشتے داراں نوں وڈے عہدے دتے جہدے پاروں بادشاہت دا سارا جلال مٹی وچ رُل گیا- ایسے طرحاں دی کہانی احمد شاہ دی وی ہے جہدے چار میل لے حرم وچ مرداں دا داخلہ بند سی-

O......... عہد اکبری توں مگروں وڈی خرابی امیراں وزیراں دیاں فضول خرچیاں تے عیاشیاں وی سن جہدے لئی رعایا اُتے ظلم تے زیادتی کیتی جاندی سی- ایہہ مرکز دی کمزوری

پاروں سی۔

O......... مغل فوج دی اخلاقی کمزوری تے بدکرداری وی اک کارن سی۔ فوج وچ دھڑے بندے تے اک دوجے نوں گھاٹ دین دا رویہ وی غالب سی۔ اروِن کہندا ہے کہ جے اوہناں دی بہادری توں وکھ ویکھیا جائے تاں قومی جرم وی ودھ گئے سن۔

O......... مغل دربار وچ فرقے بندی ہوگئی سی۔ ایرانی تے تورانی۔

O......... اورنگ زیب مگروں شاہی خزانہ خالی ہوگیا سی۔ ریاستاں خود مختار ہوئیاں تے مرکز نوں مالیہ ملنا بند ہوگیا جہدے لئی گورنراں تے امیراں نے لوکاں تے ٹیکس لاؤنے شروع کردتے۔ جادو ناتھ سرکار لکھدا ہے کہ 1755ء وچ شاہی حرم دے چلھے وچ اگ نہیں بلی زنانیاں تنگ آکے بھکھیاں بھانیاں باہر آگئیاں پر وڈا دروازہ بند ہون پاروں مرداں دے کمریاں وچ بہہ گئیاں بڑی مشکل نال اوہناں نوں حرم وچ واپس لیاندا گیا۔

O....... انتظامیہ کرپشن تے بدعنوانی وچ رُجھ گئی سی، رشوت لے کے ناجائز کم وی ہوجاندے سن۔

O......... شاہی نظام بادشاہ دے دوالے گھمدا سی۔ جدوں زمین ہلی تے سارا کجھ ای ہل گیا۔

O....... مغلاں وچ کوئی تخت نشینی نہیں سی۔ تخت یاں تختہ ای راج گدی دا اصول سی۔

نتائج المعانی وچ آغا محمود بیگ راحت لکھدے نیں۔

اک دن اکبر ثانی دے دربار وچ مغل سلطنت دے زوال تے گل بات ہوئی تے بخشی محمود خان نے آکھیا چار بندیاں نے تباہی وچ مُڈھلا کردار ادا کیتا اے۔

1- حکیماں نے آکھیا کہ اوہناں بادشاہواں نوں اوہ نسخے کھوائے کہ اوہناں وچوں برداشت جاندی رہی اوہ ہر ویلے مخالف جنس دی طلب وچ رہے عیاشیاں کردے رہے۔

2- دوجے کنجراں نے اوہناں دے گھار جہڑی نویں کلی کھڑی اوہنوں لیا کے پیش کردتا۔ رقص دیاں محفلاں سجا کے مان تے مال حاصل کیتا بادشاہواں دیاں راتاں رنگین وی ہوئیاں۔

ڈھوم ڈھاڑی اگیج ہو گئے بھیڑے لوکاں سر چکے شریفاں دربار وچ آؤنا جانا چھڈ یا۔

3۔زنانیاں دے نال بالاں دی کثرت پاروں خاندانی جھگڑے ودھ گئے۔

4۔ پیراں تے ملوانیاں دی دربار نال جڑت' اوہ جدوں آؤندے جنت دیاں گلاں کیتیاں۔بندیاں دا خون بہان توں ڈراؤن لگ پئے تے فیر دعاواں کرن دیاں گلاں کیتیاں تے فیر آکھیا کہ دعاواں دا لشکر حضور دی فتح لئی کافی اے دشمن ایدھر مونہہ وی نہیں کرے گا۔پر دشمن آؤندے تے قبضہ کردے رہے دعاواں دی فوج وی آؤندی رہی تے حکومت وی جاندی رہی بہرحال دوجی گل ایہہ وی آکھی جاندی ہے کہ سولہویں تے ستارہویں صدی وچ جہڑی سکھاں دی سیاسی قوت سامنے آئی تے اوہنے اک پاسے تاں پنجاب دے مختلف علاقیاں وچ قبضہ کرلیا تے دوجے پاسے مغل حکومت تے اوہدے کارندیاں نوں انتقام تے بدلے دا نشانہ بنایا۔ جس دے کئی کارن بیان کیتے جاندے نیں جہناں وچ گوروا چن' گورو تیغ بہادر تے گورو گوبند سنگھ دے قتل وی آکھے جاندے نیں۔ایہناں دے سٹے وچ سکھاں دی مغل حکومت دے خلاف بغاوت وی سامنے آئی تے فیر مسلماناں دا قتلام وی ہویا کئی علاقے ایسے وی سن جتھے دلی سرکار دے مغل کارندے کم کررہے سن جہناں سکھاں دا ابھرواں مقابلہ نہیں کیتا سگوں یاں تے وکھرے ہوئے یاں فیر اپنے ہتھیں زہر پیالے پی کے ہارن نالوں مرنا پسند کیتا۔ بہرحال مشہور تاریخ دان تے سیانے ڈاکٹر مبارک علی کہندے نیں کہ

ساڈے ملائیت دے سیانیاں دی تاریخ لکھن والی اک جماعت نے جہڑی معاشرے وچ مسلماناں دی اک خاص سوچ دیاں جڑاں ڈونگھیاں کرنا چاہندی سی اوہنے برصغیر دی تواریخ وی ایس طرحاں بیان کیتی ہے۔جس وچ شیخ احمد سرہندی تے شاہ ولی اللہ تے اوہناں دے خاندان تے سید احمد شہید ورگیاں شخصیتاں نوں نینہ پتھر بنا کے تواریخ دے عمل نوں وی اوہناں دے آل دوالے کٹھا کیتا اے۔تے فیر تواریخ دی ایس بنتر نوں تواریخ دے اک خاص انداز نوں ہی سامنے لیاندا تے دسیا ہے کہ ایہہ سارا عمل چنگی مذہبی سوچ تے بدعتاں وچ اک ٹاکرا سی جس وچ اک پاسے تاں اوہ قوتاں سن جہڑیاں ہندوستان وچ مسلمان معاشرے دی

شناخت تے پچھان نوں ختم کرنا چاہندیاں سن تے دوجے پاسے اوہ طاقتاں سن جہڑیاں خالص مذہب تے شریعت دے قیام لئی جدوجہد کر رہیاں سن۔

اوہناں دی سوچ دھارا دے مطابق شیخ احمد سرہندی، شاہ ولی اللہ تے سید احمد شہید دیاں شخصیتاں ہندوستان دی تواریخ وچ اوہ شخصیتاں نیں جنہاں اپنیاں لکھتاں اپنے عمل تے اپنی جدوجہد نال نہ صرف اپنے عقیدے اُتے پکے ہون دا دفاع کیتا سگوں دین توں نویں سرے توں ابھار دی تحریک نوں وی جیندا رکھیا۔ تے فیر ایسے پچھوکڑ ایہناں شخصیتاں نوں جھوٹھیاں روائتاں نال ودھا چڑھا کے وی پیش کیتا۔

مثلاً شیخ احمد سرہندی بارے اوہناں دے منن والیاں جہڑیاں گلاں دا کھلار کیتا تے آکھیا کہ صرف اوہناں دی شخصیت پاروں ای مغلاں دے زمانے وچ اسلام باقی رہیا تے اوہناں دیاں کوششاں پاروں ای جہانگیر تے شاہجہان وچ مذہبی رجحان آیا تے فیر اورنگ زیب دے زمانے وچ شریعت دے نفاذ دے سرکاری جتن وی اوسے تحریک دا ای سٹا سن حالاں اک ہور سچ تاں ایہ ہے کہ عالمگیری زمانے وچ تواریخ لکھن تے پابندی سی اکبر دے زمانے دی وی تواریخ اوہدے خلاف ہون دے باوجود شاہجہان ویلے سامنے آئی سی۔ فیر وی شیخ اکرام لکھدے نیں کہ مولانا ابوالکلام آزاد دے ایس فقرے نوں ہی سامنے لیاؤندے نیں۔

اکبراعظم دے الحاد دا مقابلہ صرف کلیاں شیخ احمد سرہندی نے کیتا۔

اوہناں نے لوکاں وچ تواریخ بارے گمراہی پیدا کرن وچ بہت مدد کیتی تے فیر اوہدے مگروں آؤن والے مولویاں نے ایس فقرے دے چانن وچ شیخ احمد سرہندی دی شخصیت نوں تواریخ دی اک بہت وڈی شخصیت بنان دی بھرویں کوشش کیتی۔ جس دے سٹے وچ اکبراعظم تے شیخ سرہندی دیاں دو ایہو جہیاں شخصیتاں سامنے آئیاں جہڑیاں اک دوجے دے بالمقابل سن۔

اکبر ہندی قومیت دا حامی تے صلح کل دا پرچارک تے پیروکار، عقل پسندی تے اشتراک دا حامی سی جدکہ احمد سرہندی اسلامی تشخص، خالص اسلام تے شریعت دا دعویدار تے اک پکی

تے بچی سوچ والے سن ایس لڑائی وچ شیخ احمد سرہندی فاتح ہوندے نیں جیہاں دے کارن جہانگیر تے شاہجہان دے زمانے وچ اسلامی قنون نافذ ہوئے تے اکبراعظم دے مانت تے اوہدی سوچ دے پرچارک داراشکوہ نوں ہار تے محی الدین اورنگ زیب نوں جت ہوئی تے اوہ اقتدار اُتے قابض ہویا۔

شیخ احمد سرہندی دی شخصیت نوں اُچا کرن تے فعال بناؤن دیاں کوششاں وچ وی اکبر دے حکومتی زمانے نوں بہتے توں بہتا بھیڑا بنا کے پیش کیتا جاندا اے تے ایس گل نوں ثابت کرن دی کوشش وی کیتی جاندی اے کہ اوشرم توں بہتا بھیڑا بنا کے پیش کیتا جاندا اے تے ایس گل نوں ثابت کرن دی کوشش وی کیتی جاندی اے کہ اوہ شرم جوگ سی تے اوہدے زمانے وچ اسلام ہندوستان وچ تقریباً ختم ہون والا سی۔ کیوں جے اسلام دا مخالف سی تے اوہنے غیر اسلامی تے غیر شرعی روائتیاں نوں وادھا دتا سی ایسے لئی اوہدے زمانے وچ ہندوواں دا اثر ورسوخ وی ودھ گیا سی ہندو سرعام اپنے مذہبی فرائض ادا کرن لگ پئے سن جیہڑا کسے وی اسلامی حکومت لئی مناسب نہیں سی۔

مولانا مناظر گیلانی دا اک مضمون وی اکبر تے احمد سرہندی دے ایس مقابلے بارے موجود ہے جس وچ اوہناں اکبر دے زمانے وچ غیر اسلامی روائتیاں دے وادھے دی اک تفصیل وی لکھی ہوئی اے۔ اوہناں لکھیا ہے کہ اکبر دے زمانے وچ سود' جوئے تے شراب نوں حلال کر دتا گیا سی۔ داڑھی رکھن توں منع کر دتا گیا تے نکاح دے قنوناں وچ وی تبدیلیاں کر دتیاں گئیاں سن۔ غسل جنابت بند کر دتا گیا' بے پردگی تے زنا دی تنظیم وی کیتی گئی۔ جس لئی اوہناں اکبری دربار دے مورخ ملا عبدالقادر بدایونی دی کتاب منتخب التواریخ نوں بنیاد بنایا اے۔

جیہڑاں واقعات نوں توڑ مروڑ کے اپنی پسند دے مطلب کڈھے گئے نیں اوہدا اندازہ بدایونی دے اصل بیاناں توں ہوسکدا اے۔ مثلاً ایہ وی کہ شراب بارے جیہڑیاں اصلاحات کیتیاں گئیاں سن اوہناں بارے بدایونی نے لکھیا ہے کہ شراب جسم دی بہتری لئی طبی طور تے

استعمال کیتی جاسکدی اے۔ شرط ایہ ہے کہ ایہنوں پین نال کوئی فتنہ تے فساد پیدا نہ ہووے' ایس طرحاں شراب پینا جائز ہے' پر حدتوں لنگھیا ہو یا نشہ تے اوہدے کارن لوکاں دا اکٹھیاں ہو کے شور شرابا کرنا جائز نہیں۔ تے فیر بادشاہ نوں جدوں ایہدی خبر ہو جاندی سی تے اوہ اوہناں دے خلاف سخت کارروائی کرداسی۔

مولانا لکھدے نیں کہ اکبر نے سولھاں سالاں توں پہلے کڑیاں تے چوداں سالاں توں پہلے منڈیاں دے ویاہ اُتے پابندی لادتی سی۔ کیوں جے ایسے ویاہواں مگروں ایانے کمزور پیدا ہوندے سن۔

اکبر نے ایس گل اُتے وی زور دتا سی کہ کوئی اک توں ودھ شادی نہیں کرے گا۔ اکبر اُتے اک ہور الزام زنا دی تنظیم بناؤن داوی ہے۔ جس بارے خود بدایونی ہوراں لکھیا ہے کہ شہر توں باہر اک آبادی بنائی گئی تے اوہدا ناؤں ''شیطان پورہ'' رکھیا گیا جتھے باقاعدہ محافظ تے نگران دے نال داروغہ وی ہوندا سی ایتھوں گھار لے جان والی زنانی تے بندے بارے پوری معلومات لکھداسی۔

اکبر اُتے اک نواں دین بناؤن دے الزام وی لائے گئے۔

حالاں سچ تاں ایہ وی ہے کہ ایس نویں دین نوں دین الٰہی دا ناؤں اوہدے مرن مگروں 65 سال بعد دتا گیا تے ایہ اوہ زمانہ سی جدوں اورنگ زیب نے بھراواں نوں قتل تے پیو نوں قید کر کے اقتدار اُتے قبضہ کرلیا سی۔ چیتے رہوے کہ اورنگ زیب نے 1658ء وچ اقتدار اُتے قبضہ کیتا سی۔

بہرحال پوری دنیا دے سیاسی سماجی تے ریاستی دانشور تسلیم کردے نیں کہ مغلاں وچ سب توں کامیاب تے دیر تک رہن والی حکومت اکبر اعظم دی سی' ایہو او زمانہ سی جدوں اک پاسے تاں پورے ہندوستان اتے مغل حکومت قائم ہوئی دوجے پاسے معاشرتی سانجھ دے نال سماجی ترقی دے دروازے وی کھلے تے ایہ اکبر اعظم دیاں لبرل تے سیکولر پالیسیاں دا سٹا سی' اکبر اعظم دے دربار وچ ہر سماجی تے فکری طبقے دے لوک شامل سن' پر ایہناں دے بالمقابل

''ملائیت'' نوں دربارتوں دورکر چھڈ یا گیا سی۔ بھاویں سچ تاں ایہ وی ہے کہ اکبراعظم نوں ''ظل الہی'' داخطاب وی ''ملاواں'' نے ہی دتا سی لیکن اک ہور سچ تاں انج وی ہے کہ اکبر اعظم داصوفیاں تے درویشاں نال وی رابطہ سی شہزادہ سلیم دی پیدائش خواجہ سلیم چشتی دی دُعا نال ہوئی تے فیراوہدا ناؤں وی اوہناں دے ناؤں اُتے رکھیا گیا۔ اکبراعظم دے لہور وچ قیام دے دوران اوہدے شاہ حسین ورگے ملامتی نال تعلق دیاں خبراں وی ہے نیں۔ جدکہ گروارجن دیو نال ملاقات دی کہانی وی بیانی جاندی ہے تے ایہ وی دسیا جاندا ہے کہ امرتسر وچ ''مقدس تالاب'' دے آل دوالے آبادی لئی اکبراعظم نے ہی 52 بیگھے زمین دتی سی جتھے بعد وچ امرتسر شہر آباد ہویا جہڑا سکھاں داایس ویلے سب توں مقدس شہر منیا جاندا ہے کیوں جے ایتھے جہڑا ہردوار جنہوں اج ''گولڈن ٹمپل'' وی آکھیا جاندا ہے ایس دانینہ پتھر میاں میر قادری ہوراں رکھیا سی۔

تواریخ داسچ تاں ایہ وی ہے کہ اکبراعظم دی موت مگروں ملائیت اک واری فیر دربار دے نیڑے آ گئی تے اوہنے جہانگیر تے شاہجہان نوں کجھ شرعی حکماں راہیں قنون بناؤن لئی آکھیا جس وچ شیخ احمد سرہندی دے وچاراں نوں سب توں زیادہ اہم سمجھیا جاندا ہے شیخ احمد سرہندی اپنی وچار دھارا وچ کجھ انتہاپسندی رکھدے سن اوہ ''غیر مذہباں'' دے خلاف جہاد نوں لازم وی سمجھدے سن تے شیعہ ازم نوں وی چنگا نہیں سمجھدے سن تے فیر جدوں اورنگ زیب نے 1658ء وچ حکومت تے قبضہ کیتا تے ایہ ساری انتہاپسندی کھل کے سامنے آ گئی' ہندوواں دے منددراں تے عبادتاں اُتے وی پابندی لگی تے شیعہ ازم دیاں جلسے جلوساں اُتے وی روک لائی گئی۔ ایہ اورنگ زیب دیاں پالیسیاں ہی سن جس دے سٹے وچ اک پاسے تاں ہندو تے سکھ گرواں وچ سانجھ ہوئی تے سکھاں ولوں بھرویں بغاوت وی سامنے آئی جس دے نتیجے وچ سکھاں تے حکومتی فوجاں وچ لڑائیاں وی ہوئیاں۔ سکھاں دے نوویں گرو تیغ بہادر دا دربار وچ قتل وی ہویا۔

بہرحال تواریخ داسچ تاں ایہ وی ہے کہ ہندوستان وچ اکبراعظم نے جس مغل حکومت

دی بنیاد رکھی سی اوہدی تباہی تے بربادی دی کہانی اورنگ زیب دے زمانے وچ شروع ہوگئی ہندوستان دے کئی علاقیاں وچ کئی طرحاں دیاں بغاوتاں سامنے آئیاں جنہاں دے خلاف 50 سال تیکر حکومت کرن دے باوجود اوہ لڑدا رہیا تے فیر اوہدی موت وی دکن وچ بغاوت نوں روکن ویلے ہوئے تے دلی وچ اوہدے پتراں دی پیو وانگوں اقتدار لئی آپس وچ لڑنا شروع کردتا۔ چنانچہ اک ہور سچ تاں انج وی ہے کہ اورنگ زیب دے مرن مگروں 1707ء وچ بنگال' بھوپال' رام نگر' کرناٹک تے حیدرآباد دیاں ریاستاں نے اپنی آزادی دے اعلان کردتے۔ اورنگ زیب 3 مارچ 1707ء نوں چلانا کرگیا تے اوہدے مرن اُتے بہادر شاہ اول حکمران بنیا جہڑا فروری 1712ء تیکر رہیا اوس توں مگروں جہاندار شاہ فروری 1713ء تیکر رہیا' 1713ء وچ فرخ سیر حکمران بنیا جہیے سکھاں دے خلاف چوکھی لڑائی لڑی ایسے زمانے وچ بندہ بیراگی تے اوہدے ساتھیاں نوں پھڑ کے دلی دے چوکاں وچ پھاہے لایا گیا۔ فرخ سیر 1719ء تیکر حکمران رہیا ایسے سال رفیع الدرجات تے رفیع الدولت حکمران بنے تے فیر ایسے سال محمد احمد شاہ رنگیلا دلی دے تخت اُتے قابض ہویا اس توں مگروں نیکوسیار احمد شاہ بہادر تے عالمگیر ثانی 1757ء تیکر یعنی بُلھے شاہ دی حیاتی تیکر مغل حکمران رہے۔

1739ء وچ نادر شاہ درانی نے ہندوستان اُتے حملہ کیتا۔ ایہ اوہ زمانہ سی جدوں بہادر شاہ ثانی دی بادشاہی شاہجہان آباد تک ای محدود ہو کے رہ گئی سی۔ نادر شاہ توں مگروں احمد شاہ ابدالی دے پنجاب اُتے حملے شروع ہوگئے۔ اوہنے پنجاب اُتے نوں (9) حملے کیتے جنہاں وچوں پنج بُلھے شاہ دی حیاتی وچ ہوئے ایہ اوہ زمانہ سی جدوں ایہ بولی وی لوک گیتاں دا حصہ بن گئی۔ جہڑی اجتماعی دُکھ تے دانش دی سانجھ دا نمونہ اے۔

کھادا پیتا لاہے دا
باقی احمد شاہے دا

علی عباس جلالپوری اپنی کتاب وحدت الوجود تے پنجابی شاعری وچ لکھدے نیں۔

براحال ہویا پنجاب دا
اورنگ زیب عالمگیر دی موت 1707 ء مگروں مغلاں دی ٹوہر ختم ہوگئی تے ملک دے
چارے پاسے فتور پے گیا' جنوب وچ مرہٹے' وچکار لے حصے وچ جٹ تے پنجاب وچ سکھ اُٹھ
کھلوتے' دلی دربار وچ تورانی سُنی جتھیاں دا سردار نظام الملک سی تے ایرانی شیعہ جتھیاں دا آگو
سعادت علی خان سی اک دوجے دے خلاف سازشاں وچ رُجھ گئے' بادشاہ امیراں دے ہتھ
وچ کٹھ پتلیاں بن گئے تے ملک دی حالت سنوارن دی بجائے عیش عشرت وچ ڈب گئے'
جہاندار شاہ نے فرخ سیر نوں قتل کردتا گیا' محمد شاہ رنگیلے دے عہد وچ نادر شاہ افشار نے حملہ
کیتا 1737 ء تے پنجاب تے دلی نوں رج کے لُٹیا اوہ مغلاں دیاں جڑاں وچ پانی دے کے
چلا گیا تے فیر احمد شاہ ابدالی دے حملے شروع ہوگئے' پٹھاناں پنجاب نوں نچ کے رکھ دتا تے
مغلاں دی رہی سہی سفید پوشی وی ختم ہوگئی۔
عالمگیر ثانی دے عہد وچ پنجاب ہمیشہ لئی مغلاں دے ہتھوں نکل گیا مغلاں دے سیاسی
زوال دا اصل کارن اوہناں دی اخلاقی گراوٹ سی۔ عبدی مسلماناں دے زوال بارے کہندا ہے۔

نری پُری اج مسلمانی دی چادر پھریئے چائی
ہور اسلامی خوف نہیں رہ گئی وچ اساڈے کائی
وڈیاں داناں ڈوبن والے نت نکرے جے
اصلی مطلب کوئی نہیں لبھدا جھگڑے چھیڑے نکے
کم بُرے تے بریاں تھاواں ملیاں مسلماناں
تھاں چنگے تے کم چنگیرے ملے ہور زماناں

بہر حال مکدی گل انج وی ہے کہ بُلھے شاہ دی ساری حیاتی وچ اک پاسے تاں دلی دا تخت
راج گدی لئی آپسی لڑائیاں رج پھسیار رہیا تے ایہناں لڑائیاں نے مغل حکومت لئی خودکشی تے
تباہی دے رستے بنائے تے بُلھے شاہ ایس تباہی نوں ویکھدے ہوئے آکھیا کہ

مُغلاں زہر پیالے پیتے

تے دوجے پاسے پنجاب وچ سکھاں نے تباہی لیاندی جس دے نتیجے وچ اک پاسے

تاں مرکزی حکومت کمزور ہوئی تے دوجے پاسے ایس لڑائی جھگڑے نے سماج وچ آپسی سانجھ پیارنوں وی تباہ کر کے رکھ دتا ہر پاسے آپا دھاپی تے نفسا نفسی شروع ہوگئی۔ جنہوں ویلے دے سوجھوان بُلھے شاہ نے اپنے رنگ وچ کئی تھاواں تے بیان کیتا تے آکھیا۔

جدوں اپنی اپنی پے گئی

دھی ماں نوں لُٹ کے لے گئی

ایہ اوس سماج دی تصویر سی۔ جہڑی ٹٹ بھج، توڑ بھن تے لُٹ مار دے مگروں سامنے آئی تے جس وچوں اک ایسی انسانی اخلاقیات وکھالی دے رہی سی جس بارے کدی کسے سیانے تے سوجھوان نے سوچیا وی نہیں پر ایہ سیاسی تے سماجی تباہی دا اک فطری نمونہ سی۔

☆☆☆

باقی احمد شاہے دا

لوک گیت، ٹپے، بولیاں، ماہیے تے اکھان-
ایہناں دا کوئی لکھاری تے شاعر سامنے نہیں آؤندا- ایہ لوکائی دی سانجھی سوچ دی تصویر تے اوہدے ترجمان ہوندے نیں تے ایہناں دے پچھے صدیاں دے تجربے تے کئی کئی سالاں دے مشاہدے وی ہوندے نیں تے ایہناں نوں وقت تے حالات دے جبر دا سانجھا ردعمل وی آکھیا جاندا اے-

کھادا پیتا لاہے دا...... باقی احمد شاہے دا

ایس شعر نوں کئی لوکاں نے بُلھے شاہ نال جوڑیا- کیوں جے نادر شاہ درانی تے احمد شاہ ابدالی بُلھے شاہ دی حیاتی وچ ای لُٹ مار کرن پنجاب تے ہندوستان وچ آئے سن سگوں تواریخی سچ تاں ایہ اے کہ احمد شاہ ابدالی نے اٹھارہویں صدی دے وچلے زمانے وچ پنجاب اُتے نوں حملے کیتے جنہاں وچوں پنج بُلھے شاہ دی حیاتی وچ ہوئے-

بہ[illegible] حیاتے ایہ وی جاندا اے کہ احمد شاہ ابدالی نوں لہور اُتے حملہ کرن لئی عالماں نے دعوت دتی سی کیوں جے اوس ویلے ریاست تے حکومت وچ مذہب دی کوئی اہمیت نہیں رہی سی- پر سوال تاں ایہ وی اے کہ اوہدے حملیاں مگروں کیہ مذہب نوں وڈیائی حاصل ہوئی یاں فیر احمد شاہ ابدالی نے جو کجھ ایتھے آکے کیتا اوہدے سٹے وچ اسلام دی پرچلتا ہوئی یاں فیر اوہدے

آؤن تے کئی واری آ کے لُٹ مار، تباہی تے بربادی تے قتلام دا ایتھوں دی لوکائی نوں کیہ فیدا ہویا؟؟ تے جے احمد شاہ ابدالی دے حملیاں دا لوکائی نوں فیدا ہویا ہوندا تے اجتماعی دانش، سوجھ تے سیانف چوں ایہ شعر کیوں سامنے آؤندا۔

کھاہدا پیتا لاہے دا...... باقی احمد شاہے دا

یعنی جو کجھ بچ بچا کے کھا پی لیندے او او ہوای منافع ہے یاں غنیمت اے۔ جو کجھ بچ جائے گا یاں فیر جو کجھ آؤن والے سمے لئی لُکا کے رکھو گے اوہ احمد شاہ دا ہے اوہ کسے ویلے وی لُٹ کے لے جائے گا۔

اک ہور تواریخی سچائی تے انج وی ہے کہ پنجاب اُتے جنھے وی باہروں حملے ہوئے اوہ اوس ویلے ہوئے جدوں فصل دی کٹائی ہو جاندی سی یعنی اوس ویلے جدوں پنجابیاں دے گھار خوراک تے دولت نال بھرے ہوندے سن۔

سچی گل تاں ایہ ہے کہ پنجاب تے برصغیر دے حوالے نال لُٹ مار دی ایہ کہانی کسے اک زمانے دی نہیں ایہوای اوہ خطہ ہے جس وچ سب توں بہتے دھاڑوی تے مہاجر وی آئے نیں تے ایہ سارے پنجاب وچ ای آئے نیں کیوں جے برصغیر دے نقشے ول دھیان ماریئے تاں پتہ لگے گا کہ ایہدے اُتے کوہ ہمالیہ دے پہاڑ تے تھلے سمندر اے تے کھبے پاسے یاں مغرب والے پاسے وی بھاویں پہاڑ ای نیں پر ایہناں وچ کجھ رستے ہے نیں جہڑے برصغیر نوں وسطی ایشیاء تے مشرق وسطی نال جوڑدے نیں ایہوای اوہ رستے نیں جتھاں چوں مہاجر وی آئے بھاویں اوہ آرین سن تے بھاویں دھاڑوی آئے۔ جتھاں چوں پہلا دھاڑوی سکندر نوں آکھیا جاندا ہے تے فیر ایہناں راہواں توں لنگھدے ہوئے چنگیز خان، تیمور خان تے محمود غزنوی، شہاب الدین غوری تے مغل وی ایسے رستے ہندوستان ول آئے۔ تے اوہناں پنجاب نوں ہی سب توں پہلے تباہ کیتا تے لوکائی نوں کئی واری ایہناں دا مقابلہ کردے ہوئے قتلام دا سامنا وی کرنا پیا۔ کیوں جے دلی دے تخت راہیں ہندوستان تے حکومت کرن لئی پہلوں پنجاب چوں لنگھنا تے ایہنوں فتح کر کے ایتھوں دے وسنیکاں نوں دہشت تے وحشت دے گھیرے وچ

لینا ضروری سمجھیا جاندا سی۔

آرین تے سکندر توں شروع ہون والی ایہ کہانی مغلاں تے احمد شاہ ابدالی تیکر چالو رہندی اے ایس وچالے یاں فیر ایس کہانی دے اخیر وچ انگریزاں دا آؤنا ای تھلیوں سمندر راہیں ہویا۔ ایہ وکھری گل ہے کہ اوہناں دلی تے قبضہ کرن توں مگروں سب توں اخیر وچ پنجاب اُتے قبضہ کیتا جس واسطے اوہناں نوں سازشاں وی کرنیاں پئیاں تے حکمراناں وچ آپسی ونڈ تے کھچ دی پاؤنی پئی تے کجھ ''غدار'' وی بناؤنے پئے جہڑے تواریخی روائیت وچ بہت پہلے توں موجود رہے نیں تے اوہ اپنے سیاسی، ذاتی تے مالی فیدیاں، جاگیراں تے جائیداداں لئی دھاڑویاں نال ہتھ ونڈائی وی کردے رہے نیں جدکہ ایہ لوکائی ہی سی جہڑی باہروں آؤن والے ایہناں دھاڑویاں دا مقابلہ کردی رہی اے۔ اوہ بھاویں دراوڑ سن یاں فیر انگریزاں دے خلاف لڑن والے دھرتی دے پُتر سن۔ احمد خان کھرل، نظام لوہار تے جگت سنگھ جگا..... یاں مغلاں دے خلاف لڑن والا ''دلا بھٹی'' سی جہڑا کساناں تے واہی بیجی کرن والیاں دا نمائندہ بنیا۔ گل پنجابی نابریاں دی ہووے تاں فیر..... راجہ پورس نوں کسراں پروکھے کیتا جاسکدا اے یاں فیر محمود غزنوی دا مقابلہ کرن والے وجے پال نوں کویں بھلایا جاسکدا اے۔ ایہ پنجاب دے گھبرو جوان ہی سن جنہاں سکندر دی فوج نوں مونہ موڑن تے مجبور کیتا تے اوہ دلی دے خواب ادھورے چھڈ کے پچھانہ پرت گیا سی۔

پنجابیاں دی بھیڑی قسمت تاں ایہ وی ہے کہ جہڑے ایتھے حکمران بنے اوہناں دا لوکائی نال کوئی تعلق نہیں سی ایہ اوہ جاگیردار تے سرمایہ دار سن جہڑے تواریخ وچ غداری کردے رہے تے ایہناں حکمراناں نال سانجھ کیتی ایہناں لوکائی دی قربانی دے سٹے وچ بنن والے ملک تے قبضہ کرلیا تے ایتھے اوہ تواریخ سامنے لیاندی جس دا سچائی نال کوئی تعلق نہیں سگوں اوہ حکمران بنن والے طبقیاں دی وفاداری دا بھید لکاؤن والی تے غداراں نوں حکمران بنا کے سامنے لیاؤن والی سی بہرحال ساڈے ہاں دکھانت تاں اَنج دی ہوئی اے کہ اساں تواریخ نوں وی اپنے نظریئے تے سوچ دی عینک نال ویکھیا ہے ایسے لئی جہڑے ساڈے ہیرو بنے اوہ بھاویں

دھاڑوی سن اوہناں دا مقصد اسلام دی تبلیغ نہیں سگوں لُٹ مار تے قتلام کرنا ای سی۔ اسی اوہناں بارے موجود تواریخی شہادتاں نوں سامنے نہیں رکھیا سگوں جان بجھ کے اوہناں نوں پردے کے کرچھڈ یا اے۔

ایس پچھوکڑ..... اک نکتہ نظر تاں انج وی ہے کہ پاکستان بنن مگروں جہڑے ''دوقومی نظریئے'' نوں مُڈھ بنایا گیا تے ایہ آکھیا گیا کہ پاکستان دی ونڈ دی ایسے لئی ہوئی سی کہ ہندوواں تے مسلماناں دا وسیب، ریہتل تے ثقافت وکھری سی۔ ایہ کٹھے نہیں رہ سکدے سن ایسے لئی مسلماناں لئی اک وکھرے ملک دی منگ کیتی گئی تے فیر ایہ ملک وی مذہب دی بنیاد اُتے ای حاصل کیتا گیا۔

بھاویں سچ تاں ایہ وی ہے کہ ہندوستان دی ونڈیاں پاکستان بنن توں پہلے دووویں دھڑے کٹھے رہندے سن تے ایہناں وچ کوئی سماجی جھگڑے وی نہیں ہوندے سن۔ حالاں اک ہور تواریخی سچ تاں ایہ وی ہے کہ ہندوستان اُتے چھ سو سال تیکر مسلمان بادشاہ رہے نیں تے اوہناں وچوں کئی بادشاہ ایسے وی ہوئے نیں جنہاں نے ملائیت دے آکھن تے ہندوواں دیاں عبادت گاہواں تے جندرے وی لائے تے اوہناں نوں ''بت پرست'' آکھ کے پابندیاں وی لائیاں۔ ایہ لودھی سن، خلجی سن یاں فیر مغل بادشاہ سن جنہاں چوں اورنگ زیب عالمگیر سرکڈھویں نیں جنہوں ساڈے اک خاصے وچار دھارا دے لوک آئیڈیل مندے نیں۔

بہرحال پاکستان بنن مگروں ایتھے جہڑے حاکم بنے اوہناں دی اکثریت یوپی سی پی توں ہجرت کرکے آئی سی ایہ اوہ لوک سن جہڑے افغانستان توں آون والے بادشاہواں دے نال ہجرت کرکے ایتھے آئے تے آباد ہوئے سن۔ اوہناں لوکائی نوں ایہ وی دسیا کہ پاکستان مذہب دے ناؤں اُتے بنیا سی تے جہڑے ایتھے افغانستان توں دھاڑوی آکے قبضہ کردے رہے اوہناں دا مقصد وی اسلام دی تبلیغ تے اسلامی حکومت بناؤنا سی۔ ایس پچھوکڑ اوہ اپنا اصل جرم چھپاؤنا چاہندے سن جس وچ اوہناں نوں کامیابی حاصل ہوئی۔ کیوں جے اوہناں ایتھے آکے سارے حکومتی وسیلیاں تے ریاستی طاقتاں اُتے قبضہ کرلیا سی۔ ایسے پچھوکڑ ای اوہناں

لٹیریاں تے ڈاکوؤاں نوں ہیرو بنا کے پیش کیتا تے ہور بدقسمتی تاں انج وی ہوئی کہ اوہناں دے گھیرے وچ آؤن والیاں وی اوہناں نال سانجھ کیتی کیوں جے اوہناں دے سیاسی تے ذاتی فیدے وی ایسے سن تے فیر اوہناں دے ایس مشن نال ملائیت نے مذہب دے ناؤں اُتے رلت کرلئی -

پروفیسر عزیزالدین احمد اپنی کتاب پنجاب اور بیرونی حملہ آور وچ لکھدے نیں-

دھاڑویاں دا مقصد کدی وی اسلام دی تبلیغ تے پر چلنا نہیں سی- ایہناں دھاڑویاں نے ہندوستان دے تخت اُتے قبضہ کرن مگروں کدی اسلام دی تبلیغ لئی کوئی بھرویں تے پکے کم نہیں کیتے اوہ صرف حکومت تے بادشاہی لئی ہی ہندوستان وچ داخل ہوئے سن اوہناں دا اصل مقصد جہانگیری، شاہجہانی تے عالمگیری ہی سی-

جے محمود غزنوی ہندوستان اُتے اپنے ستاراں حملیاں دے نال اک جماعت اسلامی تبلیغ لئی لیاؤندیاں ایتھے اپنیاں حکومتاں بناؤن دے نال اسلام دی تبلیغ لئی اک محکمہ وی بناؤندا- اسلام دی سچائی تے ہندو مذہب دے جھوٹھے ہون بارے کتاباں وی لکھواندا- اسلام دی سچائی ثابت کرن لئی وچار وٹاندرے دا پربندھ کردا- پر اوہنے ایس طرحاں دا کوئی کم نہیں کیتا پر اوہنے اپنے زمانے وچ جہڑے علمی کم دی سرپرستی کیتی اوہ وی اسلام توں پہلے ایران دی تواریخ لکھن لئی ''فردوسی'' نوں آکھیا پر اوہنوں وی معاہدے دے مطابق رقم نہیں دتی-

سلطان محمود غزنوی جنہوں اسی بت شکن تے اسلام دے مجاہد دے ناؤں اُتے یاد کردے ہاں- اوہدے بارے تاریخ فرشتہ وچ لکھیا ہویا اے-

ابوالحسن علی بن حسین میمندی کہندے نیں کہ اک دن سلطان محمود غزنوی نے ابو طاہر سامانی توں پچھیا کہ آل سامان نے اپنی حکومت وچ کنے ہیرے تے جواہر کٹھے کیتے سن' ابو طاہر آکھیا- امیر نوح آسانی دی حکومت وچ ست رطل ودھیا ہیرے شاہی خزانے وچ موجود سن- محمود نے ایہ جواب سن کے رب دا شکر کیتا تے آکھیا الحمد اللہ رب نے مینوں سو رطل توں وی بہتی قیمت دے ہیرے دتے نیں- ہیریاں تے موتیاں دا جہڑا خزانہ محمود غزنوی نے کئی تھاواں

تے جنگاں کر کے کٹھا کیتا سی اوہ اوہدے لئی بڑی اہمیت رکھدا سی اوہ مرن ویلے دی اوہناں نوں بڑے دکھ نال ویکھدا ای، جس توں وکھ ہون توں اوہنوں بڑا دکھ ہویا سی فرشتہ لکھدا اے کہ۔

تواریخ توں پورے سچ نال ایہ گل ثابت ہوندی اے کہ محمود غزنوی نے مرن توں دو دن پہلے اپنے سارے ہیرے موتی، پیسے دھیلے تے سونے دیاں اشرفیاں جہڑیاں اوہنے ساری حیاتی دے جتن پاروں کٹھیاں کیتیاں سن شاہی خزانے توں باہر کڈھوا کے اپنے محل دے سامنے ڈھیر کروائیاں۔ آکھیا جاندا اے کہ لال، چٹے تے کئی ہور رنگاں دے ایہناں ہیریاں موتیاں دی چمک نال سارا اوہ ٹبرہ جنت دے باغ وانگوں بجیا ہویا سی پر محمود ایہناں نوں دکھ بھریاں نظراں نال ویکھ کے ایہناں توں وکھ ہون دے غم وچ دھاڑاں مار کے روندا رہیا۔ رون پٹن توں مگروں اوہنے ساری دولت ہیرے موتی واپس شاہی خزانے وچ جمع کرادتے پر کسے نوں اک کوڈی وی نہیں دتی۔

ایہو جہیاں حرکتاں توں لوکائی اوہنوں کنجوس تے بخیل سمجھدی سی۔ ایس واقعے دے دوجے دن بادشاہ نے اک سواری تے بیٹھ کے میدان دی سیر کیتی۔ اوہدے حکم اُتے شاہی ملازماں نے اصطبل چوں سارے گھوڑے، اُوٹھ ہاتھی تے ہور جنور لیا کے اوہدے سامنے پیش کیتے۔ جہناں نوں ویکھ کے محمود پہلے تاں دل وچ کجھ سوچدا رہیا تے فیر دھاڑاں مار کے رون لگ پیا تے فیر روندا کرلاندا اپنے محل وچ واپس آ گیا۔

محمود غزنوی دے دولت نال پیار دا اک ہور قصہ فرشتہ نے لکھیا اے اوہ لکھدا اے کہ محمود غزنوی نوں آخری زمانے وچ پتہ لگا کہ نیشاپور وچ اک بہت وڈا دولت مند رہندا اے، محمود نے حکم دتا کہ ایس بندے نوں غزنی بلایا جائے۔ شاہی حکم راہیں ایس بندے نوں غزنی بلایا گیا اوہ شاہی دربار وچ پیش ہویا تے محمود غزنوی اوہنوں آکھیا کہ میں سُنیا اے کہ توں ملحد تے قرامطی ایں، اوہنے آکھیا بادشاہ سلامت نہ تے میں ملحد آں تے نہ ای قرامطی، میرا جرم صرف ایہو اے کہ میں بہت زیادہ امیر آں، تسی جو چاہندے او میرے توں لے لوو پر مینوں ملحد تے قرامطی آکھ کے بدنام نہ کرو، محمود غزنوی نے اوہدے توں ساری دولت لے لئی تے

اوہنوں سونی عقیدت دا فرمان لکھ کے دے دتا-

فرشتہ لکھدا اے کہ

جس زمانے وچ محمود غزنوی نے سومناتھ اتے دھاڑ کیتی تے اوہدی پرم دیو نال لڑائی ہوئی تے محمود نوں ایہ خطرہ سی کدھرے مسلماناں دے لشکر اُتے ہندوؤآں دا لشکر غالب نہ ہو جائے-

اوس ویلے پریشانی وچ اوہ شیخ ابوالحسن خرقانی دے خرقے نوں ہتھ وچ لے کے سجدے وچ ڈگ پیا تے رب توں دعا منگی کہ ربا ایس خرقے دے مالک دے صدقے مینوں ہندوؤآں دے مقابلے وچ جت دے- میں ایہ نیت کرداہاں کہ جیہڑا مال وی مینوں لُٹ مار وچ ملیا اوہنوں میں غریباں تے ماڑیاں وچ ونڈ دیاں گا-

تواریخ لکھن والے کہندے نیں کہ ایہ دعا منگدے ای اسماناں تے کالے بدل آئے' بدلاں دی گڑ گج تے بجلی دی کڑک توں ہندوؤآں دا لشکر ڈر گیا- ایہو جیہا انھیر اہویا کہ ہندوآپس وچ ای لڑن لگ پئے- جس دے سٹے وچ مسلماناں نوں ہندوؤآں دے خلاف جت ہوگئی-

فرشتہ لکھدا اے کہ میں اک پکی تواریخ وچ ایہ روائیت وی ویکھی ہے کہ جس دن سلطان محمود نے خرقانی دے خرقے نوں ہتھ وچ لے کے رب توں فتح دی دُعا منگی سی' فتح مگروں اوسے رات سُفنے وچ شیخ ابوالحسن نوں ویکھیا اوہناں محمود نوں آکھیا- اوئے محمود توں میرے خرقے دی بے عزتی کیتی اے جے توں جت دی تھاؤں سارے غیر مسلماں دے مسلمان ہون دی دُعا کردا تے اوہ وی قبول ہو جاندی-

پروفیسر عزیزالدین لکھدے نیں کہ

سلطان محمود غزنوی نے آسے پاسے دیاں چھوٹیاں چھوٹیاں ریاستاں نوں ختم کر کے اپنی وڈی سلطنت بنائی سی پر جے اوہنوں ''اسلامی ہیرو'' بناؤن دی کوشش کیتی جائے تے اوہ روحانی تے اخلاقی وڈیائی دے معیار اُتے پورا نہیں لہندا- دنیا نوں فتح کرن دی ہوس وچ اوہنے آل دوالے دے کمزور مسلمان حکمراناں نال جنگاں لڑیاں تے ایہناں وچ مسلماناں دے لہو نال

میدان لال کیتے۔

محمود دے زمانے وچ بغداد دے خلیفہ نوں سارے مسلمان اپنا سربراہ مندے سن پر محمود نے اوہنوں وی نہیں چھڈیا۔ اوہدے کولوں خراسان دے اک حصے چوں سمرقند حکومت دی منگ وی کیتی۔ ایہ علاقے اوس ویلے عباسی حکومت وچ شامل سن۔ محمود غزنوی نے نہ صرف خراسان اُتے قبضہ کرلیا تے فیر اک دھمکی بھریا خط وی خلیفہ نوں لکھیا جس دا انت فرشتہ دے آکھن موجب کجھ انج سی۔

میں جان گیاہاں کہ تسی لوک ایہ چاہندے ہو کہ میں ہزاراں ہاتھیاں نال تہاڈے "دارالخلافہ" نوں برباد کردیاں تے تہاڈی خلافت دا ملبہ ایہناں ہاتھیاں اُتے لد کے غزنی لے آواں۔

ظاہر اے کہ مسلماناں دی بارگاہ خلافت دا ملبہ لد کے غزنی لیاؤن دا ارادہ رکھن والے حکمران دے ہندوستان اُتے ستاراں حملے کرن دا مقصد وی اسلام دی وڈیائی نہیں ہوسکدی۔ ملتان اُتے حملے دا مقصد وی مالی تے مادی مفادات سن۔ ملتان اُتے حملے نوں "قرامطی حکمران" دا بہانہ بنایا گیا حالاں اصل گل تاں ایہ سی کہ اوس حکمران نے سالانہ جگا ٹیکس دین توں انکار کردتا سی جہڑا اوہدے وڈکے وی دیندے رہے سن۔ پر محمود نے مذہب دا ناں لے کے ملتان اُتے دھاڑ کیتی حکمران اوہدا مقابلہ نہیں کرسکیا اپنے انکار دی معافی منگی تے ایہ وعدہ کیتا کہ اوہ ہر سال دس ہزار اشرفیاں سلطان دی خدمت وچ گھلیا کرے گا۔ اٹھ دن دے گھیرے توں بعد صلح ہوگئی تے سلطان واپس غزنی چلا گیا۔

ہندوستان وچ محمود غزنوی نے کئی مندراں دی اٹ نال اٹ وجائی، سلطان نے جہڑے وی مندر اُتے حملہ کیتا اوہدے بُت سونے دے سن تے ایہناں مندراں وچ ہیرے موتیاں دے خزانے سن، سلطان نے ایسا کوئی مندر تباہ نہیں کیتا جس دے بُت پتھریاں مٹی دے بنے ہوئے سن۔ سومناتھ دے مندر بارے فرشتہ لکھدا اے کہ

سلطان محمود نوں ایس مندر چوں بہت ودھیا ہیرے موتی تے سونا چاندی ہتھ آیا سی اوہ ایناں سی کہ ایس توں پہلے کسے وی بادشاہ دے خزانے وچ اوہدا دسواں حصہ وی نہیں سی۔

زین المآثر تاریخ وچ لکھیا ہویا اے۔

مندر دی جہڑی خاص تھاؤں تے سومناتھ دا مندر رکھیا ہویا سی اوہ انھیر ی سی تے اوتھے جہڑا چانن سی اوہ اصل وچ بہت ودھیا ہیرے موتیاں دا سی۔ تے ایہ ہیرے موتی سونے دیاں مشلاں وچ جڑے ہوئے سن۔ تواریخ وچ ایہ وی لکھیا ہے کہ ایسے مندر وچ سونے چاندی دے اینے چھوٹے چھوٹے بت سن کہ جنہاں دی نہ تے کوئی گنتی سی تے نہ ای قیمت دا کوئی اندازہ سی۔

فرشتہ لکھدا ہے کہ ایس مندر وچ پجاریاں اک نکرتوں دوجی نکر تیکر سونے دی اک زنجیر بدھی ہوئی سی جس داوزن سومن سی۔

پروفیسر عزیزالدین احمد کہندے نیں کہ

تواریخ وچ ایہ گواہیاں موجود نیں کہ کابل تے غزنی اُتے قبضہ کر کے جہڑا وی حکمران بندا سی اوہ ہندوستان نوں وی اپنی جاگیر تے ورثہ سمجھدا سی۔ غزنی تے کابل اُتے قبضہ کرن مگروں اوہ آل دوالے دے قبیلیاں نوں کٹھا کردا سی کیوں جے بہت ساریاں زنانیاں کرن پاروں ایہناں دی آبادی وچ کوئی گھاٹ نہیں ہوندی بھاویں ایہ قبیلے آپس وچ وی لڑدے رہندے سن۔ اوہناں دے سامنے دو ای رستے ہوندے سن یاں تے اوہ بھکھے مرن یاں فیر آل دوالے دے زرخیز تے زرعی علاقیاں اُتے حملے کر کے لٹ مار کرن ایہو ای کارن ہے کہ ایہناں قبیلیاں دیاں فوجاں ہندوستان دے شہراں تے وسدے رسدے پنڈاں اُتے دھاڑاں کردیاں سن۔ ایہناں دی ایس مجبوری نے ای ایہناں نوں فوجی دھاڑوی بنایا ایہ وکھری گل ہے کہ ایہناں دھاڑاں نوں اوہناں جہاد دا ناؤں دتا تے اوتھے بہن والے بادشاہ نے ایہناں بھکھیاں نوں اپنے جھنڈے تھلے کٹھا کیتا۔ پر اوہناں دا ایہ جہاد عام طور تے اپنے مسلمان بھراواں دے خلاف ہوندا سی۔ جنگ دے نتیجے وچ ''غازی'' نوں لٹ دا مال ہتھ آؤندا جس نال اوہ دو چار سال آرام نال لنگھ جاندے سن تے شہادت دے بدلے وچ اک طرح دی خاندانی منصوبہ بندی وی ہو جاندی تے کجھ سال مگروں جدوں ایہ آبادی فیر ودھ جاندی تے ہرلوڑوند دے دل

وچ جہاد دا جذبہ ابھر پیندا۔ تے وسطی ایشیاء دے دھاڑویاں لئی ایہ لڑاکے شہادت لئی سستا تے موثر ذریعہ بن جاندے رہے۔ بابر نے جدوں ابراہیم لودھی توں ہندوستان دا تخت خالی کرن دی منگ کیتی تے اوہنوں آکھیا کہ محمود غزنوی تے شہاب الدین غوری ترک سن ایس لئی ہندوستانی قانونی طور تے ترکاں دی وراثت اے تے ایہدے اُتے پٹھاناں دا کوئی حق نہیں۔ ایہوائی کارن ہے کہ بابر نے کابل اُتے قبضہ کرن مگروں اک وڈا لشکر تیار کیتا تے ہندوستان اُتے چڑھائی کیتی۔ بابر دی پانی پت دے میدان وچ جہڑے لشکر نال لڑائی ہوئی اوہدے وچ وی سارے مسلمان پٹھان سن کوئی کافر نہیں سن۔ ایہ لڑائی اصل وچ پٹھاناں تے ترکاں دی سی ایس جنگ وچ ابراہیم لودھی ماریا گیا تے بابر فتح دے نقارے وجاؤندا دلی پہنچ گیا تے ہندوستان دا بادشاہ بن گیا ہن مسئلہ باقی ملک اُتے قبضہ وی سی ایس لئی بابر نے چھوٹے چھوٹے حکمراناں دے خلاف وی لڑائیاں شروع کیتیاں۔ ایہناں وچ اک رانا سانگا وی سی جنہوں فتح کرن مگروں بابر وی غازی بن گیا تے فیر اپنے وڈکے چنگیز خان دی رسم دے مطابق انسانی سراں دے مینار وی بنائے تے شہرنوں اگ لوا دتی بابر وی مسلمان حکمران ثابت نہیں ہویا اوہ چنگیز خان تے تیمور دی اولاد سی۔ اوہنے شراباں پین دا ذکر اپنی جیونی وچ وی کیتا ہویا اے۔

ظہیر الدین بابر نے اپنی جیونی تزک بابری وچ لکھیا ہے کہ

ہندوستان دی سب توں چنگی خوبی ایہ ہے کہ ایہ اک وڈا ملک ہے تے ایتھے سونا چاندی بہت زیادہ اے۔ بابر نے پنجاب اُتے پنج حملے کیتے' ایس زمانے پنجاب دے حاکم وی بابر دے سن اوہناں پنجاب دے دفاع دا کوئی پربندھ نہیں کیتا سی بابر نے پہلا حملہ 1519ء وچ کیتا ایہ بھیرہ شہر اُتے سی جہڑا اوس ویلے بہت وڈا تجارتی مرکز سی' مقامی لوکاں نوں چار لکھ شاہ رخی سکے تاوان دے کے بابر توں اپنی جان چھڈاؤنی پئی سی۔ ایسے سال ای بابر نے دوجا حملہ کیتا پر اوہ ترکستان وچ لڑائی دی خبر سن کے پچھانہ پرت گیا 1520ء وچ بابر چڑھائی کردا ہویا سیالکوٹ شہر تیکر آ گیا' شہریاں نے ہتھیار سٹ کے اپنی جان بچائی' پر سید پور والیاں لڑن دا فیصلہ کیتا ایتھے بابر نے مرداں دا قتل عام کیتا زنانیاں تے بالاں نوں غلام بنا کے اپنے نال لے

گیا۔ 1524ء وچ چوتھا حملہ ہویا لہور تے قبضہ کر کے ایس سوہنے شہر نوں اگ لا کے سواہ کر دتا۔ ایتھوں بابر سدھا دیپال پور گیا اوہ قلعہ بند ہو کے لڑے پر اوہناں نوں ہار ہوئی بابر نے دیپالپور وچ وی قتل عام دا حکم دے دتا' 1525ء وچ پنجواں حملہ ہویا بابر فتح دے جھنڈے گڈھدا دلی تیکر پہنچ گیا تے قبضہ کر کے مغل حکومت دی نینہہ رکھی۔

مغل دو سو سال تیکر ہندوستان اُتے حکومت کر دے رہے پر فیر اپنیاں غلطیاں تے کوتاہیاں پاروں اوہناں نوں وی زوال دا سامنا کرنا پیا۔ حکمران عیاشیاں وچ رُجھے' اک دوجے دے خلاف سازشاں کر دے رہے' اقتدار لئی پیو نوں قید کرنا تے بھراواں نے اک دوجے نوں قتل کرنا شروع کر دتا۔ ریاست تے حکومت کمزور ہوئی تے حکومت دا لوکائی نال رابطہ وی نہیں رہیا کئی علاقیاں وچ بغاوت ہوئی تے راجے مہاراجیاں حکومت نوں تسلیم کرن توں وی انکار کر دتا۔ ایہو ای اوہ زمانہ ہے جس وچ جنوب وچوں مرہٹے تے راجپوت نویں طاقت بن کے سامنے آئے تے ایدھر پنجاب وچ سکھاں تے حکومتی فوجاں وچ کئی تھاواں تے لڑائیاں وی ہوئیاں۔ اجے ایہناں سیاسی قوتاں نوں حکومت دا تابع نہیں بنایا گیا سی کہ افغانستان ولوں نادر شاہ درانی اک ہور دھاڑوی بن کے پنجاب ول آیا' ایہ اوہ زمانہ سی جدوں دلی دے تخت اُتے محمد شاہ بیٹھا ہویا سی جنہوں اوہدیاں عیاشیاں پاروں رنگیلا وی آکھیا جاندا سی کئی امیر وزیر اوہدے نال ناراض سن۔ ایہناں وزیراں نے ای نادر شاہ نوں ہندوستان اُتے حملہ کرن دی دعوت دتی سی۔

نادر شاہ' غزنی' کابل' جلال آباد تے پشاور نوں لٹن مگروں جدوں اٹک پہنچیا تے اوہنے محمد شاہ رنگیلا نوں خط لکھیا جہڑا دھیان جوگ اے۔

عالی جناب دے چانن بھرے دماغ وچ ایہ گل پوری طرحاں سامنے ہونی چاہیدی اے کہ میرا کابل اُتے حملہ کرنا تہاڈی دوستی تے اسلام نال محبت دا نتیجہ سی' علی مرتضیٰ دی قسم' تہاڈی یاری تے مذہبی لوڑ توں سوا میرا کوئی مقصد سی تے نہ ہے' تسی منو یاں نہ منو میں پہلے وی تہاڈے خاندان دا دوست ساں تے ہن وی ہاں۔

تواریخ کہندی ہے کہ اٹک توں جہلم تیکر آوندے اسلام دے مجاہد نے ہر پاسے تباہی پھیلا دتی۔ جہلم توں لنگھیا تے اوہنوں زیادہ خوشحالی تے ہریالی نظر آئی تے چھیتی لہور پہنچن دے جتن کیتے۔ دریائے چناب نوں وی بیڑیاں دی بجائے گھوڑیاں اُتے بیٹھ کے پار کیتا۔

لہور دے اوس ویلے دے گورنر ذکریا خان نے محمد شاہ رنگیلا نوں ساری صورتحال بارے جانکاری دتی تے فوجی امداد لئی آکھیا پر بادشاہ نے جواب دینا وی پسند نہیں کیتا۔ مجبوراً ذکریا خان نے اک لشکر نادر شاہ دی دھاڑ روکن لئی ایمن آباد گھلیا۔ پر اک ای حملے وچ نادر شاہ نے ایہدا صفایا کردتا۔ جدوں ذکریا خان نوں ایس ہار دا پتہ لگا تے اوہ قلعہ وچ بند ہو گیا نادر شاہ نے ایمن آباد نوں تباہ کرن توں مگروں راہ وچ آون والے ہر پنڈ ہر قصبے نوں لُٹ لیا تے اوہناں دے وسنیکاں نوں موت دے حوالے کردتا تے لہور دے سامنے آکے فوج دے ڈیرے لادتے چار دن مگروں نادر شاہ راوی پار کر کے شالامار باغ وچ پہنچ گیا ذکریا خان دو دن قلعے وچ بند رہیا پر جدوں اوہنے نادر شاہ دی لُٹ مار تے قتلام دیاں خبراں سُنیاں تے اپنے نادر شاہ دے دربار وچ حاضر ہو کے سیکڑے ہاتھی تے 20 لکھ روپے تاوان دے کے جان چھڈائی تاوان دا کجھ حصہ لہور دے شہریاں تے باقی رقم خزانے وچوں دتی گئی رقم لے کے نادر شاہ دلی ول چلا گیا تے دلی وچوں اوہنے پندراں توں 30 کروڑ روپیہ کٹھا کیتا جدکہ ہیرے موتی وکھرے سن، ایہدے نال ای شاہجہان دا تخت طاؤس جس دا مُل کئی کروڑ سی اوہ تے اوہدے نال کوہ نور ہیرا وی اپنے ہتھ وچ کرلیا۔ تے فیر محمد شاہ رنگیلے نے اپنی دھی داویاہ وی نادر شاہ دے پتر نال کردتا جس دے سٹے وچ محمد شاہ رنگیلے دی جان بخشی ہوئی۔

پورے دو مہینے اوتھے لُٹ مار تے تباہی لیاؤن مگروں واپس آوندے لاہور دے حاکم توں اک کروڑ روپے ہور دین دی منگ کیتی تے فیر واپسی دا سفر اوہنے لاہور دی بجائے سیالکوٹ راہیں کیتا تاں جے جاندے جاندے اوتھے وی لُٹ مار کیتی جائے۔ نادر شاہ جتھوں وی لنگھدا اجڑ دیاں بستیاں پچھے چھڈ جاندا۔

ایہ...... 1717ء توں 1738ء تیکر دا زمانہ ہے جنہوں ساڈا محبوب بُلھے شاہ وی کھلی

اکھیں ویکھدا اتے ہوکے بھردار ہنداا ے۔

تواریخ وچ مغلاں دا آخری زمانہ'اورنگ زیب توں بہادر شاہ تیکر وچ لکھیا ہے کہ صفوی بادشاہ نوں نادر شاہ قلی دی شکل وچ نجات دہندہ بن کے ملیا سی'جنھے 1729ء وچ افغانیاں نوں مار کے ایران چوں کڈھ دتا تے 1736ء وچ اوہ تخت دا مالک بن کے بہہ گیا۔(ڈاکٹر ایس اکرام)

نادر شاہ نوں ایران دا نپولین آکھیا جاندا ہے۔ اروں دے آکھن موجب اوہ صرف اک سپاہی یاں وحشی قبیلے دا سردار ای نہیں سگوں سیاسی حکمت عملی دے نال اک وڈا بہادر'تلوار باز وی سی۔اونھے 1739ء وچ ہندوستان اُتے حملہ کیتا۔اوہدے حملے دے کئی ہور کارناں توں اڈ اک وجھا ایہ وی سی کہ

نادر شاہ افغانیاں توں قندھار خالی کروانا چاہندا سی۔اونھے مغل بادشاہ محمد شاہ رنگیلا نوں افغانی سرحد بند کرن لئی آکھیا تاں جے قندھار توں باغی نس کے ایدھر آ کے پناہ نہ لین۔یاں اوہ کابل نہ آؤن۔رنگیلے نے گلیں باتیں چنگا جواب دتا پر کوئی عملی کم نہیں کیتا۔نادر شاہ نے رنگیلے کول اک قاصد گھلیا۔رنگیلا اپنیاں عیاشیاں وچ رجھا رہیا اک سال تیکر نہ کوئی جواب دتا نہ ای قاصد نوں واپس گھلیا جس توں نادر شاہ غصے وچ آ گیا۔تے فیر اوہنوں ہندوستانی خزانے وچ دولت دے ڈھیر وی یاد آئے۔اونھے افغانستان دے رستے ہندوستان آ کے دھاڑ کرن دا فیصلہ کیتا۔مئی 1738ء وچ اونھے غزنی جون وچ کابل ستمبر وچ جلال آباد تے قبضہ کر لیا تے نومبر وچ اونھے پشاور نوں گھیر لیا تے فیر جنوری 1738ء وچ اونھے لاہور تے قبضہ کر لیا۔

آنندرام نے اپنی کتاب ''تذکرہ'' وچ لکھیا اے کہ ایس وچالے ایس سوہنے ملک اتے جہڑی تباہی تے ویرانی نازل ہوئی اوہنوں بیان نہیں کیتا جاسکدا۔ گجرات'وزیر آباد تے ایمن آباد جہے علاقے جتھے انسانی آبادی وی بہت سی سارے مٹی دا ڈھیر ہوگئے سن کسے دی عزت باقی نہیں رہی کسے وی تشدد توں ہتھ نہیں روکیا گیا کسے وی طرحاں دا کوئی مال ڈاکوواں دی لُٹ مار توں نہیں بچیا عورتاں دیاں عزتاں وی محفوظ نہیں رہیاں۔

نادرشاہ چڑھائی کردا ہویا دلی تیکر پہنچ گیا ایس وچالے کرنال وچ ہون والی لڑائی وچ مغل فوجاں نوں ہار ہوئی تے 50 لکھے روپے وچ واپسی دا سودا ہویا نادرشاہ نے اپنیاں فوجاں دے آرام لئی دلی وچ رکن لئی آکھیا تے نال اگلے 50 لکھے روپے آؤن دا انتظار کرن لگ پیا۔

نادرشاہ نے دلی اُتے قبضہ کرلیا تے فیر اوہدے ناؤں دا مسیتاں وچ خطبہ پڑھیا گیا۔ چیتے رہوے کہ جدوں وی اک بادشاہ دی تھاؤں دوجا بادشاہ آؤندا سی اوہدے ناؤں دا مسیتے خطبہ پڑھیا جاندا سی۔ پر بھیڑی قسمت ایہ ہوئی کہ اوس ویلے شہر وچ ایہ افواہ کھلر گئی کہ نادرشاہ نوں کسے نے قتل کردتا ہے جس توں مقامی لوکاں دی حوصلہ ودھائی ہوئی تے اوہناں کئی نہتے ایرانیاں نوں قتل کردتا۔ اک روائیت وچ ایہ گنتی 9 سو دسی گئی۔ جس دے مگروں نادرشاہ دلی دے لوکاں تے عذاب بن کے نازل ہویا اونھے قتلام دا حکم دتا جس دے سٹے وچ 30 ہزار بندے مارے گئے' توڑ پھوڑ ہوئی' اگاں لگیاں' لُٹ مار ہوئی' عورتاں دی عزت محفوظ نہیں رہی نہ کوئی بڈھا بچیا نہ کوئی بال۔ کیمرج ہسٹری آف انڈیا موجب ایہ ایس عذاب دا سلسلہ 9 گھنٹے جاری رہیا۔

آنند رام دے موجب شاہی خزانے دے سارے ہیرے موتی تے دولت نادرشاہ دے حصے وچ آئی اوہنوں اندازاً 60 لکھ روپے تے ہزاراں اشرفیاں ملیاں' اک کروڑ روپے دیاں سونے دیاں پلیٹاں تے 50 کروڑ روپے دے ہیرے موتی ہتھیں آئے ایہدے توں وکھ شاہجہان دا تخت طاؤس وی اوہدے قبضے وچ آ گیا' ہاتھی' گھوڑے تے جہڑی شے وی پسند آئی اوہ قبضے وچ کرلئی گئی۔ نادرشاہ واپس جان لگا تے اونھے بادشاہ دے سر تے مڑ کے تاج رکھ دتا۔ بادشاہ نے خوش ہو کے کشمیر سنے دریائے سندھ توں پار دے علاقے جہاں وچ ''ٹھٹھہ'' وی سی اوہنوں تحفے وچ دے دتے۔ پنجابی سوجھوان تے سیانے سجاد حیدر لکھدے نیں کہ

10 جنوری 1739ء نوں نادرشاہ افشار شالامار باغ وچ آن لتھا۔ سارا دن صوبے دار ذکریا خان اوہدیاں فوجاں نوں شہر وچ داخل ہون توں ڈکدا رہیا۔ پر جدوں دلی ولوں امداد نہ ہوئی تاں ہندوستانی سپاہ وی لہور توں باراں میل پچھانہہ شکست کھا گئی تے اوہنے صلح دی درخواست

کرن وچ ای اپنی سلامتی سمجھی۔12 جنوری نوں آپ نادر شاہ اگے جا حاضر ہویا تے کجھ قد آور ہاتھی قیمتی تحفے تے نادر شاہ نے شہر نوں امان دین واسطے ویہہ لکھ روپے تاوان مقرر کیتا۔ جیہڑا 14 جنوری نوں صوبے دار ادا کر دتا تے شہر بچا لیا۔ نادر شاہ لہور وچ سولھاں دن ٹھہریا۔

نادر شاہ دے حملے نال پنجاب اتے بڑی تباہی آئی۔ وزیر آباد' ایمن آباد تے گجرات جہے شہر نالے سارے روڑے قصبے لُٹ لئے گئے تے ساڑ دتے گئے۔ کھڑیاں فصلاں تباہ کر دتیاں گئیاں تے عورتاں چکیاں گئیاں۔ نادر شاہ دیاں فوجاں دی واپسی توں پچھے وی کنا چر سارا صوبہ لٹ مار تے چوری ڈاکے دی شورش نال بالکل غیر محفوظ رہیا۔ دلی فتح کرن توں بعد نادر شاہ نے لہور دے صوبے دار اتے ایہہ ڈن لایا سی ہر سال ویہہ لکھ روپے ایرانی فاتح دے خزانے وچ داخل کرایا کرے گا۔

1748ء وچ محمد شاہ رنگیلے دے مرن مگروں اوہدا پتر احمد شاہ دلی دے تخت اُتے بیٹھا اوہ بیونالوں وی چار ہتھ اگے سی۔ اوہ کئی کئی مہینے دربار وچ ای نہیں آؤندا سی اوہدا زنانہ محل چار میل وچ کھلریا ہویا سی اوہدے وچ دنیا جہان دیاں سوہنیاں عورتاں کٹھیاں سن اوہ مردانہ کھیڈاں جہڑیاں میدان وچ کھیڈیاں جاندیاں نیں اوہ اپنے محل وچ ای کھیڈ دا سی جہدے وچ عورتاں دے لباس نہ ہون دے برابر ہوندے سن۔

ایہہ اوہ زمانہ سی جدوں بنگال' بہار تے اڑیسہ آزاد ریاستاں بن گئیاں سن' گجرات وچ مرہٹیاں لٹ مار شروع کیتی ہوئی سی' مغل حکومت ختم ہوگئی سی۔ اودھ تے روہیل کھنڈ وی عملاً وکھرے ہوگئے سن دکن وچ نظام الملک نے وی آزادی دا ہوکا دے چھڈیا سی۔ بادشاہ صرف عیاشیاں وچ ای رُجھا رہندا سی۔

اوس ویلے لاہور دا گورنر میر منو سی اوہ اک پاسے تاں مرہٹیاں تے سکھاں دی بغاوت دا مقابلہ کر رہیا سی ایس صورت حالات وچ احمد شاہ ابدالی حملہ کر دتا پر اوہنوں پنجابیاں کولوں ہار کھانی پئی۔ پر ایہدے توں سکھاں نوں ہور پکیاں ہون دا موقعیا مل گیا۔ ابدالی 1748ء وچ نویں طاقت نال حملہ آور ہویا اوہدے آون توں پہلے ای میر منو سارے پنجابیاں نوں لاہور

پہنچن لئی آکھیا ملتان تے جالندھر دے نائب گورنر فوجاں لے کے لاہور آ گئے۔ دووین چنہاں دے کنڈھے تے فوجاں کٹھیاں ہو گئیاں۔ آمنا سامنا ہویا پر لڑائی توں پہلوں ای معاہدہ ہو گیا۔ گورنر پنجاب 50 لکھ روپے تاوان دین تے راضی ہو گیا کیوں جے دہلی سرکار نے اوہدی کوئی مدد نہیں کیتی تے اوہنوں اوہدے حال تے چھڈ دتا سی۔ ایس توں مگروں پنجاب دے گورنر میر منو نے اپنی طاقت ودھانی شروع کر دتی تے تاوان دین توں انکار کر دتا جس توں ابدالی تیجے حملے لئی فیر آ گیا ایہ 1751ء دا زمانہ سی' احمد شاہ ابدالی نے چنہاں پار کر کے سوہدرے دے مقام اُتے ڈیرے لا دتے تے اپنا اک نمائندہ گل بات لئی فیر منو کول گھلیا۔ مذاکرات کامیاب نہیں ہوئے ابدالی سوہدرہ توں شاہدرے آ گیا۔ ایدھر وی پوری تیاری شروع سی۔ پنجابیاں نے پہلے ای باہر نکل کے شاہدرے پہنچ کے خندق کڈھ لئی سی جویں ای ابدالی سامنے آیا تے ایدھروں توپاں دے مونہ کھل گئے۔ ابدالی پچھانہ ہٹن تے مجبور ہو گیا سی کہ اچانک راجہ کوڑامل نوں اک افغانی نے قتل کر کے اوہدا سر اُچا کر دتا پنجابیاں دی فوج دا دل ٹٹ گیا پر فیر وی اوہناں مقابلہ جاری رکھیا ایس وچالے میر منو دا اک ہور جرنیل محمود بوٹی پنڈ نیڑے ماریا گیا جس توں فوجیاں دے حوصلے ٹٹ گئے میر منو نے اپنی فوج نوں واپسی دا حکم دے دتا تے شہر تے قلعے وچ دفاعی پوزیشن بنا لئی۔ میر منو نے اک واری فیر صلح لئی اپنا اک وزیر گھلیا خالاں ایہ وی آکھیا جاندا ہے کہ جو صلح دی درخواست نہ ہوندی تے ابدالی آپ گھیرا چھڈن تے مجبور ہو جاندا۔ پر میر منو دے سارے وزیر صلح دے حق وچ سن۔ ایس طرحاں ابدالی تے میر منو وچ معاہدہ ہو گیا ایہدے لئی دوواں وچ ملاقات دا بندوبست کیتا گیا۔ چیتے رہوے کہ اوس ویلے تیکر پنجاب تقریباً خود مختار ہو گیا سی جدوں اوہ احمد شاہ ابدالی دے سامنے پیش ہویا تے اوہنے پچھیا۔

توں اینی دیر پہلو کتھے سیں؟ جہڑا اپنے آقا دی سیوا وچ حاضر نہیں ہویا۔ منو آکھیا۔

میرا آقا رہورا ے تے میں اوسے دی سیوا وچ سی۔ احمد شاہ ابدالی آکھیا۔

تے فیر اوہنے تینوں ایس تباہی توں کیوں نہیں بچایا؟ میر منو نے جرات نال آکھیا۔

میرے آقا نوں یقین سی کہ اوہدا خادم اپنی آپ راکھی کرسکدا اے۔ ایہد ے مگروں ابدالی پچھیا' فرض کر' جے میں تیرے سامنے گرفتار ہو کے پیش ہوندا تے توں میرے بارے کیہ حکم دیندا؟ میر منو آکھیا۔

میں تینوں لوہے دے پنجرے وچ بند کر کے اپنے آقا کول بھیج دیندا۔ ابدالی آکھیا۔ ہن جدوں توں میرے رحم تے ہیں توں میرے کولوں کہوے سلوک دی امید کرداایں۔ ایہد ے تے پنجاب دے گورنر آکھیا۔

جے توں سوداگر ایں تے مینوں ویچ دے۔ جے توں جلادایں تے مینوں قتل کردے پر جے توں بادشاہ ایں تے فیر شاہی طریقے نال مینوں معاف کردے۔ پنجاب دی دھرتی دے ایس وسنیک میر منو دے جواب توں احمد شاہ ابدالی بہت خوش ہویا۔ اوہنوں اٹھ کے گل نال لایا تے آکھیا۔ فرزند خان بہادر رستم ہند دا خطاب دتا تے اوہنوں اپنے ہتھیں اک واری فیر پنجاب دا گورنر بنادتا تے اوہدی خواہش تے سارے قیدی وی رہا کردتے۔

اجے ایہناں زخماں چوں لہو رسنا بند نہیں ہویا سی۔ احمد شاہ ابدالی 12 جنوری 1748ء نوں لہور آن اپڑیا۔ لہور دا صوبے دار شاہنواز خان دلی ول نس گیا تے درانی بادشاہ نے قصور دے افغان سردار جہان خاں نوں اوہدی تھاں صوبے دار مقرر کردتا۔ فیر اوہ پنجاب دے علاقے وچ 16 مارچ تیکر منوپور دے مقام اتے تے ستلج دے کنڈھے اُتے کجھ ہور لڑائیاں لڑ کے پچھانہہ افغانستان مڑ گیا۔ ایہ افغان بادشاہ اوسے سال دسمبر وچ مغل شہنشاہ محمد شاہ دی موت دی خبر سن کے دوبارہ پنجاب اُتے حملہ آور ہویا۔ لہور دے صوبے دار میر منو سوہدرے کول افغان فوجاں دا راہ ڈکیا۔ پر لڑائی دی نوبت نہ آئی تے میر منو نے احمد شاہ ابدالی نوں پنجاب دے چار ضلعیاں' سیالکوٹ' ایمن آباد' پسرور تے امرتسروں ترئی 23 میل دور ترن تارن دے پاسے والے ''محال'' اورنگ آباد دا لگان دین دا معاہدہ کر کے افغان فاتح نوں واپس کابل پرت جان تے راضی کرلیا۔ جہناں دناں وچ میر منو احمد شاہ ابدالی دے حملے دا مقابلہ کرن لہوروں باہر گیا ہویا سی' سکھاں لہور وچ وڑ کے خوب لٹ مچائی۔

بہرحال اک پاسے تاں ابدالی دا آؤنا جانا ہوندا رہیا تے دوجے پاسے سکھ وی اک سیاسی قوت بن کے اُبھردے رہے۔ تے فیر انج وی ہویا۔ سجاد حیدر لکھدے نیں۔

احمد شاہ ابدالی دی واپسی توں بعد پنجاب بڑے چر تک شدید بدامنی دا علاقہ بنیا رہیا۔ سکھاں نے فیر غیر یقینی حالات دا فائدہ اٹھایا تے سارے صوبے وچ افراتفری مچا دتی۔ میر منو نے سکھاں دی پناہ گاہ "لکھی جنگل" اتے چھاپہ مروایا۔ سکھ جدوں جنگل وچوں نکل کے ستلج دی اک بیٹ ول آئے تے اوہناں دا بڑا جانی نقصان ہویا۔ 1753ء وچ پالے دی رُتے سکھ فیر لہور دیاں کندھاں تیکر آ گئے۔ میر منو آپ اوہناں دی سرکوبی واسطے نکل کے راوی دے کنڈھے اُتے خیمے گڈ دتے۔ فیر صوبے دار دے لشکریاں لبھ لبھ کے دیہاڑی دے پنجاہ پنجاہ سکھ گرزاں نال مارے۔

جدوں معاہدے دی خلاف ورزی کردیاں ہویاں دہلی دربار نے لہور دا صوبہ تریہہ لکھ روپے خراج دے بدلے آدینہ بیگ نوں دے دتا تے احمد شاہ ابدالی چوتھی واری پنجاب اُتے حملہ آور ہویا۔ 1756ء دے اخیر وچ جدوں احمد شاہ ابدالی لہور دے نیڑے اپڑیا تے آدینہ بیگ شہر چھڈ کے ہانسی حصار ول نس گیا۔ دلیوں پرت کے احمد شاہ نے پنجاب دی حکومت اپنے ہتھ وچ لے لئی تے اپنے بیٹے تیمور شاہ نوں لہور تے ملتان دوواں صوبیاں دا ناظم مقرر کر کے آپ قندھار ول ٹُر گیا۔

آدینہ بیگ اپنی فوج وچ سکھ تے مرہٹے بھرتی کر کے پنجاب وچوں تیمور شاہ نوں کڈھن دا چارہ کیتا۔ اوہ 1758ء نوں اک واری فیر لہور وچ داخل ہویا۔ مرہٹیاں صوبے وچ ہر پاسے لڑائی دا بزار گرم کر دتا۔ کچھی سراج نیڑے فوجاں دا ٹاکرا ہویا تے اوہ شکست کھا کے کابل ول نس گئے۔ مرہٹے آدینہ بیگ کولوں پچھتر لکھ روپے دے خراج دا وعدہ لے کے دکن پرت گئے۔

علی عباس جلال پوری ہوری آدینہ بیگ خان بارے دسدے نیں۔ ایہ شرقپور دے اک کنگال ارائیں چنوں دا پتر سی جہڑا رُلدا کھلدا اک مغل امیر دا پیادہ بن گیا۔ جو اپنی عقل تے ہمت نال جالندھر صوبے دار ہو گیا۔ دینا نگر دا شہر اوسے نے ہی اپنے ناؤں اُتے وسایا سی۔

آدینہ بیگ بہوں چتر چالاک سی- اوہ مغلاں' سکھاں' مرہٹیاں تے ابدالیاں نوں اک دوجے نال لڑا لڑا کے اپنا ٹُوٹھیلد ارہیا' پہلاں سکھاں نوں کُٹیا فیر اوہناں نال رل کے ابدالیاں دے خلاف سازش کیتی فیر مرہٹیاں نوں لاہور بلا کے ابدالیاں نوں ایتھوں کڈھا دتا۔

احمد شاہ ابدالی اپنے پتر دی شکست دا بدلہ لین اک واری فیر پنجاب اتے حملہ آور ہویا- آدینہ بیگ اوس ویلے بیاس دے کنڈھے جلال آباد وچ ٹھہریا ہویا سی- احمد شاہ دے حملے دی خبر سن کے اوہ دریاتوں پار پہاڑاں وچ جا کے لُک گیا تے حملہ آور فوجاں دے ہندوستان توں نکل جان توں بعد ای دوآب نوں واپس آیا- پر اوسے سمے روہیلیاں تے ملیر کوٹلے دے افغاناں آدینہ بیگ دے خلاف بغاوت کردتی- بڑیاں خون ریز لڑائیاں ہوئیاں تے بڑے نقصان مگروں آدینہ بیگ بغاوت مکا سکیا- ایس کامیابی نال آدینہ بیگ دا پنجاب اتے ہتھ مضبوط ہو گیا- پر بُہن اوہ لہور وچ نہیں سی رہنا چاہوندا تے اوہنے بٹالے نوں اپنا صدر مقام بنا کے ملتان تے لہور وچ اپنے ناظم مقرر کردتے- لہور وچ اوہدا نائب خواجہ مرزا خان سی- پہاڑی راجیاں وی اوہدی اطاعت قبول کرلئی تے مغلیہ دربار نے اوہنوں مظفر جنگ بہادر دا خطاب دے کے پنجاب دے آزاد حکمران دی حیثیت دے دتی-

پروفیسر عزیز الدین احمد کہندے نیں کہ احمد شاہ ابدالی افغانیاں دا ہیروتاں ہے کہ اوہنے دنیا دے نقشے اتے پہلی واری افغان حکومت تے ریاست دی نینہ رکھی پر اوہ وی وسطی ایشیاء دے ہور دھاڑدیاں وانگوں لٹیرا' ای ثابت ہویا- اوہنے 22 ورہیاں وچ پنجاب دے رستے ہندوستان اتے 9 حملے کیتے جو ہتھیں لگا اوہ کابل لے گیا کجھ تے اوہدی فوج نے لٹیا تے کجھ اوہ تاوان دی شکل وچ لے جاندا رہیا لوکاں دی صدیاں توں کٹھی کیتی جمع پونجی کابل دے بازاراں وچ وکدی رہی- اوہ جدوں وی لٹ مار کردا قبائلیاں دے جتھے اوہدے لشکر وچ شامل ہو جاندے ایہ اوہ قبیلے سن جہڑے پہاڑی تے بارانی علاقے نال تعلق رکھدے سن جتھے واہی بیجی نہیں ہوندی سی-

نادر شاہ دے مرن مگروں اکتوبر 1747ء وچ احمد خان قندھار دے تخت اُتے بیٹھا تے

اپنا ناؤں احمد شاہ رکھیا ایسے زمانے پنجاب دے صوبیدار شاہنواز خان دا اوہنوں خط ملیا کہ ایتھے تہاڈا مقابلہ کرن والا کوئی نہیں۔ تسی کسے پریشانی توں بناں آسکدے او۔ تسی بادشاہ ہووو گے تے میں تہاڈا وزیر۔

مغلاں دے آخری دور وچ لکھیا ہے کہ نادر شاہ دے جان مگروں ملتان تے لاہور اُتے ذکریا خان دی حکومت بنی اوہدے مرن مگروں اوہدا پتر شاہنواز خان حکمران ہویا اوہنے احمد شاہ ابدالی نال خط پتر دا دا رابطہ رکھیا۔ اوہدے چاچے قمرالدین جہڑا احمد شاہ رنگیلے دا وزیر سی شاہنواز نال وعدہ کیتا کہ جے اوہ احمد شاہ نال تعلق چھڈ دیوے تے اوہنوں کابل کشمیر ملتان تے سندھ وی دے دتے جان گے ایسے پچھوکڑ جدوں احمد شاہ نے ہندوستان اُتے حملہ کرن لئی اوہدی مدد تے راہ منگیا تے اوہنے انکار کر دتا جس توں احمد شاہ غصے وچ آ گیا تے تن ہزار فوجی لے کے ہلہ بول دتا شاہنواز نوں لاہور وچ ہار ہوئی۔

عزیز الدین احمد کہندے نیں کہ شاہنواز خان مقابلہ نہیں کر سکیا تے لوکائی نوں کلیاں چھڈ کے آپ دلی نس گیا تے احمد شاہ ابدالی نے دیوان لکھپت رائے نوں لاہور دا صوبے دار بنایا تے آپ کابل پچھانہ پرت گیا ایس توں پہلے لاہور دے آل دوالے مغل پورہ تے بیگم پورہ نوں جہڑی امیراں تے وزیراں دی آبادی سی رج کے لٹیا ایتھوں ابدالی نوں ایناں کجھ ملیا کہ اوہنوں چکن لئی اوہدے کول سواریاں ہی نہیں سن اوس دے نال ای اوہنے لہور دے بے گناہ شہریاں توں 30 لکھ روپے تاوان وی کٹھا کیتا دو سال مگروں 1749ء وچ احمد شاہ ابدالی دوجی وار حملہ آور ہویا ایس حملے دا بھاویں اوہدے کول کوئی بہانہ نہیں سی۔ پنجاب دے گورنر میر منو نے دلی توں امداد لئی کئی چٹھیاں لکھیاں پر کوئی مدد نہیں ملی۔ میر منو نے اپنی فوج لے کے سوہدرہ دے مقام اُتے احمد شاہ ابدالی دا مقابلہ کیتا پر اوہنوں ہار ہوئی۔ ہن اوہدے کول اپنی گورنری تے لوکائی نوں لٹ مار توں بچاؤن لئی اک ای رستا سی کہ احمد شاہ ابدالی دیاں منگاں پوریاں کرے جو ایہ سی کہ سیالکوٹ، ایمن آباد، پسرور تے اورنگ آباد دا مالیہ ہمیشہ لئی احمد شاہ ابدالی دے ناؤں کر دتا جائے۔ وچارے مجبور میر منو نے ایہ مطالبہ تسلیم کر لیا۔

میر منو ایس توں مگروں دلی توں عملاً آزاد ہوگیا تے اوہنے آپ ای وزیر مشیر بنانا شروع کردتے اوہدے پنجاب وچ ڈھول وجن لگ پئے تے اوہنے احمد شاہ ابدالی نوں چار ضلعیاں دی آمدنی نہ دین دا فیصلا وی کیتا احمد شاہ ابدالی نے ایہ رقم نہ ملن دی پچھ گچھ کیتی تے آکھیا ابدالی فوج دے کئی واری آون نال لوکائی تباہ ہوگئی اے' ایہ فوج ایتھوں چلی گئی تاں زمینداراں کولوں مالیہ وصول کرن دا بندوبست کیتا جائے گا۔ ابدالی نوں ایہ بہانہ چنگا نہیں لگا تے فوج لے کے چڑھائی کردتی۔

1754ء وچ ابدالی نے پنجاب اُتے تیجا حملہ کیتا۔ ایہہ الہور دے شہریاں بہادری نال مقابلہ کیتا۔ ابدالی فوج نے لہور نوں چارے پاسیوں گھیرے وچ لیا ہویا سی شہر دے لوکاں چار مہینے تیکر ہتھیار نہیں سُٹے پر جدوں کھان پین دی کوئی شے نہ بچی گھوڑیاں دے کھان نوں وی سکے چھپڑ رہ گئے تے اوہناں باہ نکل کے مقابلہ کرن دا فیصلہ کیتا۔ 14 اپریل 1754ء نوں محمود بوٹی نیڑے دوہاں فوجاں دا آمنا سامنا ہویا سویر توں شام تیکر ایہ لڑائی ہوندی رہی انج لگدا سی کہ دوویں دھڑے برابر نیں پر اخیر میر منو دی فوج نوں ہار ہوئی تے اوہ آ کے شہر وچ لک گیا۔ دوجے دن اوہنے ایہ جان لیا کہ جنگ وچ کامیابی ممکن نہیں اوہنے ابدالی نوں شالامار باغ نیڑے صلح کرن لئی سنہیا گھلیا تے آپ اوہدا ملازم بن کے رہن دی عرض کیتی۔ ابدالی نے اوہنوں اپنے دربار بلایا تے اوہدی بہادری دی سلاہنا وی کیتی تے بہت زیادہ عزت وی کیتی ایس موقعیا تے صلح لئی نویاں شرطاں طے ہوئیاں کہ لاہور دے ناظم بادشاہ نوں 50 لکھ روپے نقد کجھ سونے دیاں کاٹھیاں والے گھوڑے تے ہاتھی وی دے گا۔ میر منو نے ایہ شرطاں من لئیاں تے احمد شاہ ابدالی نے اوہنوں جالندھر' لاہور تے کوہستان دی حکومت دی سند دے دتی تے کجھ دن مقبرہ جہانگیر وچ گذارن توں بعد فیر کابل پرت گیا۔

1756ء وچ احمد شاہ ابدالی پنجاب اُتے چوتھا حملہ کیتا' ایہ اوہ زمانہ سی جدوں میر منو چلانا کر گیا سی تے اوہدی زنانی نوں وی دلی دے دربار نے چھٹی کرا دتی تے اوہنے بدلہ لین لئی احمد شاہ ابدالی نوں خط لکھیا تے آکھیا۔

شاہجہان آباد وچ کروڑاں روپے تے مال خزانہ نپیا ہویا اے جد کہ میر منو دے پیر قمرالدین خان دی حویلی وچ وی سونے چاندی دے ڈھیر نپے ہوئے نیں جد کہ بادشاہ عالمگیر ثانی تے اوہدے درباریاں وچ وی بہت زیادہ کجھ دھرواے۔

ایس خط پاروں احمد شاہ ابدالی نوں اک ہور حملہ کرن دا بہانہ مل گیا اوہ 1755ء دے اخیر وچ قندھارتوں لاہور پہنچ گیا مرزا آدینہ بیگ جنہوں دلی دے بادشاہ نے لہوردا حکمران بنایا سی اوہ مقابلہ نہیں کرسکیا احمد شاہ اپنے پتر تیمورنوں لہور چھڈ کے آپ دلی ول روانہ ہویا تے راہ وچ ہر شہر تے پنڈ نوں لُٹ دا تے تباہ کردا گیا احمد شاہ نے دلی وچ داخل ہو کے خواب لٹ مار کیتی تے اوہ بھیڑے وقوعے جہڑے نادرشاہ دے حملے ویل ہوئے سن اک واری فیر تازہ ہو گئے احمد شاہ دی وحشی فوج نے شہریاں اُتے حشر نازل کیتی رکھیا' احمد شاہ ابدالی وی اپنے پتر بھتیجے دے ویاہ مغل شہزادیاں نال کیتے تے پچھانہ پرت گیا۔

پروفیسر عزیزالدین لکھدے نیں کہ ایہ اوہ زمانہ سی جدوں پنجاب دی راکھی کوئی دلی سرکار دے وس وچ نہیں رہی سی لہور اُتے احمد شاہ ابدالی دا پتر تیمور خان حاکم تے بن گیا سی پر اوہنوں سکھاں تے آدینہ بیگ ورگیاں پنجابی طاقتاں دا مقابلہ کرنا پے رہیا سی۔ بھاویں سچ تاں ایہ وی ہے کہ تیمورشاہ تے اوہدے جرنیل جہان خان نے سکھاں دے خلاف لڑائی نوں مذہبی جنگ قرار دتا تے افغانی فوج نے امرتسر اُتے حملہ وی کیتا قلعے نوں برباد وی کردتا' دربار صاحب دے پانی والے تالاب نوں مٹی نال بھر دتا گردوارے وچ گندسُٹ کے اوہدی نکھدی کیتی۔ جس توں سارے سکھ کٹھے ہو کے لڑن لگ پئے تے افغانی فوج نوں شکست ہوئی تے افغانی لہور آ کے قلعے وچ بند ہو گئے۔ سکھ اوہناں دا پچھا کردے لہور آ گئے تے اوہناں آسے پاسے دے پنڈاں وچ مالیہ کٹھا نہیں ہون دتا ایہ ساری کہانی 1757ء تیکر دی ہے جدوں تیک ساڈا محبوب بلھے شاہ جیوندا رہندا ہے تے ایس سارے حالات اُتے کئی پکھوں ہر کھ وکھالا کردا ہے تے ایہ نوحہ وی لکھدا ہے کہ

در کھلا حشر عذاب دا بُرا حال ہویا پنجاب دا

پر سچ تاں ایہہ ہے کہ ایہہ زمانہ تواریخ دا موڑ سی۔ ایس توں بعد پنجاب تے پنجابیاں نوں کئی سالاں تیکر آرام تے سکون نہیں مل سکیا۔ بُلھے شاہ ایسے منظر نامے نوں ویکھن توں پہلوں ای چلانا کر گیا خورے ایسے وچ ای اوہ بہتری سمجھدا سی تے اوہنے ایس سدھر دا وکھالا وی کیتا سی۔

موئے بارہویں صدی پیاریا سانوں آمل یار پیاریا

ایس پچھوکڑ اک روائیت تاں ایہہ وی ہے کہ چودھویں صدی نوں مذہبی وچار دھارا وچ چنگا نہیں سمجھیا جاندا سی پر ایہو جہی صورتحال تے بارہویں صدی وچ ای سامنے آ رہی سی جس نوں ویکھ کے بُلھے شاہ ''یار'' نوں بلایا تے وصل دی خاہش کیتی تے محبوب نے وی اوہدی خاہش نوں من لیا۔ بُلھے شاہ ہور تباہی تے بربادی ویکھن توں پہلوں ای چلانا کر گیا۔

کیوں جے سچ تاں ایہہ وی ہے کہ اوہدے مگروں مرہٹیاں وی لہور اُتے قبضہ کیتا تے سکھاں نے وی ایہنوں تباہ کرن وچ کوئی کسر نہیں چھڈی تے ایہہ شہر اوہدے مرشد اوہدے محبوب تے اوہدے پیارے دا وی سی۔ تے ایہہ پنجابیاں دی تہذیبی تے ثقافتی پچھان وی سی جس بارے اج وی آکھیا جاندا ہے کہ جنہے لہور نہیں ویکھیا اوہ جمیا ای نہیں۔

☆☆☆

کھوں تیغ بہادر غازی ہو

انج تے ایہ گل حیران جوگ ہے کہ تیغ بہادر دا وقوعہ 1675ء وچ اورنگ زیب دے دربار وچ ہوندا ہے جد کہ بُلھے شاہ دا جنم ورہا 1680ء گنیا جاندا ہے' ایس طرحاں ایہ وی آکھیا جا سکدا ہے کہ جدوں تیغ بہادر نوں قتل کیتا جاندا ہے بابا ایہدا کوئی پکا عصری گواہ نہیں اوہدے کول ایس قتل دی کہانی اوس ویلے آئی جدوں اوہ آپ وی سوجھ سیانف دے پینڈے ٹر پیا سی۔ دوجی گل ایہ وی ہے کہ ایس قتل نے اورنگ زیب حکومت تے سکھاں وچ کجھ ہور وی ڈونگھی کر دتی سی تے دوہاں دھراں وچ کھڑباکھڑبی ودھ گئی سی تے اوہدے پنجاب دے سماج اُتے وی چوکھے اثر پے رہے سن ایس لئی اک سوجھوان دی حیثیت وچ بُلھے شاہ ایہدی آپ وی ٹوہ لائی ہووے یاں فیر ایس وقوعے دے کارن تجھن لئی کھوج پرکھ کیتی ہووے۔ تے جہڑی گل اوہدی سمجھ وچ آئی ہووے اوسے دی بنیاد اُتے اوہنے تیغ بہادر نوں غازی آکھیا ہووے۔

کھوں منبر تے بہہ قاضی ہو
کھوں تیغ بہادر غازی ہو

اک سدھا ساواں..... نکتہ تاں ایہ وی ہے کہ بُلھے شاہ دے ہاں فنا دا کوئی تصور نہیں ملدا۔ اوہ موت نوں وی سفر دا اک موڑ آکھدا ہے سگوں بہت ساریاں تھاواں تے ایہ وصل دا ذریعہ وی ہے اوس حقیقی وصل دا جس دی خاہش وچ صوفی حیاتی دیاں

اوکڑاں برداشت کردا ہے۔

ایس لئی ہوسکدا اے کہ بُلھے شاہ' تیغ بہادر نوں غازی آکھیا ہووے۔یاں فیر موت نوں گل لاؤن دے باوجود اوہنوں جیوندا جاگدا آکھیا ہووے۔

پر ایہدا اک سیاسی پکھ وی ہے کہ تیغ بہادر تاں مرگیا پر سماج اُتے جہڑے اوہدے اثرات ہوئے۔ گرو تیغ بہادر دے ایس قتل بارے وی تواریخ وچ کئی کہانیاں سامنے آؤندیاں نیں لگدا ہے کہ اک کہانی قاتلاں ولوں ہے تے دوجی مقتولاں ولوں۔ سگوں انج وی ہے کہ اک بادشاہواں ولوں لکھی ہوئی تواریخ ہے تے دوجی اوہناں مذہبی لوکاں دی تواریخ ہے۔جنہاں گرو تیغ بہادر دے قتل اُتے مذہب نوں پر پھلتا دتی سگوں ایس قتل اُتے اپنی سیاسی دکانداری وی بنائی۔

کیوں جے ایہ قتل سکھ مذہب تے تہذیب دا اک موڑسی۔ایس قتل نے سکھ ازم نوں اک نواں موڑ دتا تے فیر ایہدے وچوں ای انتہاپسندی نے جنم لیا۔جس دے سٹے وچ مسلماناں تے سکھاں وچ نفرت دا بوٹا جوان ہویا تے فیر سکھاں دیاں دھاڑاں شروع ہوئیاں۔ سکھاں دے آپسی اختلاف وی سامنے آئے' اک دوجے دی کٹ ماروی ہوئی تے فیر ایس کھڑ یا کھڑ بی تے کجھ دہروچ سکھاں دیاں مثلاں وی بنیاں تے اخیر وچ ایسے توڑ بھن تے کجھ دہروچ رنجیت سنگھ دی حکومت بنی جہڑی سارے راجیاں نوں ختم کر کے مہاراجہ دی حکومت اکھوائی حالاں ایس وچالے ایہ وی سچ ہے کہ جہڑے ورہے یعنی 1758ء وچ بُلھے شاہ چلانا کیتا۔اوس ویلے لہور اُتے جسا سنگھ کلال دا قبضہ سی۔ گورو تیغ بہادر' سکھاں دے نویں گرونیں' اوہ 1664ء وچ گروگدی تے بیٹھے تے 1675ء تیکر مرن ویلے تک ایس گدی اُتے بیٹھے رہے۔

پر ایس توں پہلے اک گل دھیان جوگ ہے کہ گرونانک تاں سکھ مذہب دے موڈھی سن جدکہ اوہناں توں مگروں گروانگد تے گروامرداس دا تعلق گرونانک جی دی اولاد وچوں نہیں سی' گروانگد ضلع فیروزپور دے رہن والے سن 1530ء وچ اوہناں دی گرونانک نال ملاقات ہوئی اوہ باباجی دے وچاراں توں بہت متاثر ہوئے''باباجی'' وی اوہناں نوں بڑا پیار کردے سن تے بابانانک دے مرن مگروں اوہ گروگدی دے حقدار بنے۔ گروجی

نے آپ ای اوہناں نوں آپنا جانشین بنایا جس توں اوہناں دی اولاد ناراض وی ہوئی۔ انگد جی تیراں سال تک گدی اُتے رہے تے 1552ء وچ چلانا کر گئے اوہناں توں مگروں گروامرداس ایس گدی اُتے بیٹھے۔

گروامرداس 1479ء وچ امرتسر دے اک کھتری خاندان وچ پیدا ہوئے سن اوہناں دے وچار سکھ مذہب وچ آون توں پہلے ہندوؤآں والے ہی سن۔ اوہ اک غریب آدمی سن اوہناں دی کل جائیداد اک ٹٹو سی جس اُتے اوہ لون رکھ کے پنڈو پنڈ ویچ دے ہوندے سن۔ ایہوای اوہناں دا رزق سہارا سی' امرداس دی گروانگد نال ملاقات ہوئی تے اوہ اوہناں توں بہت متاثر ہوئے' اوہناں نال ہمیش لئی جڑ گئے۔ اوہ اپنے گرو دے نہان لئی روز پنج میل پندھ کر کے دریا توں پانی لیاندے سن امرداس ساری عمر کدی اپنے گرو ول کنڈ نہیں کیتی' گروانگد نے اوہناں نوں اپنا جانشین بنایا' گروامرداس 22 سال گدی تے بیٹھے تے لوکاں دی مذہبی سیوا کیتی۔ 14 مئی 1574ء نوں اوہ چلانا کر گئے' گروامرداس نے اپنے جوائی نوں اپنا جانشین بنایا جہڑا گرورام داس دے ناؤں اُتے مشہور ہوئے۔

حیرانی والی گل تاں ایہ ہے کہ جہڑا کم گرونانک جی تے گروانگد جی نے سوچ سمجھ کے نہیں کیتا اوہ گرورام داس جی ہوراں کیوں کیتا۔ فیر ایہ ریت ای بن گئی۔

گرونانک جی مہاراج نے اپنے پتراں سری چند نے لکھی چند نوں گرو گدی نہیں دتی حالاں اوہناں گرونانک جی دے مرن مگروں ایس وراثت دا دعوی وی کیتا اپنے پیو دے سامنے ہر کھ وکھالا وی کیتا تے اپنے پیو کولوں ایہدا کارن وی پچھیا۔ پر اوہ چپ رہے۔ تھوڑے چر مگروں اوہناں اپنی گھوٹن والی کونڈی رُوڑی اُتے سٹ دتی تے اپنے پتراں نوں کہیا ایہ کونڈی پھڑ کے لیاؤ دوویں پتر ای سوچن لگ پئے' گرو جی ہوراں لہنا کھتری نوں آکھیا کہ اوہ کونڈی پھڑ کے لیا۔ اوہنے حکم سر متھے تے رکھیا تے روڑی وچوں کونڈی پھڑ کے لے آیا۔ تے فیر گرو جی مہاراج ہوراں دور پئے اک مردار جانور دے ماس ول اشارہ کر کے اپنے پتراں نوں کھان لئی آکھیا دوواں پتراں نے گلیا سڑیا مردار ماس کھان توں انکار کر دتا۔ گرو جی ہوراں لہنا

کھتری نوں آکھیا تے اوہ ماس کھان لئی ٹر پیا۔ گرو جی مہاراج ہوراں اپنے پتراں نوں آکھیا مقصد لئی محنت دے نال خلوص تے لگن دی لوڑ ہوندی اے اپنے گروتوں پھل پاؤن لئی ماننا' فرمانبرداری تے خلوص ای اصل شرط ہوندی اے۔

ایہوای لہنا کھتری سی جنہوں گرونانک جی مہاراج ہوراں اپنے پرانا کرن توں کجھ مہینے پہلوں ای اپنا جانشین بنادتا سی تے اوہناں نوں مقرر کرن توں کجھ مہینے مگروں اوہ آپ وی اللہ نوں پیارے ہوگئے سن اوہناں ای لہنا کھتری نوں انگد داناؤں دتا سی گرو انگد جی نوں کجھ چر وچ ای ایہہ محسوس ہوگیا سی کہ نانک جی دے پتر اوہناں دے گدی نشین ہون تے راضی نہیں تے اوہ آپ ای کرتار پور چھڈ کے امرتسر نیڑے کھنہ ور چلے گئے سن۔ گرونانک جی دے پتراں کرتار پور وچ اک وڈی عمارت بنوائی تے گرو جی مہاراج دی گدی سنبھال لئی تے گرو انگد جی ہوراں نوں گرومنن توں انکار کردتا۔ کجھ لوکاں اوہناں داساتھ وی دتا تے اوہناں نوں نانک جی دا اصل وارث وی مننا شروع کردتا پر گرونانک جی دے بہتے منن والے گرو انگد جی ہوراں دے ای نال رہے۔

گرو انگد جی ہوراں وی نانک جی دی بنائی ریت نوں ہی ٹورا دتا۔ اپنے پتراں دی تھاؤں زیادہ بہتر تے مناسب چیلے امرداس نوں گرو گدی تے بیٹھن دا اعلان کردتا کہ اوہو ای نانک جی دے چیلیاں دی راہنمائی کرن گے۔

گرو امرداس ہوراں وی ایسے روائیت نوں قائم رکھیا اپنے پتراں نوں گدی دا وارث نہیں بنایا سگوں اپنے جوائی نوں اہمیت دتی۔ پر فیر وی ایہہ سوال ضرور سامنے آیا کہ اوہناں انج کیوں کیتا۔ ایسے کارن ای اوہ رستا بنیا کہ آؤن والے گروآں میرٹ تے سٹینڈرڈ دی تھاؤں اپنی اولادنوں ای اہمیت دتی۔

اصل وچ ایتھوں تیکر گرو گدی' تربیت' لیاقت تے صلاحیت پاروں چلدی رہی پر فیر چوتھے گرو رام داس توں ایہہ موروثی شکل اختیار کرگئی تے فیرایہہ سلسلہ اک طرحاں خاندان وچ شروع ہوگیا۔ جس اُتے بعد وچ کجھ اختلاف وی سامنے آئے' جہڑے ستویں اٹھویں

گرواں دے زمانے وچ ہوروی کھاھ کے سامنے آئے تے ایہد ے وچ دلی سرکار نوں وی ملوث کیتا گیا۔

بہرحال پنجویں گرو، گرو ارجن مل، گرو رام داس دے پتر سن (1518ء توں 1606ء)

گرو رام داس دے تن پتر سن وڈے داناؤں مہادیو سی جہڑا فقیری تے اوہ دنیاداری چھڈ کے سیلانی ہوگیا سی۔ دوجا پرتھی جہڑا پکا دنیادار سی، ساریاں توں چھوٹا ارجن مل سی جہڑا اپنے پیو نال بہت عقیدت رکھدا سی تے اوہنوں مذہب نال وی بڑا پیار سی، ایہنوں پیو نے گروگدی لئی چُنیا۔ چھیویں گرو..... گرو ہرگوبند (1606 توں 1645) گرو ارجن دے پتر سن۔ جدوں اوہ گدی تے بیٹھے اوہناں دی عمر صرف یاراں سال سی۔ گرو ہرگوبند دے چاچے پرتھی چند نے اوہناں دے بال پُنے نوں جواز بنا کے گدی حاصل کرن دے جتن کیتے پر سکھاں نے اوہنوں دیوان چندو شاہ دا ساتھی جاندے ہوئے اوہنوں قبول کرن توں انکار کردتا۔ گرو ہرگوبند 21 سال گروگدی تے بیٹھے رہے۔ اوہدیاں تن راناں تے پنج پتر سن۔

ستویں گروہ گرو ہررائے (1645ء توں 1661ء) گرو ہرگوبند دا پوترا سی۔ ایہ امن پسند تے صلح جو شخصیت دے مالک سن۔ ایہناں دے داراشکوہ نال وی ڈونگھے تعلق سن، جدوں شاہجہان دے پُتراں وچ راج گدی لئی جنگ ہوئی، داراشکوہ ہار کھا کے پنجاب آگیا تے گرو ہر رائے نے داراشکوہ دی جت لئی دعاوی کیتی جدکہ کجھ لوکاں دا ایہ وی کہنا ہے کہ گرو ہررائے نے اوہدی اخلاقی تے فوجی مدد وی کیتی سی جس دے سٹے وچ کجھ سکھ جتھے اورنگ زیب دے خلاف وی لڑے پر اوہناں نوں ہار ہوئی۔ اورنگ زیب نے راج گدی حاصل کر کے گرو ہر رائے نوں گرنتھ صاحب وچ کجھ اسلامی عقیدیاں دے خلاف موجود گلاں دی نکھیڑ تا لئی دلی وی سدیا پر اوہناں آپ جان دی تھاؤں اپنے پتر رائے رام نوں بھیج دتا سی۔ آکھیا جاندا ہے کہ اوہ گرنتھ صاحب وچوں کجھ گلاں مناؤن اُتے راضی ہوگیا سی ایس لئی گرو ہر رائے نے اوہنوں اپنی وراثت توں عاق کر کے اپنے چھوٹے پتر ہر کشن نوں جانشین بنادتا سی اوس ویلے اوہدی عمر صرف سوا پنج سال سی۔

اٹھویں گرو ہ گرو ہرکشن (1661ء توں 1664ء) دے گرو گدی اُتے بیٹھن دی خبر جدوں دلی پہنچی تے گرو ہررائے دے وڈے پُتر رام داس جنہوں پیو نے عاق کر چھڈیا سی۔ اورنگ زیب بادشاہ اگے درخواست کیتی کہ میرا حق ماریا گیا اے۔ اک بال دے گرو گدی اُتے بیٹھن نال گرو دے حقیقی منصب دی اہمیت ختم ہو جائے گی اوہ ایویں کجھ چیلیاں دے ہتھ دا کھڈاؤنا بن جائے گا، جہڑے گروگھار دی آمدنی لُٹ لین گے۔ ایس کارن گرو ہرکشن نوں دربار وچ سدیا گیا۔ اوہدی سیانف دا امتحان لین لئی بہت ساریاں زنانیاں سامنے کر کے اوہناں وچوں ملکہ نوں پچھانن لئی آکھیا گیا۔ گرو ہرکشن نے اوہنوں پچھان لیا۔ اوہدے کولوں ہور وی سوال کیتے گئے جہاں دا اوہنے ٹھیک ٹھیک جواب دے دتا۔ ایس طرحاں اورنگ زیب نے اوہدی گدی بحال رکھی، پر اوہ صرف تن سال بعد ای ماتا (چیچک) پاروں چلانا کر گئے۔ نوویں گرو۔ گرو تیغ بہادر گرو گدی تے بیٹھیا جہڑا گرو ہرگوبند دی سوانی نانکی دا پنجواں پُتر سی۔ جس دا 1621ء وچ جنم ہویا تے 1675ء وچ اورنگ زیب دے دربار وچ اوہناں دا قتل ہویا۔ خزان سنگھ کہندے نیں کہ اوہ آپنے آپ نوں تیغ بہادر نہیں دیگ بہادر اکھوانا پسند کردے سن کیوں جے دیگ زمین ورگی ہوندی اے تے زمین ساری مخلوق نوں خوراک دیندی ہے ایسے لئی تیغ بہادر ہوراں گرو منن توں انکار کردتا سی ایسے پچھوکڑ اک روائیت تاں ایہ وی ہے کہ گرو نانک نے بابر نال ست نسلاں تیکر مغل سلطنت چالو رہن دا وعدہ کیتا سی اوہدی نسل دے چھ بادشاہواں حکومت کیتی تے تیغ بہادر ستویں تھاں اپنی جان دا نذرانہ پیش کیتا جس توں مگروں مغل سلطنت دا زوال شروع ہو گیا جدا اورنگ زیب چھیواں بادشاہ سی۔

گرو تیغ بہادر نے اپنے لئی اک مضبوط تے بہت ودھیا قلعہ بنوایا، اک ہزار سوار ہر ویلے اوہدے نال رہندے سن گرو دے منن والے اوہنوں سچا بادشاہ کہندے سن۔

اودھر گرو ہررائے دے پُتر رام داس نے جہڑا اورنگ زیب دے دربار نال جڑیا ہویا سی تے اوہنے گرو ہرکشن دے خلاف وی اورنگ زیب نوں اُشکل دتی سی اوہ ٹھاٹ باٹھ ویکھ کے اک واری فیر سڑ بجھ گیا اوہنے اک واری فیر اورنگ زیب نوں آکھیا کہ گرو گدی تے میرا حق

اے ایہ حق میتھوں زورازوری کھوہیا گیا اے' مینوں ایہ حق لے کے دتا جائے۔ اورنگ زیب نے گرو تیغ بہادر نوں دربار وچ حاضر ہون دا حکم دتا۔

اک ہور روائیت تاں انج وی ہے کہ جہڑی اورنگ زیب دی وچار دھارا نال لگا وی کھاندی اے اوہ انج ہے کہ اورنگ زیب نے کشمیر دے گورنر نوں اک خط وچ حکم دتا سی کہ غیر مسلماں نوں زبردستی مسلمان بنایا جائے' کشمیر دے گورنر نے ایہ کم شروع وی کردتا سی۔ جس توں کشمیر دی غیر مسلم رعایا ڈر گئی جس دے سٹے وچ ہندوآں دے کجھ پنڈت گرو تیغ بہادر دے کول آئے تے اوہناں نوں آکھیا کہ اورنگ زیب ساڈے دھرم نوں تباہ کرن اُتے تُلیا ہویا اے اک تسی اوہ جہڑے سانوں ایس ظلم توں بچاسکدے او تے ایس ظلم دے خلاف آواز اُچی کرسکدے او۔ گرو تیغ بہادر نے وعدہ وی کیتا تے مدد دین دی گل وی کیتی تے ایہدے لئی دلی جاکے اورنگ زیب نوں ایہ حکم واپس لین لئی آکھن دا ارادہ وی کیتا۔

گرو تیغ بہادر دلی گئے' اورنگ زیب نال ملاقات کیتی پر اوہنے گرو جی نوں وی اسلام قبول کرن لئی آکھیا جنہوں گرو جی نے نہیں منیا تے انکار کردتا۔ تے فیر انج وی ہویا کہ اورنگ زیب نے اوہناں نوں آکھیا کہ جے تسی سچے گرو او تے اپنی کوئی کرامت وکھاؤ۔ پر گرو جی نے آکھیا کہ ساڈے کول رب دی یاد تے سچائی توں بناں کوئی کرامت نہیں۔ جس توں اورنگ زیب نے اوہناں نوں بندی خانے وچ سُٹ دتا پر فیر کجھ چر مگروں گرو جی نے اورنگ زیب نوں سنیہا گھلیا کہ میں اپنی کرامت پیش کرنا چاہناں ایہ سن کے بادشاہ نے دربار سجایا سارے امیر وزیر تے درباری کٹھے کرلئے گئے۔

گرو جی آئے تے اوہناں آکھیا کہ میں اک ایہو جہیا منتر جاندا ہاں کہ جے اوہنوں کسے کاغذ تے لکھ کے گردن تے بنھ لیا جائے تے اوہدے اُتے تلوار دا وار وی کم نہیں کردا۔ گرو جی نے اوہ کاغذ اپنی گردن وچ تعویذ وانگوں بنھ لیا تے بادشاہ نوں آکھیا کہ اوہ جلاد نوں تلوار چلاؤن دا حکم دیوے۔ تاں جے حق سچ دا نتارا ہو جاوے جدوں جلاد نے تلوار چلائی تے گرو جی دا سر دھڑ توں وکھرا ہو گیا' جس توں سارے درباری حیران پریشان ہو گئے۔ جدوں اوس کاغذ

دے ٹکڑے نوں کھول کے ویکھیا تے پڑھیا گیا اوہدے اُتے لکھیا سی۔

''سردتا پر سرنہیں دتا''

گرو تیغ بہادر ساڈھے تیراں سال گروگدی تے بیٹھے' ایہ وقوعہ 1675ء وچ ہویا جتھے اوہناں دا سر لیہ کے ڈگا سی اوتھے گرودوارہ سیس گنج بنایا گیا اے۔

ایس کہانی دے وی کئی پکھ نیں۔

پہلی کہانی تاں اوہ ہے۔ جہڑی گرو ہررائے دے پُتر رام داس ولوں سامنے آؤندی ہے کہ اوہ گروگدی حاصل کرنا چاہندا سی تے ایس لئی اوہنے پہلوں اپنے نکے بھرا گرو ہرکشن دے خلاف حکومت تے ریاست نوں ملوث کیتا' تے جدوں اوہ ایہدے وچ کامیاب نہیں ہویا تے فیر اوہنے گرو تیغ بہادر جہڑے اوہدے خاندان دے وڈکیاں وچوں سن اوہناں دے خلاف وی سازش کیتی۔ گرو تیغ بہادر دربار وچ آئے۔ پر اوہناں نوں جے پور دے مہاراجہ رام سنگھ دی سفارش اُتے پھڑیا نہیں گیا۔ گرو تیغ بہادر وی کجھ چر دلی رہن مگروں پٹنہ چلے گئے جتھے اوہ چھ سال رہے جتھے اوہناں اک درس گاہ وی بنائی ایتھے ای اوہناں دے پتر گرو گوبند جی دا جنم ہویا جہڑے اوہناں توں مگروں گروگدی اُتے بیٹھے۔ ایہ 1666ء دا زمانہ ہے۔

کجھ لوک ایہ وی کہندے نیں کہ جے اورنگ زیب اوہناں نوں قتل کرنا چاہندا تے ایہ کم اوس ویلے وی کر سکدا سی پر ایہ لوک بھُل جاندے نیں کہ اورنگ زیب دی حکومت اجے مضبوط نہیں ہوئی سی۔ دکن وچ بغاوت شروع ہوگئی سی۔ لوکاں دا وی حکومت اُتے اجے بھروسہ پکا نہیں ہویا سی اجے راج گدی لئی ہون والیاں لڑائیاں لوکاں نوں بھُلیاں نہیں سن۔

اورنگ زیب دی مذہب نال جڑت وی اوس طرحاں سامنے نہیں آئی سی جہڑی بعد وچ سامنے آئی تے اوہنے سرکاری حکم راہیں ہندوآں دے مندر تے سکھاں دے گردوارے ڈھاؤن تے دوجے مذہباں دے لوکاں نوں زبردستی مسلمان بناؤن لئی نہیں آکھیا سی۔ سگوں اجے اوہنے شیعاں دے جلوساں تے مجلساں اُتے وی کوئی روک نہیں لائی سی۔

تے فیر ایہ وی کہ اورنگ زیب اجے کسے سماجی تے سیاسی بغاوت دا سامنا کرنا چاہندا سی

تے نہ ای کسے ہور بغاوت نوں ہوا دینا چاہندا سی۔ اوہدے سامنے پہلا کم حکومت دی پکیائی تے اوہدے لئی زیادہ توں زیادہ حمایت حاصل کرنا سی۔ کیوں جے ایہ اوہ زمانہ سی جدوں سماج وچ اجے دارا شکوہ دی حمایت موجود سی۔ سگوں پنجاب تے ملتان وچ اوہدا بہت زیادہ اثر سی جتھے اوہ گورنر بن کے وی رہیا سی۔ ایس لئی اوہ کسے وڈے پنگے وچ نہیں پیا۔ اوہنے پہلے رام داس دے کہن اُتے گرو ہرکش نوں وی چھڈ دتا سی تے فیر گرو تیغ بہادر نوں وی پھڑن یاں قتل کرن دی کوشش نہیں کیتی۔

تے فیر ایہ اوہ زمانہ سی جدوں سکھ گرو باقاعدہ اک سیاسی طاقت بن چکے سن تے ایہناں گرواں کول مذہبی تے فوجی جتھے وی تیار ہو چکے سن۔ ایسے پچھوکڑ اسی گرواں دی دربار نال نیڑتا وی ویکھنے ہاں۔

شہنشاہ اکبر نال گرو امر داس دے قریبی تعلقات سن۔ جہڑے گرو ارجن دے زمانے تک چلدے رہے۔ لہور وچ جدوں شہنشاہ اکبر بیمار ہویا تے رام داس کولوں اوہدی صحت لئی دعا وی کرائی گئی۔ بعد وچ کجھ سرکاری درباری لوکاں کارن ایہ تعلق خراب ہوندے گئے تواریخ وچ ایہ شہادت وی موجود اے کہ امرتسر ہردوار یعنی گولڈن ٹمپل لئی زمین وی اکبر بادشاہ نے ای گرو ارجن دے کہن اُتے دتی سی۔

بہر حال ایہ اوہ زمانہ سی جدوں سکھاں دی اک روحانی بادشاہی تے سلطنت دی نینہ رکھی جا چکی سی تے ایہنوں 22 حصیاں وچ ونڈیا جا چکیا سی۔ تے فیر گرو ارجن دے زمانے وچ ای اک گرو گھار بنایا گیا سی جتھے گرو نانک دا ہر منن والا اپنی آمدنی دا دسواں حصہ جمع کراؤندا سی۔ تے ایہ آمدنی لکھاں وچ ہوندی سی۔

ایس پچھوکڑ اک ہور روائیت ہے کہ اورنگ زیب نے راج گدی حاصل کرن مگروں پہلوں اپنی حکومت نوں پکیاں کرن دے جتنے کیتے تے کسے ایسے غیر سیاسی کم ول دھیان نہیں دتا جہڑا حکومت لئی اوکھت دا کارن ہووے۔ پر جدوں اوہنے اپنے سارے بھرا مار دتے راج گدی تے اپنے پیر پکے کر لئے تے فیر اوہنے اپنے نظریاتی تسلط نوں ٹور دتا۔ ایہ اوہ زمانہ سی

جدوں ملائیت دربار نال جڑ چکی سی۔ جس وچ مُلاں جیون ورگے مذہبی سیانے وی سن تے دوجے پاسے اوہنوں شیخ احمد سرہندی دے پتر خواجہ معصوم دی اگوائی وی مل گئی سی۔ جہڑے دوجے مذہباں بارے کوئی چنگے وچار نہیں رکھدے سن تے اوہ ریاستی طاقت راہیں دوجے مذہباں دے لوکاں نوں زبردستی مسلمان بناؤن دے حق وچ سن سگوں اوہ شیعاں نوں وی کوئی چنگا نہیں سمجھدے سن۔

ایہو ای کارن ہے کہ اورنگ زیب نے جدوں طاقت حاصل کرلئی لوکاں نوں زبردستی مسلمان بناؤن دے حکم وی چالو کیتے جس دے سٹے وچ فکری تے مذہبی نابھریاں وی سامنے آئیاں۔ گروتیغ بہادر دا قتل وی ایسے پچھوکڑ وچ ای ساڈے سامنے آؤندا اے۔ جتھوں تیک گرو تیغ بہادر دے معجزے وکھاؤن تے نہ وکھاؤن تے اوہناں دی تعویذ بنھن دے باوجود سر لتھن دی گل ہے ایہ وی تواریخ دا پورا سچ وکھالی نہیں دیندی۔ پرایس تعویذ وچ لکھے اکھر ''سردتا پر سر نہیں دتا'' دی گل سچی تے ایہ بہت دھیان جوگ ہے تے ایہدے اُتے گوہ کرن دی وی لوڑ ہے۔ کیوں جے ایس توں مگروں گروتیغ بہادر مریا نہیں ہوروی جیوندا ہوگیا تے اوہدا سر لتھا نہیں ہوروی اُچا ہوگیا تے اوہنے سکھ قوم نوں متحد تے متفق وی کیتا تے بادشاہی دے خلاف نفرت تے نابھری دی حوصلہ ودھائی وی کیتی۔

پر ساڈے سامنے سوال تاں ایہ ہے کہ بُلھے شاہ تے گروتیغ بہادر دے ایس عمل دی سلاہنا کیوں کیتی تے اوہنوں اسلام دی اصطلاح وچ غازی دا مرتبہ کیوں دتا؟۔

ظاہر ہے کہ بُلھے شاہ اک عالم سی' اوہ اپنے مذہب توں وکھ دوجے مذہباں دی وی پوری جانکاری رکھدا سی تے نیراوداوس ویلے دے مذہباں دیاں چالو قدراں دا وی جانو سی۔ تے فیر ایہ وی کہ اوہدے زمانے وچ سکھ مذہب اک نویں تے نویکلی طاقت بن کے سماج دا حصہ بن رہیا سی۔ لوک دھڑا دھڑ اوہدے وچ رلت وی کر رہے سن۔ اوہ اوہدے توحیدی تصورتوں وی واقف سی۔ ایس لئی ایہ وی آکھیا جاسکدا اے کہ اوہنے ایس پچھوکڑ اوہدی سلاہنا کیتی ہووے گی۔

بُلھے شاہ اپنے ویلے دا سماجی تے سیاسی سوجھوان وی سی اوہ اپنے سماج وچ ہون والے ہر

اک ٹٹ بھج تے وچار وکھالا کردا ہے جس دا اوہدے کلام وچ کئی تھاواں تے وکھالا ہوندا ہے۔ ہوسکدا ہے کہ اوہنے ایس وقوعے چوں جنم لین والے حالات نوں پہلوں ای ویکھ لیا ہووے تے اوہناں دے سدھالئی تیغ بہادر نوں غازی آکھیا ہووے تاں جے سکھاں تے مسلماناں وچ ودھدی ہوئی نفرت نوں روکیا جائے۔

ایہ گلاں اپنی تھاؤں پر بُلھے شاہ اک شاعر وی سی تے ہوسکدا ہے کہ اوہنے اک شاعر دی حیثیت نال ایس وقوعے نوں اک ''تاریخی علامت'' دے طور اُتے ورت کے آؤن والے ویلے وچ ایہو جہے وقوعیاں توں بچن لئی اک چتاؤنی دتی ہووے۔ پر کیہ فیر ایہو جہے وقوعے نہیں ہوئے؟؟

ایہوای اوہ سوال نیں جہڑے ایس لیکھ دا کارن بنے تے سانوں تواریخ وچ اک واری فیر جھات پاؤن دا موقعیا ملیا تاں جے پورا سچ جانن دے لوبھ وچ وادھا ہووے۔

☆☆☆

اُلٹے ہور زمانے آئے

بُلھے شاہ دا زمانہ تے سکھاں دی چڑھت

صوفی شاعر، سوجھوان اپنے ویلے دا حافظ تے عالم وی ہوندا اے تے اوہدا ناقد وی۔ اوہ سماج وچ چلن والیاں سیاسی تے فکری تحریکاں دا وی جانو ہوندا اے تے اوہناں راہیں ہون والی سماجی ٹٹ بھج نوں ڈنگھیائی وچ وی ویکھدا اے۔ اوہ تہذیبی تے ثقافتی تواریخ نوں وی سامنے رکھدا اے تے آون والیاں تبدیلیاں وچ اوہدی نظر وی ہوندیاں نیں۔ تے جے گل بُلھے شاہ دی ہووے تاں فیر حیاتی تے سماجی دے سارے پکھ سامنے رکھنے پیندے نیں تے اوہناں وچوں ای اوہدے وچاراں دا سٹا کڈھنا پیندا اے کیوں جے اوہ صرف وجودی صوفی ای نہیں اک سوجھوان، فلسفی تے تواریخ دا پڑھیار وی اے۔ اسی ایس توں پہلے ایہ گل نتارن دے جتن کیتے نیں کہ بُلھے شاہ نے گرو تیغ بہادر نوں غازی کیوں آکھیا حالاں اوہ تاں بُلھے شاہ دے جمن توں وی پنج سال پہلے اورنگ زیب نے قتل کروا دتا سی۔

تے فیر ایہ گل وی پکی اے کہ بھاویں سُولاں جمدیاں دے ای مونہہ تکھے ہوندے نیں پر فیر وی ایہ گل آکھی جاسکدی اے کہ بُلھے شاہ نے 30/25 سال دی عمر وچ شاعری شروع کیتی ہووے گی۔ اوس ویلے تیکر اک تاں اورنگ زیب وی مرچکیا سی تے دوجے پاسے سکھ مذہب دا اوہ فقیری روپ وی بدل گیا سی جس دی بنیاد گرونانک جی نے رکھی تے صلح کل دا ہوکا دتا سی اوہناں توں مگروں جہڑے سکھ گرو سامنے آئے اوہناں وچوں بہتے جنگجو سن تے اوہناں سکھاں

نوں وی اپنے حقاں تے فکری آزادی لئی مزاحمتی روپ اختیار کرن دی راہے پادتا سی۔ جس دا اصلی تے وڈا نتیجہ بندہ بیراگی دی شکل وچ سامنے آیا جس نے اک پاسے تاں مسلمان بادشاہواں نوں اوکھت وچ پایا تے دوجے پاسے ایس لڑائی دے سماج وچ وی چوکھے اثر ہوئے۔ سکھاں دی ایس چڑھت توں بُلھے شاہ وی متاثر ہویا تے اوہنوں سماج وچ ہون والی اُتھل پتھل دے نال ''براحال ہویا پنجاب دا'' آکھن توں پہلے درکھلا حشر عذاب داوی آکھنا پیا یعنی ایہ اوہ زمانہ سی جدوں زمین اُتے ویلےتوں پہلے ای حشر دیہاڑا نازل ہوچکیا سی تے ہر پاسے عذاب کئی شکلاں وچ سماج نوں اپنے جپھے وچ لے چکیا سی۔ آپسی سانجھ ٹٹ بھج گئی سی ایتھوں تیکر کہ دھی ماں نوں لُٹ کے لے گئی ورگی انہونی وی ہوگئی تے چنگی نسل دے گھوڑے وی روڑیاں تے خوراک دی بھال کرن تے مجبور ہوگئے تے کھوتیاں نوں خرجیاں دی تھاں ساز پوادتے گئے۔

ایہناں حالاں داویروا تواریخی تے سیاسی پچھوکڑ وچ کردے چلے آرہے آں کیوں جے ایس توں بناں بُلھے شاہ نوں سمجھیا جاسکدا اے تے نہ ای اوس زمانے بارے جانکاری مل سکدی ہے جہڑا بُلھے شاہ نے بھوگیا ہے تے جس وچوں بُلھے شاہ دے سیاسی تے سماجی وچار سامنے آئے تے اوہنوں صلح کل دا ہوکا دینا پیا۔ کیوں جے سچی گل تاں ایہ وی ہے کہ بُلھے شاہ دا صلح کل۔ بابا فرید، گرونانک تے شاہ حسین توں وکھرا تے نویکلا ہے۔ ایس لئی کہ بھاویں بابا فرید دے زمانے وچ وی دلی وچ دس حکومتاں تبدیل ہوئیاں، پر ایہ تبدیلیاں مسلمان حکمراناں دی آپسی سازشاں تے لڑائیاں دا نتیجہ وی سی تے فیر ایہ ہندوستان وچ مسلماناں دی سیاسی چڑھت دا زمانہ سی، سماج اوس طرحاں ٹٹ بھج تے ونڈ دا شکار نہیں ہویا جسراں بُلھے شاہ دے زمانے وچ سی۔

شاہ حسین دا زمانہ مغلاں دی ٹیسی دا زمانہ ہے تے اُنج وی اوس ویلے اکبر بادشاہ ورگا سیکولر حکمران سی جہڑا آپ وی مذہباں دی سانجھ یاں فیر سماج دی مذہبی آزادیاں دا پرچارک سی، چنانچہ ایس تواریخ وچ ایہ وی ویکھنے آں کہ ایس زمانے سکھ مذہب بھرویں طریقے نال سامنے آ رہیا سی تے حکومت ولوں اوہدے اُتے کوئی روک نہیں لائی گئی سی گروارجن تے اکبر بادشاہ

دیاں لہور وچ قیام ویلے ملاقاتاں وی ہوندیاں نیں تے فیر ایہوای اوہ زمانہ ہے جس وچ اک پاسے تاں گرو ارجن نیں تے دوجے پاسے قادری صوفی 'میاں میر لہوری وی نیں- جدکہ تیجے پاسے شاہ حسین ورگا بھگت تے ملنگ وی ہے جہڑا لہور دیاں گلیاں وچ نچدا گاؤندا پھردا ہے- جس توں سماجی سانجھ داوکھالا ہوندا ہے-

پر بُلھے شاہ دا زمانہ اورنگ زیب ورگے انتہاپسند تے اوہدے توں بعد دے مغل بادشاہواں دا زمانہ ہے جہڑے راج گدی لئی اپنے پیو دادے دی روائیت نوں ٹورا دیندے ہوئے اک دوجے نوں قتل وی کردے رہے تے عیاشیاں وی کردے رہے اوہناں دے ایس سیاسی تے اخلاقی زوال پاروں اک پاسے تاں مرہٹیاں تے سکھاں دی چڑھت ہوئی تے دوجے پاسے نادر شاہ درانی تے احمد شاہ ابدالی ورگے دھاڑوی ایتھے آؤنا شروع ہوئے احمد شاہ ابدالی پنجاب اُتے 9 حملے کیتے جنہاں وچوں پنج بُلھے شاہ دی حیاتی وچ ہوئے- ایسے پچھوکڑ ای بُلھے شاہ دی اوہ نظریاتی تربیت ہوئی جہڑی اوس ویلے دا زمانہ تے سماج کردا ہے-

ایہوای کارن ہے کہ بُلھے شاہ سانوں سارے صوفیاں توں وکھرا نظر آؤندا ہے-

بہرحال سارے سوجھوان ایس گل اُتے سانجھ رکھدے نیں کہ بُلھے شاہ دا جنم سال 1680ء ہے جدکہ نوویں گرو تیغ بہادر دا وقوعہ 1675ء وچ ہویا تے اوہناں دی تھاؤں دسویں تے آخری گرو گوبند سنگھ گدی نشین ہوئے جہڑے 1708ء تیکر ایس عہدے اُتے فائز رہے- یعنی جدوں گرو گوبند سنگھ نے چلانا کیتا بُلھے شاہ دی عمر اوس ویلے 28 ورہے سی' دوجا ایہ کہ ایہ گرو وی اورنگ زیب دے زمانے وچ ای موجود رہیا سی-

گرو گوبند سنگھ گرو تیغ بہادر دا پُتر سی اوہدا جنم 1667ء وچ پٹنہ وچ ہویا سی اوہنے مذہبی تعلیم اوتھوں دے سیانے سوجھواناں تے پنڈتاں کولوں حاصل کیتی سی- اوہ پیو دے مرن مگروں 1676ء وچ نو سال دی عمر وچ گرو گدی تے بیٹھا- آکھیا جاندا ہے کہ اوس زمانے سکھ دھرم داخلی بحران دا شکار سی سکھ دو دھڑیاں وچ ونڈے جا چکے سن جس توں اوہناں دی طاقت وی ونڈی گئی تے اوہ ماڑے وی ہو چکے سن اک پاسے تاں مغل حکومت اوہناں دے خلاف رُجھی

ہوئی سی تے دوجے پاسے اوہناں دے آپسی جھتے وی اک دوجے دے خلاف سازشاں کر رہے سن ایسے زمانے گروگوبند جی نے ماضی دیاں اوکڑاں تے ویلے دے جبر نوں سامنے رکھ کے سوجھ تے سیانف دا وکھالا کیتا۔ سب توں پہلے اوہناں سکھاں نوں کٹھیاں کیتا تے فیر اوہناں وچ سانجھے مقصد لئی نویں جذبے پیدا کیتے۔ ایہ اوہ صورت حالات سی جس وچ مغل ریاست تے حکومت دی طاقت نال مقابلہ نہیں کیتا جاسکدا سی ایس لئی کجھ چر لئی آپنے آپ نوں پچھانہ رکھنا ای بہتر سمجھیا گیا۔ ایسے منصوبے وچ ای گروگوبند نے اپنے آپ نوں لڑائی توں دور رکھیا انبالہ نیڑے پہاڑی علاقیاں وچ پناہ لے لئی تے 20 سال تک مغل حکومت دے خلاف نئی تیاریاں کردے رہے اپنے ساتھیاں نوں فوجی تربیت وی دتی ایس طرحاں اوہ اک واری فیر نویں لڑائی واسطے تیار ہو گئے ایہ اوہ ویلا سی جدوں اوہناں دے کول اک لکھ لڑاکے بہادر تیار ہو چکے سن، ایہوای اوہ زمانہ سی جدوں گروگوبند نے اپنے منن والیاں نوں نویں شناخت تے پچھان لئی پنج ککیاں (کچھا، کڑا، کرپان، کیس، کنگھا) دی پابندی لئی وی آکھیا تے ہر سکھ نوں سنگھ تے ہر زنانی لئی کور نوں ضروری متھیا تے فیر آپس وچ ملن ویلے واہ گرو دا خالصہ تے واہ گرو دی فتح دا حکم وی دتا تے فیر آپسی سانجھ لئی سارے سکھاں نوں برابر تے اک دوجے دا بھرا وی آکھیا جس توں اوہناں وچ معاشرتی سانجھ ہوئی تے ہر معاشرتی برائی مکاؤن لئی شراب تے تمباکو نوں منع کردتا۔ گروگوبند نے ایس وچالے کئی قلعے تے فوجی چوکیاں بنائیاں گروگوبند نے 1699ء وچ امرتسر وچ وساکھی دے موقعیا اُتے سکھاں دے اک وڈے کٹھ نال خطاب کیتا تے آکھیا۔

رب نے مینوں گرونانک دی روح بخشی اے تے میں وی رب توں ایہو دعا کیتی سی کہ اوہ مینوں گرونانک دا فیض دیوے، تاں جے میں ایس روحانی قوت نال سکھاں دی آزادی نوں رکھیا دیواں۔ رب نے میری ایہ دعا قبول کیتی جس دے سٹے وچ مینوں گرونانک دے فیض حاصل ہوئے، ایس طرحاں اک دیوے توں دوجا دیوا روشن ہویا۔ . . .

گروگوبند کول بہت ساری طاقت کٹھی ہو گئی سی ایس لئی اوہنے مغل حکومت دا مقابلہ کرن

دا فیصلہ کیتا کیوں جے ایس طرحاں اقلیتاں تے ظلم کرن والی حکومت دا خاتمہ کیتا جاسکدا اسی
تے فیر.... اوہناں پہاڑی ریاستاں توں وی مدد منگی تے ایہناں راجیاں نوں دھرم دی رکھیا
لئی کٹھے ہون لئی آکھیا پر کئی راجیاں نے اوہناں دی مدد کرن توں انکار کر دتا جس توں اوہناں
نال اختلاف پیدا ہو گئے تے کئی تھاواں تے ایہناں وچ لڑائیاں وی ہوئیاں جہناں وچ گرو
دیاں فوجاں نوں فتح ہوئی۔ تے فیر آنند پور تے فتح گڑھ وچ نویں قلعے بنائے گئے۔ پہاڑی
راجیاں نے کئی وار ہون والی ہار مگروں مغل دربار توں مدد منگی ایہ اوہ زمانہ سی جدوں اورنگ
زیب دکن وچ پھسیا ہویا سی ایس لئی پہلے تے اوہنے کوئی خاص توجا نہیں دتی پر بعد وچ
اوہنے پنجاب دے حکمراناں نوں سکھاں نوں ڈکن دے حکم چالو کیتے پر کئی راجیاں نے حکومت
نوں خراج دین توں انکار کر دتا تے اوہ گرو گوبند دی حمایت کرن لگ پئے۔

جدوں اورنگ زیب نوں پنجاب دے حالات دا علم ہویا تے اوہنوں پتہ لگا کہ گرو گوبند
دیاں سرگرمیاں ودھ رہیاں نیں تے اوہنے لاہور دے حاکم زبردست خان تے سرہند دے
حاکم شمس الدین خان نوں گرو گوبند دے خلاف کارروائی دا حکم دتا، جس دے سٹے وچ مغل تے
سکھاں وچ لڑائیاں ہوئیاں، شروع وچ تے سکھاں نوں کامیابی ہوئی پر 1701ء وچ آنند پور
تے لکھووالی دیاں لڑائیاں وچ گرو گوبند نوں ہار ہوئی تے اوہ چمکور دے قلعے وچ بند ہو گئے
1703ء وچ ایتھے بہت وڈی جنگ ہوئی ایس جنگ وچ گرو جی دے دو پتر وی مارے گئے
جدکہ خود گرو جی بھیس بدل کے نسن وچ کامیاب ہوئے۔ تے ضلع لدھیانہ وچ اپنے فارسی دے
استاد پیر محمد کول پناہ لے لئی جتھوں کجھ دن مگروں اوہ بٹھنڈہ تے فیر فیروز پور نیڑے مکسر چلے
گئے جتھے اک واری فیر سکھ اوہناں دے کول کٹھے ہو گئے، کلر وچ فیر لڑائی ہوئی جس وچ سکھاں
نوں فتح ہوئی ایس جنگ وچ دوویں پاسے بڑا نقصان ہویا۔

مکسر وچ کجھ چر رہن مگروں گرو گوبند جی مالوہ چلے گئے تے سیاسی ہنگامہ آرائی توں دور
ہو گئے مالوہ وچ رہن لئی اوہناں اپنے لئی اک تالاب بنوایا جنہوں دم دمہ دا ناؤں دتا گیا۔ مالوہ
توں مگروں گرو گوبند سرہند توں ہوندے ہوئے آنند پور آ گئے تے فیر باقی ویلا امن وچ لنگھیا

ایتھے ای گرو جی نوں اورنگ زیب ولوں اک خط ملیا ایس خط دے جواب وچ گرو جی نے اک لمی نظم ظفر نامہ فارسی وچ بھیجی تے آکھیا کہ ماضی وچ جو کجھ ہویا سی اوہ مغلاں دیاں غیر سیاسی سوچاں سن۔ اسی سکھ تاں ہن وی مغل دربار دے وفادار ہاں' اورنگ زیب گرو دے ایس خط توں مطمئن ہو گیا' اوہنے گرو جی نوں اپنے کول بلایا' گرو جی اجے دکن دے رستے وچ ای سن جتھے اورنگ زیب دے مرن دی اطلاع مل گئی تے گرو جی واپس آگئے دلی نیڑے اوہناں دی ملاقات شہزادہ معظم نال ہوئی جہڑا شاہ عالم بہادر شاہ دے ناؤں اُتے بادشاہ بن گیا سی۔ معظم نے گرو جی نوں دوسرے دعویدار دے مقابلے وچ حمایت لئی آکھیا گرو جی معظم دے نال جنگ وچ شامل ہوئے شہزادہ اعظم گرو جی دے تیر نال ای ماریا گیا جس توں شہزادہ معظم بہت خوش ہویا تے اوہنے گرو جی نوں بہت سارے انعام وی دتے گرو جی بادشاہ دے نال دکن گئے جتھے اک پٹھان نے جس دا پیو گرو جی دے ہتھوں ماریا گیا سی۔ اوہنے پیو دا بدلہ لین لئی کلیاں ویکھ کے گرو جی تے خنجر نال حملہ کر دتا جس توں گرو جی زخمی ہو گئے پر ایہو ای زخم اوہناں دی موت دا کارن بنے' بہر حال ایہو ای بادشاہ بہادر شاہ سی جہڑا پنج سال لاہور وچ ڈیرے لا کے بیٹھا رہیا' سکھاں دی چڑھت پاروں پنجاب دے حالات بڑے خراب ہو گئے سن اوہنے اک حکم راہیں سکھاں دا لاہور وچ آؤنا بند کر دتا سی' سارا دن تے اوہناں دا پرچھاواں وی نظر نہیں آؤندا سی انھیر اہوندے ای سکھ چپ چپیتے' لک لکا کے نکلدے تے دن چڑھدے ای راوی دریا پار کر کے جنگل وچ چلے جاندے۔ ایہو ای اوہ زمانہ ہے جہڑا بلھے شاہ دے عروج دا زمانہ ہے تے اوہنے ایسے صورت حالات نوں بیان کردے ہوئے آکھیا سی۔

اُلٹے ہور زمانے آئے' تاں میں بھیت سجن دے پائے
کاں لگڑاں نوں مارن لگے
چڑیاں جرے ڈھائے
گھوڑے چگن اروڑیاں اُتے
گدوں خود پوائے

اُلٹے ہوئے زمانے آئے تاں میں بھیت سجن دے پائے

بھوریاں والے راجے کیتے

راجیاں بھیک منگائے

تے فیر سماجی ٹٹ بھج تے لٹ مار نوں ای سامنے رکھدے ہوئے آکھیا۔

جدوں اپنی اپنی پے گئی دھی ماں نوں لُٹ کے لے گئی

مونہ بارھویں صدی پساریا' سانوں آمل یار پیاریا

تیرے دکھاں نے سانوں ماریا

در کھلا حشر عذاب دا براحال ہویا پنجاب دا

ڈر ہاویے دوزخ ماریا' سانوں آمل یار پیاریا

تیرے دکھاں نے سانوں ماریا......

گرونانک دی حیاتی تے تعلیمات دا ویروا کیتا جائے تاں ایس گل وچ کسے وی تھاؤں کوئی شبھا وکھالی نہیں دیندا کہ اوہناں دی عملی زندگی تے تعلیمات اسلام دے ہی نیڑے نیں بھاویں اوہناں دا جنم اک برہمن دے گھر ہویا پر اوہناں اوس ویلے دے چالو برہمن ازم دی بھرویں نندیا کیتی اونچ نیچ تے ذات پات دی نکھدی کیتی تے سارے انساناں نوں رب دے بندے آکھیا تے اوہناں وچ وڈیائی چنگے عملاں تے تقوے نال ای آکھی تے فیر ایہ کہ اوہناں بُتاں تے دیوی دیوتاواں دی پوجا کرن دی تھاؤں کلے تے سچے رب دی پوجا لئی آکھیا' گرونانک نے توحید دا درس دتا۔ اوہو ای درس جہڑا اسلام دا مڈھلا رکن ہے۔

پر حیرانی والی گل تاں ایہ وی ہے کہ اوہناں دے منن والیاں گروآں تے پرچارکاں دیاں سب توں بہتیاں لڑائیاں مسلماناں نال ہوئیاں۔ سگوں ایہ کہنا زیادہ مناسب ہے کہ سکھ ازم نوں اوس ویلے دیاں مغل حکومتاں نے پسند نہیں کیتا یاں فیر اوس ویلے دی حکومت نال جڑی ہوئی ملائیت یاں درباری ملاواں نے اوہنوں اسلام لئی خطرہ بنا کے پیش کیتا جس پاروں حکومت نے اوہناں دے خلاف جہد کرن نوں ضروری سمجھیا۔

حالاں تواریخ دا سچ تاں ایہ وی ہے کہ گرونانک دی سکھشا یاں فیر اوہناں دے منن والیاں دیاں تعلیمات نے مسلماناں دی تھاؤں دوجے مذہباں خاص طور تے ہندوازم دے منن والیاں نوں سب توں بہتا متاثر کیتا تے اوہناں سکھ ازم نوں اپنایا جد کہ مسلماناں دے سکھ ہون دی گنتی آٹے وچ لون دے برابر وی نہیں سی۔

تواریخ دا اک ہور سچ تاں انج وی ہے کہ مسلمان حکمراناں نوں درباری ملاواں نے بت پرستاں دے خلاف جہاد لئی آکھیا تے کجھ سرکاری حکم وی ایس پچھوکڑ وچ چالو ہوئے جس دے سٹے وچ کجھ مندر وی ڈھائے گئے تے اوتھے مسیتاں وی بنائیاں گئیاں جس دے شکوے شکائتاں ہندو پروہتاں تے پنڈتاں سکھ گروآں نال وی کیتیاں تے اوہناں نوں ایس خطرے دا احساس کراؤن دے جتن وی کیتے کہ کل نوں مسلمان حکومتاں اوہناں دیاں عبادتاں تے گوردواریاں اُتے وی پابندی لا سکدیاں نیں۔

حالاں تواریخ دا سچ تاں ایہ وی سی کہ امرتسر وچ مقدس تالاب تے گولڈن ٹیمپل لئی زمین شہنشاہ اکبر نے الاٹ کیتی سی تے ایس مقدس تھاؤں دا نینہ پتھر حضرت میاں میر لہوری قادری نے گوروارجن دی اچھیا اُتے رکھیا سی۔

پر دوجا سچ ایہ وی سامنے آؤندا ہے کہ پنجاب وچ سکھاں دی چڑھت نے سیاسی اثرات مرتب کیتے سن جہڑے اوس ویلے دے پنجابی حکمراناں لئی خطرہ بندے جا رہے سن تے اوہ ایس خطرے نوں دلی دے تخت لئی سازشاں بنا کے پیش کر رہے سن۔ پر ایس توں وی وڈا سچ ایہ ہے کہ سکھ ازم پنجاب وچ ماجھے، دوآبے تے مالوے دے علاقے وچ اپنا اثر ورسوخ بنا رہیا سی تے ایہ اوہ علاقہ سی جس وچ کئی کارناں توں مسلماناں دی اکثریت ہو رہی سی۔ جس دے لئی ایتھے موجود ملائیت نوں خطرہ محسوس ہویا تے اوہنے ریاست نوں ایہدے روکن لئی راضی کیتا جس دے لئی سرہندی مکتبہ فکر نے بہت اہم کردار ادا کیتا جس دا دربار نال ڈونگھا تعلق بن چکیا سی۔ ایہو ای اوہ مکتبہ فکر سی جہنے اک پاسے تاں حکومت نوں شیعاں دے خلاف جہاد شروع کرن تے مجبور کیتا تے دوجے پاسے سکھاں دے خلاف وی لڑائی نوں ضروری منوایا۔ حالاں

توں پہلے تیکر حکومت تے سکھ گروآں دے درمیان چنگے تعلق وی وکھالی دیندے نیں- پر اورنگ زیب دے زمانے وچ ای گرو تیغ بہادر داقتل ہویا جس نے سکھ ازم تے حکومت وچ ای وردھتا پیدا نہیں کیتی سگوں ایس قتل دے سماج اُتے وی اثر ہوئے تاں سکھاں تے مسلماناں دے آپسی تعلق وی خراب ہو گئے سگوں جدکہ سکھاں تے مسلماناں وچ ہون والیاں لڑائیاں نے وی ایس پاڑنوں ہور وی ڈونگھا کیتا-

سکھاں نے گروآں دے خلاف ہون والے سیاسی تے ریاستی جہاد دا بدلہ لین دا ہوکا وی دتا تے ایس بدلے دی خاہش وچ اپنے آپ نوں کٹھیاں وی کیتا تے زیادہ توں زیادہ طاقت حاصل کرن دے جتن وی کیتے- جہڑے اوہناں دے آخری گرو گرو گوبند جی تک چالو رہے- ایسے بدلے دی خاہش نے اک وکھری سماجی پچھان وی دتی تے فیر ایس شناخت نوں پکیاں تے مضبوط کرن دے جتن وی دتے' گرو گوبند جی توں مگروں بھاویں ایس مقصد دے ختم ہون دے امکان سن پر ایہنوں بعد وچ بندہ بیراگی دیاں لڑائیاں نے چالو رکھیا تے فیر ایسے پچھوکڑ ای سکھاں دیاں مثلاں وی سامنے آئیاں جہڑیاں آپس وچ لڑدیاں وی رہیاں پر ایہناں دا نتیجہ رنجیت سنگھ دی پنجاب اُتے بادشاہی دی شکل وچ وی سامنے آیا- جہڑی پنجاہ سال تیکر قائم رہی- بہرحال سکھاں دی تواریخ تے سیاسی طاقت بارے لکھدے ہوئے ٹی ایس مارٹن کہندا اے کہ

سکھاں دے تیجے گروامرداس دا زمانہ ایس لحاظ نال وی بہت اہم ہے کہ اوہنے سکھاں نوں اک روحانی مرکز' یعنی امرتسر دی نینہ رکھی جو شروع وچ تاں روحانی مرکز ای سی پر مگروں ایہ سیاسی مرکز وی بن گیا' شہنشاہ اکبر نے گرو جی نوں پنج سو بیگھے زمین دتی تاں جے ایہدے اُتے اک شہر وسایا جائے شروع وچ ایس تالاب دے کنڈھے اُتے صرف گرو جی دی کلی ہوندی سی پر فیر سکھاں نے ایتھے آل دوالے آکے آباد ہونا شروع کردتا- پہلوں ایس جگہ نوں رام داس پور فیر گرو دا چک آکھیا جاندا سی فیر ایہ امرتسر ہو گیا یعنی اوہ تھاؤں جتھے پاک پانی دا تالاب سی-

ایہ اوہ زمانہ سی جدوں تیک سکھ کسے مرکزی تھاؤں توں واںجھے سن پر ہن اوہناں نوں دینی تے دنیاوی معاملیاں اُتے ایتھوں ہدایتاں ملن لگ پئیاں سن تے اوہناں دی

قومی زندگی وچ سانجھ پیدا ہوگئی سی جنہاں دے اثر ینجویں تے چھیویں گرودے زمانے وچ کھل کے سامنے آئے۔

گروارجن دیو دا زمانہ سکھاں دی سیاسی تنظیم دی تواریخ وچ مڈھلی اہمیت رکھدا ہے گروارجن نے نہ صرف نویں سرےتوں گرنتھ صاحب نوں کٹھیاں کیتا سگوں اپنی آگوآنہ صلاحیتاں نال وقت دے جانو ہون دے سوجھوان وی سن اوس زمانے وچ بہت سارے تنظیمی کم وی ہوئے۔ اوہناں سکھاں نوں مالی طور تے مضبوط کرن دے پربندھ وی کیتے مذہبی طور تے ملن والے نذرانیاں نوں سانجھے خزانے وچ تبدیل کیتا تے فیر اپنے منن والیاں نوں تجارت تے کاروبار وچ لایا، گھوڑیاں دی خریداری لئی بلخ بخارا تے ترکی ول گھلیا ایہ پہلا موقعیا سی جدوں ہندوستانیاں نے تجارت لئی دریائے سندھ نوں پار کیتا سی۔ ایس تجارت دے منافع دا دس فیصد حصہ مذہبی خزانے لئی مقرر کیتا ایہ معاشی خوشحالی سکھاں نوں سیاسی قوت بنن وچ بہت مددگار ہوئی تے سکھاں نے پرامن زندگی نوں چھڈ کے نابھری ول رُخ موڑیا۔ بعد وچ آون والے گرو سیاسی بالادستی دا کم کردے رہے۔

ٹی ایس مارٹن لکھدا ہے کہ گرو تیغ بہادر اورنگ زیب دا ہانی سی اورنگ زیب اسلام دے وادھے دا زبردست جذبہ رکھن والا حکمران سی تے اوہ کسے وی طرحاں دیاں غیر اسلامی سرگرمیاں برداشت نہیں کرسکدا سی ایدھر گرو تیغ بہادر نے پنجاب وچ اپنے مذہب دی بھرویں تبلیغ شروع کردتی سی تے ایہدے لئی اوہنے ہندوآں نال سانجھ وی کیتی تے کئی تھائیں ریاستی قنون دی پرواوی نہیں کیتی جس توں اورنگ زیب نے گرو تیغ بہادر نوں دلی سدیا تے پچھ گچھ وی کیتی پر اوہنے سوجھ تے سیانف دا وکھالا نہیں کیتا جس توں اوہنوں قتل کردتا گیا۔

پنجاب دی سیاسی صورت حالات اُتے ایس قتل دے ڈونگھے اثر ہوئے مالوہ تے دوآبہ دے علاقیاں وچ گرونوں بہت پسند کیتا جاندا سی جس توں مغل حکومت دے خلاف لوکاں وچ نفرت پیدا ہوئی کیوں جے اوس ویلے حکومت بہت مضبوط سی ایس لئی اوہدے خلاف کوئی وڈی کارروائی نہیں ہوئی، سکھاں نے ایس وقوعے نوں وی گروارجن تے گرو ہرگوبند والے وقوعیاں

دی پچھوکڑ وچ ای ویکھیا تے ایس وقوعے نوں وی بدلے دی اگ آکھیا- پر ہن کیوں جے سکھ اک واری فیر کٹھے ہو گئے سن ایس لئی اوہناں گرو تیغ بہادر دے قتل دا بدلہ لین دا فیصلہ کیتا- ایس وقوعے توں مگروں سکھاں نے گرو گوبند سنگھ نوں اپنا گرو تے من لیا پر اوہ اجے آپ ایانا تے ناتجربہ کاری تے اوہنوں اپنے آپ نوں سیانا تے تجربہ کار ثابت کرنا سی جس لئی اوہنوں ویلے دی لوڑ سی' جد کہ اودھر مغل حکومت نے وی سکھاں دیاں سرگرمیاں اُتے چوکھی نظر رکھنا شروع کر دتی سی ایس لئی گرو گوبند اپنے منن والیاں نوں نال لے کے پہاڑی علاقیاں وچ چلا گیا تے 20 سال سیاسی منظر توں دور رہیا' آپ وی علم حاصل کیتا تے سکھاں دی فوجی تربیت وی کیتی اوہناں نوں اوکھتاں برداشت کرن دی تربیت وی دتی تے اوہناں وچ اتحاد' اطاعت' جذبے تے قربانی دی تاہنگ وی پیدا کیتی- ایس طرحاں جدوں اوہ 20 سال مگروں پہاڑاں توں اُتر کے میداناں وچ آیا تے اوہدے کول ایسی قوت سی جہڑی مغل حکومت نال ٹکر لے سکدی سی- ایس لئی ایہہ کہنا وی ٹھیک ہے کہ گرو گوبند ہی اوہ شخصیت ہے جیہنے سکھاں نوں فکری انقلاب راہیں لڑاکا تے جنگجو بنایا تے اوہناں دے ذہن وچ ایہہ گل بٹھا دتی کہ اپنے مستقبل لئی ہتھیار دا سہارا لینا ضروری اے-

گرو گوبند سنگھ نے میداناں وچ آؤندے ای حکومت دے خلاف کارروائیاں شروع کر دتیاں جس دے سٹے وچ سرکاری فوجاں تے سکھاں وچ کئی لڑائیاں ہوئیاں گرو گوبند سنگھ نوں کئی تھاواں توں اپنے آپ نوں بچا کے نسنا پیا- اوہ ہر واری سرکاری فوج نوں چکر دے کے نکل جاندے سن-

گرو گوبند جی دے قتل دی کہانی اسی پہلوں وی بیان کر چکے ہاں- ایس قتل توں پہلوں آکھیا جاندا ہے کہ بندہ بیراگی دی گرو جی نال ملاقات ہوئی سی' بہت گھٹ ویلے وچ بندہ بیراگی گرو جی دے نیڑے ہو گیا تے گرو نے وی ایہدے اُتے بہت بھروسہ کیتا تے اپنا باقی کم ایہنوں پورا کرن لئی آکھیا تے فیر جدوں بندہ بیراگی نوں پنجاب وچ کئی تھاواں تے جت ہوئی تاں اوہنے ساڈھورہ توں رائے کوٹ' ملیر کوٹلہ' لدھیانہ توں لے کے کرنال تیکر سکھ حکومت بنا لئی

تے اپنے خاص ساتھی نائب مقرر کر دتے پورے علاقے وچ اوس زمانے کوئی اوہدی مخالفت کرن والا نہیں سی۔ بندہ بیراگی نے حکومت اتے قبضہ کرن مگروں مغلاں دے بنائے ہوئے زمینداری نظام نوں ختم کر دتا جس دا سب توں بہتا فیدا سکھاں نوں ہویا کیوں جے اوہناں دی چوکھی گنتی واہی بیجی کر دی سی۔ جہڑا سکھ وی ہل چلاؤندا سی اوہ زمین دا مالک بن گیا۔ جس دا سارا اثر مسلماناں اُتے ہویا جہناں دی بہتی گنتی جاگیرداراں دی سی۔ ایہناں حکماں دے نال ای بندہ بیراگی نے اپنا سکہ وی چالو کیتا تے ایہدے نال ای سرکاری حکماں لئی اپنی اک مہر وی بنائی۔

مشرقی پنجاب اُتے قبضہ کرن مگروں سکھاں نے لہور اُتے وی چڑھائی کیتی ایس زمانے شاہ عالم بہادر شاہ دا وڈا پتر شہزادہ معزالدین لہور دا حکمران سی پر اوہ لہور وچ گھٹ ای رہندا سی اوہدے پچھوں سید اسلم خان حکمرانی کردا سی اوہدے ولوں سکھاں دا مقابلہ کرن لئی گرمجوشی نہیں وکھائی گئی پر لہور دے عوام نے اپنے طور تے اک تنظیم بنائی جس وچ مسلماناں دے نال ہندو وی شامل ہوئے جس دی اگوائی اکبر بادشاہ دے رتناں وچوں اک راجہ ٹوڈرمل دے پوترے بیرامل نے کیتی کجھ ہی دناں وچ ایس تنظیم راہیں بہت ساری فوج کٹھی ہوگئی ایس فوج دا ناؤں حیدری فوج رکھیا گیا تے جھنڈا وی حیدری جھنڈا بنایا گیا جہڑا لہور دی مرکزی عیدگاہ وچ لاء دتا گیا جہڑی اجکل دے گڑھی شاہو اوس زمانے وچ سی۔ ایس فوج کول جذبہ تے ہے سی پر فوجی تربیت نہیں۔

اودھر بندہ بیراگی نے جس جتھے نوں لہور فتح کرن لئی گھلیا اوہنے آؤندیاں ای آل دوالے دیاں سارے پنڈاں نوں تباہ کر کے رکھ دتا تے لُٹ مار کردا ہویا شالامار باغ تیکر آ گیا تے لہور دے نیڑے قلعے اُتے قبضہ کر کے اپنا اڈہ بنا لیا سکھ جتھے سارا لٹیا مال اتھے کٹھا کر دے تے اتھے ای آکے آرام کر دے تے فیر اگلے دن کسے ہور پنڈ نوں لٹن چلے جاندے۔ فیر بھیرت پنڈ وچ سکھاں تے حیدری فوج وچ لڑائی ہوئی جس وچ سکھاں نوں ہار دا سامنا کرنا پیا۔

جہڑے ویلے مغل بادشاہ بہادر شاہ نوں پنجاب آؤن دی درخواست کیتی گئی اوس ویلے پانی پت توں لے کے لہور تیکر سارے علاقے وچ سکھاں دی لُٹ مار چالو سی صرف لہور شہر ای

محفوظ سی ایس سارے علاقے وچ سکھ حکومت بن گئی سی مغل حکومت تے اقتدار عملاً مک چکیا سی جد کہ سکھاں دیاں کارروائیاں دلی دے آل دوالے تیکر شروع ہو چکیاں سن' دلی دے لوکاں شہر چھڈ کے ہور علاقیاں ول ہجرت شروع کر دتی سی- بادشاہ نے سکھاں دی ایس بغاوت نوں روکن لئی نویں پر بندھ کیتے تے پنجاب دے مختلف علاقیاں وچ نویاں سرداریاں بنائیاں ایسے وچالے سرکاری فوجاں تے سکھاں وچ کئی تھاواں تے لڑائیاں ہوئیاں جہناں وچ سکھاں نوں ہار ہوندی رہی تے اوہ اک واری فیر سرہند وچ کٹھا ہون لگ پئے جتھے مغل فوج نے حملہ کیتا- سرہند تے سرکاری فوج دے قبضہ مگروں سکھ اپنے مرکز لوہ گڑھ ول چلے گئے جتھے بندہ بیراگی وی پہنچ گیا تے اک لکھ سکھ فوج نے اپنے آپ نوں قلعہ وچ بند کر لیا- مغل فوج نے قلعے دوالے گھیرا بنا لیا- بندہ بیراگی نے ایس قلعہ وچ کھان پین دیاں شیواں دے نال گولہ بارود وی کٹھا کیتا ہویا سی تے آل دوالے کجھ چوکیاں وی بنائیاں ہوئیاں سن-جہڑیاں مغل فوج دے حملے پاروں ہولی ہولی ختم ہوندیاں گئیاں- سکھ قلعے وچ بند سن' اوہناں لئی نسن دا موقعیا وی نہیں رہیا سی- قلعے نوں گھیرے وچ کئی دن لنگھ گئے' کھان پین دیاں شیواں مکن لگ پئیاں تے اوہناں توپاں تے گڈاں کھچن والے جنوروی کھا لئے تے فیر گھوڑے وی کھانا شروع کر دتے- جدوں سکھاں نوں اپنی ہار دا یقین ہو گیا تے اوہناں بندہ بیراگی تے کجھ ہور سرداراں نوں اوتھوں کڈھن بارے سوچنا شروع کردتا تے فیر اک ادھی رات نوں اوہ اوتھوں نکلن وچ کامیاب ہو گئے-

اودھر جدوں بادشاہ نوں سکھاں دے اوتھوں نکل جان بارے پتہ لگا تے اوہنوں بہت غصہ آیا تے ہر صورت بندہ بیراگی نوں گرفتار کرن دا حکم چالو کیتا- لوہ گڑھ دا ایہہ وقوعہ دسمبر 1710ء وچ ہویا سی ایس لڑائی وچ دوویں پاسیوں پنجاہ ہزار بندے مارے گئے سن- بہادر شاہ اگست 1711ء وچ لہور آیا ایس وچالے اوہنے بندہ بیراگی نوں پھڑن لئی کئی جتھے بھیجے پر اوہ ایس وچ کامیاب نہیں ہوئے- ایدھر بادشاہ بیمار ہو گیا تے فروری 1716ء وچ چلانا کر گیا جس توں مگروں اوہدے پتراں وچ وی اقتدار دی جنگ شروع ہو گئی تن شہزادے قتل

ہو گئے تے چوتھا جہاندارشاہ بادشاہ بن گیا اجے دس مہینے گذرے سن کہ فرخ سیر نے دلی دے تخت اُتے قبضہ کرلیا- بہادر شاہ دے مرن مگروں دلی دربار اک سال تک بحران دا شکار رہیا-

فرخ سیر نے راج گدی تے قبضہ کرن مگروں سکھاں نال نبڑن دا فیصلہ کرلیا اوہنے کشمیر تے لہور دے گورنر تبدیل کر کے سکھاں دے خلاف کارروائی دے حکم جاری کیتے- 22 فروری 1713ء نوں لہور دا گورنر عبدالصمد خان نوں تے اوہدے پتر ذکریا خان نوں جموں دا فوجدار بنایا گیا ایس طرحاں سکھاں دے خلاف نویں جنگ شروع ہوگئی- لوہ گڑھ دی ہار مگروں بندہ بیراگی 15 مہینے تک جموں دے نیڑے لکیا تے مغلاں دی حکومت ختم کرن دے منصوبے بناؤندا رہیا- ایہ تھاؤں اجکل ڈیرہ بندہ صاحب اکھواندی اے' بندہ بیراگی فروری 1715ء وچ فیر باہر آیا تے راہ وچ آون والی ہر آبادی نوں تباہ کر کے رکھ دتا اوہنے مسلماناں دے قتلام دے نال چوکھی لٹ مار کیتی- ایہدی اطلاع دلی سرکار نوں ملی تے بادشاہ فرخ سیر تے عبدالصمد خان گورنر نوں فوری کارروائی کرن دا حکم دتا تے دلی ولوں چوکھی مدد وی بھیجی- کئی تھاواں تے لڑائیاں ہوئیاں تے بندہ بیراگی بالآخر گورداسپور نیڑے اک پنڈ وچ جتھے اوہنے چار چفیرے فصیلاں بنائیاں ہوئیاں سن- ایہ پنڈ اک قلعے ورگا سی جتھے توپاں چلاؤن لئی برج وی بنائے گئے سن تے کھان پین دیاں شیواں لئی گودام وی بنائے گئے سن- 17 اپریل 1715ء نوں سرکاری فوجاں ایس قلعے نوں چار چفیر یوں گھیرے وچ لے لیا' کئی واری سکھاں نے قلعے توں باہر نکلن دی کوشش کیتی پر مسلمان فوجاں نے اوہناں نوں کامیاب نہیں ہون دتا' جس توں باہروں کھان پین دیاں شیواں وی نہیں آ سکیاں- گولہ بارود دے نال ہن کھان پین دیاں شیواں وی باقی نہیں رہئیاں- تے اوہ اپنے جانور وی کھا گئے' رکھاں دے پتے وی کھاندے رہے تے فیر جانوراں دیاں ہڈیاں پیہہ کے آٹے وانگوں کھان تے مجبور ہوئے- جدوں بھکھ نے ادھ موا کر دتا تے فیر قلعے دے دروازے کھولن لئی سفارش کیتی کہ بادشاہ اوہناں دی جان بخشی کر دے گا- بالآخر سکھاں نے 17 دسمبر 1715ء نوں ہتھیار سُٹ دتے- قتلام وی ہویا جدکہ بندہ بیراگی سنے 740 سکھ گرفتار وی کیتے گئے جہناں نوں سخت پہرے وچ پہلوں لہور لیاندا گیا

تے فیر دلی بھیج دتا گیا۔

25 فروری 1716ء نوں سکھاں دا ایہ جتھا دلی دے نیڑے پہنچیا۔ بندہ بیراگی تے ہور سکھاں دے خلاف باقاعدہ مقدمے چلائے گئے تے ساریاں نوں موت دیاں سزاواں سنائیاں گئیاں۔ 5 مارچ نوں ایہناں سزاواں تے عمل شروع ہویا شہر وچ بنائیاں گئیاں اک سو پھانسیاں تے روزانہ سکھ باغی پھٹے چاڑھے جاندے۔ اٹھ دناں وچ ایہ سارے باغی موت دے حوالے کر دتے گئے جدکہ بندہ بیراگی نوں 19 جون نوں پھاہے لایا گیا۔

ایہ اوہ بندہ بیراگی سی۔ جس دا جعلی ناؤں لچھمن دیوسی تے اوہدا تعلق راجپوت خاندان نال سی لچھمن نوں شروع توں ای سیر سپاٹے دا شوق سی پڑھن لکھن ول خاص دھیان نہیں سی ایسے لئی اوہ باقاعدہ تعلیم نہیں حاصل کر سکیا سی۔ کیوں جے اوس زمانے وچ پڑھنا لکھنا وی صرف باہمناں کول ای سی۔ چھوٹیاں ذاتاں دے لوک ایسے کارن علم توں دور رہندے سن۔ لچھمن دیو پڑھن لکھن دی تھاؤں کھیڈاں وچ مگن رہندا۔ یاں اوہ واہی بیجی کردا یاں فیر شکار کھیڈدا۔ اوہنوں جنگی کھیڈاں وچوں گھڑ سواری تے تیر اندازی بہت پسند سی۔ پر فیر اوہ اک حادثے پاروں سادھواں تے جوگیاں دے نیڑے ہوگیا تے اک بیراگی جانکی پرشاد دے گروہ وچ رل گیا جنھے اوہدا ناؤں مادھوداس رکھ دتا۔ 1681ء وچ قصور نیڑے رام تھمن وچ وساکھی دے میلے اُتے اوہدی ملاقات اک بیراگی رام داس نال ہوئی تے اوہ اوہدے نال رل گیا تے فیر سادھواں دے ایس جتھے نال ہندوستان دے کئی شہراں دی سیر کیتی۔ تے فیر ناسک پہنچ گیا جتھے اوہ کئی سال رہیا اتھے ای اوہدی ملاقات اک ہور جوگی آگر ناتھ نال ہوئی جس توں اوہنے یوگا دا علم حاصل کیتا تے مرن ویلے اوہنے لچھمن جہڑا ہُن مادھوداس یوگی سی اوہنوں اپنا وارث بنا دتا۔ ایسے زمانے گرو گوبند جی وی ایدھر آئے تے اوہناں دی مادھوداس نال ملاقات ہوئی۔ مادھو داس گرو جی دا غلام بن گیا' ایسے لئی بعد وچ اوہدا ناؤں بندہ بیراگی ہویا۔ گرو جی نے وی اوہنوں سکھ پنتھ لئی چنگا سمجھیا تے فیر اوہنوں اپنا جانشین بنا دتا' اپنے ترکش وچوں پنج تیر کڈھ کے فتح دی علامت دے طور تے اوہدے حوالے کیتے تے نال ای بہادر دا خطاب وی دتا۔ تے نال

ای اپنے پنج خاص بندے وی بیراگی دے حوالے کردتے ایہو ای اوہ پنج بندے سن جہڑے سکھاں دی تواریخ وچ پہلی واری پنج پیارے اکھوائے۔ بعد وچ ایہ پنج پیارے لازم ہو گئے جنہاں سکھ ازم دی انتظامی تے مذہبی سربراہی کیتی۔ کجھ دناں مگروں گروگوبند جی چلانا کر گئے تے بندہ بیراگی پنجاب ول آ گیا۔

ٹی ایس مارٹن لکھدا اے کہ گروگوبند سنگھ دے قتل مگروں بندہ بیراگی پنجاب آیا تے اوہنے سکھاں نوں اپنے آل دوالے کٹھا کیتا اوہناں وچوں ہاردے جذبے نوں مکایا تے پنجاب وچ ہرتھاؤں تے لٹ مار شروع کردتی، قتلام ہویا تے امن وامان تباہ ہو کے رہ گیا لوکائی بدامنی پاروں ڈر تے خوف دا شکار ہوگئی، لوکاں اپنے گھربار چھڈ دتے تے ہجرتاں شروع کردتیاں، بندہ بیراگی تے اوہدے ساتھیاں دے دلی وچ پھاہے لاؤن توں اٹھ دس سال تک سکھاں چپ وٹی رکھی پر 1730ء دے نیڑے اوہ اک واری فیر مغل حکومت دے خلاف بغاوت کرن لئی تیار ہو گئے۔ وڈے وڈے سرداراں تھاؤں تھائیں اپنیاں اپنیاں آزاد ریاستاں بنالئیاں جنہاں نوں مثلاں وی آکھیا جاندا اے ایہ باراں مثلاں سن ایہناں وچوں اک مسل بھنگی وی سی جسے لہور تے قبضہ کرلیا تے فیر 1799ء تک ایتھے حکمران رہی۔ ایسے نوں ہار دے کے ای رنجیت سنگھ لہور دا حکمران بنیا سی۔

ای ڈی میکلیگن تے ایچ اے روز دی کتاب ''پنجاب'' وچ ایہ ساری کہانی کجھ ایس طرحاں وی بیان کیتی گئی اے۔

گروگوبند سنگھ 1708ء وچ چلانا کر گئے اک سال پہلوں اورنگ زیب وی فوت ہو گیا سی، گروگوبند سنگھ دی تھاں بندہ بیراگی نے لے لئی۔ اوہ وی اک جنگی سردار دی حیثیت سی نہ کہ گرو دی حیثیت۔ اوہ بیراگی مسلک نال تعلق رکھدا سی ''بندہ'' دا مطلب گرو دا نوکر غلام تے سیوک سی۔ گرو نے اوہنوں اپنیاں کرامتاں راہیں اپنا امانت بنالیا سی پر بندہ صرف اک بھگت توں زیادہ کجھ نہیں سی اوہ اک متعصب سپہ سالار سی۔ حقیقت تاں ایہ اے کہ بندہ بیراگی دے مذہبی عقیدے ہندوآں دے ای رجحانات ظاہر کردے سن پر اوہدی حکومت اپنے تھوڑے

ویلے دی سی کہ اوہ سکھ ازم اتے کوئی خاص اثر نہیں پا سکی' کیوں جے 1716ء وچ کشمیر تے پنجاب دے گورنر عبدالصمد خان نے اوہنوں پھڑ کے مار دتا سی۔

اوہدی گرو گووند جی نال ملاقات تے ہوئی اوہنوں پنج تیر تے ہور ہتھیار وی دتے گئے اوہنے گرو دی پوری بیعت وی کیتی پر اوہنوں پاہل (گروگدی) نہیں دتی گئی گرو نے اوہنوں اپنی روحانی قوت دیندے ہوئے پنج اصول اپناؤن لئی وی آکھیا۔

سختی نال مجرد رہیں

اپنے آپ نوں گرو نہ اکھوائیں

نواں فرقہ نہ بنائیں

سکھ گردوارے وچ دربار لاؤن توں پرہیز کریں

تے سکھاں نال پرامن طریقے نال رہنا۔ پر اوہنے ہندوآں تے مسلماناں نال کھلی لڑائی شروع کر دتی جس وچ سکھ وی اوہدے نال مل گئے' اوہنے گرو تیغ بہادر دے قتل تے پٹھاناں دی غداری دا بدلہ لینا شروع کر دتا تے گرو نال جڑت دے باوجود سادھورا تے قبضہ وی کیتا تے اپنے مرن توں کجھ چر پہلوں سرہند اُتے قبضہ وی کر لیا تے اوتھے قتل عام کیتا تے اوتھے اپنا گورنر وی بنایا تے دیوان وی مقرر کیتا' انتظامی معاملات وی چلائے تے محصول وی کٹھا کیتا۔ اس توں مگروں بہت سارے لوک خالصہ وچ رل گئے پر بندہ بیراگی آپ اس دی پیروی نہیں کر دا سی۔

میکلیگن بندہ بیراگی تے دلی سرکار وچ لڑائیاں دا تذکرہ کر دا ایہ وی لکھدا ہے کہ

1711ء وچ مغل بادشاہ آپ سامنے آیا تے بندہ بیراگی نوں نس کے پہاڑاں وچ پناہ لینی پئی۔ پٹھان کوٹ وچ بندہ بیراگی دا مغلاں نال اک کامیاب مقابلہ ہویا تے اوہنے مغل فوج دار شمس خان تے بایزید خان نوں مار چھڈیا۔ جس توں غصے وچ آکے بادشاہ نے حکم چالو کیتا کہ سارے ہندو اپنا مونہہ تے سر منوان تے سارے سکھاں نوں قتل کر دتا جائے ایس دے نتیجے وچ ہزاراں ہندو وی شبھے وچ مارے گئے۔

1712ء وچ بہادر شاہ دی موت مگروں اوہدے پتر راج گدی لئی لڑن لگ پئے جس توں بندہ بیراگی نے فیدا چکدے ہوئے اک واری فیر سرہند اُتے قبضہ کرلیا تے سرمور بیلاس پور تے نالہ گڑھ دے راجیاں نوں اپنی بادشاہی مَن اُتے مجبور کیتا تے فیر روپڑ تے بہلول پور دے مسلمان جاگیرداراں نوں وی زبردستی اپنے نال ملالیا۔

1714ء وچ اوہ اینا طاقتور ہوگیا سی کہ امرتسر وچ اپنا دربار لا سکے تے فیر اوہ شاہی لباس پہن کے سر اُتے تاج رکھ کے لوکاں دے سامنے آیا۔

ایہ اوہ زمانہ سی جدوں لہور تے جمنا دے درمیان دا علاقہ سکھاں دے کنٹرول وچ آ گیا سی۔ جس توں مگروں فرخ سیر نے گرو گوبند سنگھ دی بیوہ دا اثر رسوخ استعمال کرن دی کوشش کیتی بیراگی نوں اتھ الزام لا کے سکھ مذہب چوں کڈھ دتا گیا اوہنے دو جا ویاہ کیتا۔

نواں پنتھ شروع کیتا

کھنڈا پاہل دی تھاں چرن پاہل نوں رواج دتا

فتح درس دا نوں نعرہ دتا

بادشاہی لباس پہنیا

یارہواں گرو بن گیا

سکھاں دے حکمران ہون دا دعوی کیتا

اوہدے مَن والے گروآں دے سنگھ ہون دی تھاں بندائی اکھوان لگ پئے (ایہ جنوب مغربی پنجاب وچ اجے وی ہے نیں) بیراگی نے ایہناں الزاماں دے جواب وچ آکھیا کہ اوہ گرو گوبند سنگھ دا مَن والا نہیں اک فقیر سی۔ فیر وی بدلے دی مہم تے خالصہ دی راکھی لئی گرو دے حکماں تے عمل کردا رہیا۔

پر ایس نظریاتی لڑائی دے نتیجے وچ سکھاں وچ وی اختلاف پیدا ہویا' کئی لیڈر وی سامنے آئے' میکلیگن دا کہنا ہے کہ بیراگی نے گرو ہون دا ہوکا وی دے دتا سی۔

لگدا اے کہ 1739ء وچ نادر شاہ دے حملے دی اگوائی مغل حاکماں تے پہاڑی

راجیاں نے مل کے کیتی تاں جے سکھاں دی طاقت نوں ہار دتی جائے۔

بندہ بیراگی دی پھانسی مگروں سکھاں نے مسلماناں دے خلاف لمی لڑائی شروع کر دتی پر اک باقاعدہ حکومت بناؤن دی کوشش نہیں کیتی۔ 1748ء وچ خالصہ دل نے جسا سنگھ کلال نوں آہلو والیہ مسل دا سربراہ بنایا تے کجھ چر مگروں اوہنے لہور وچ مغلاں دی بنائی ہوئی ٹکسالی وچوں اپنے سکے بنائے (جسا سنگھ دے منن والے اوہنوں بادشاہ کہندے سن) خورے ایہو ای اوہ پچھوکڑ ہے جس توں بلھے شاہ آکھیا سی۔

بھوریاں والے راجے کیتے۔

چیتے رہوے کہ کلال شراب بناؤن والیاں نوں آکھیا جاندا ہے جدکہ "بھوری" والے وی بھنگی شرابی آکھے جاندے نیں تے اک مسل بھنگی وی سی جنہے بعد وچ لہور اُتے قبضہ کرلیا سی۔ کلال لہور قصور روڈ تے کاہنے دے کول اک پنڈ "آہلو" دا رہن والا سی تے بُلھے شاہ دا لہور قصور آؤنا جانا رہندا سی ایس لئی اوہدا ایس صورت حالات توں جانو ہونا کوئی اوپرا نہیں لگدا۔

بہرحال 58-1757ء وچ جہڑا بلھے شاہ دی موت دا سال آکھیا جاندا ہے ایسے سال ای جسا سنگھ کلال جہڑے سکے بنوائے اوہناں اُتے لکھیا سی۔ خالصہ دی کرپا نال۔ احمد دے ملک وچ جنہوں جسا کلال نے فتح کیتا۔

1761ء وچ جدوں احمد شاہ پانی پت وچ زبردست فتح حاصل کر کے پنجاب وچوں چلا گیا تے جسا سنگھ نے دریائے بیاس پار کردے ہوئے اوہدے اُتے حملہ کیتا تے 22 ہزار ہندو زنانیاں تے مرداں نوں رہا کروایا۔ جس توں مگروں اوہنوں بندی چھوڑ آکھیا جان لگ پیا۔ اوہنے لاہور اُتے قبضہ کیتا پر سکھاں وچ آپسی کجھ دھڑ و شروع ہوگئی ایسے زمانے ای جنڈیالہ دا مہنت سکھاں دے خلاف ہوگیا سی' اوہنے سیکڑے سکھاں نوں مار چھڈیا تے اوہناں احمد شاہ ابدالی کولوں مدد منگی جس دیاں فوجاں نے 1762ء وچ جنڈیالہ نوں گھیرے وچ لے لیا سکھ اپنے پنڈ نوں چھڈ (جنڈیالہ وارث شاہ دا پنڈ سی' وارث شاہ دا آخری زمانہ وی ایتھے ای لنگھیا سی) کے نس گئے۔

بہر حال ساڈا شاعر تاں ایہ کہندا اے کہ

بلھے شاہ ہن کیا بتاوے جو دسے سو لڑدا
لت بلتی گت بگتی کوئی نہیں ہتھ پھڑدا
ویکھو کیہی قیامت آئی آیا خر دجال
کوری ریوڑی کیوں کر لڑے پتاسے نال

تے فیر ایسے طرحاں :

ظالم ظلموں ناہیں ڈردے اپنے عملیں آپے مردے

بہر حال مکدی گل تاں انج دی ہے کہ بندہ بیراگی دے قتل مگروں پنجاب وچ سکھاں دی طاقت اک واری کمزور ہوگئی سی تے اوہناں دی سانجھ وی ٹٹ گئی سی پر انج وی ہویا کہ دلی سرکار وی ماڑی ہوگئی تے پنجاب وچ وی سرکاری اثر ورسوخ گھاٹے وچ آ گیا تے کجھ چر مگروں سکھاں دیاں باراں مثلاں وی بن گئیاں، جنہاں وچوں نکئی مسل، بھنگی مسل، آہلووالیہ مسل، کنھیا مسل، رام گڑھیہ مسل، سرچکیہ مسل تے چڑٹ مسل سرکڈھویاں سن۔ بھنگی مسل ای سی جنھے اٹھارہویں صدی دے اخیر وچ لہور اُتے قبضہ کرلیا تے فیر اوہدے اُتے 1799ء وچ رنجیت سنگھ نے قبضہ کرلیا۔

ایہناں مثلاں اپنیاں اپنیاں علاقائی سرداریاں وی بنائیاں تے اک دوجے دیاں سرداریاں تے قبضہ کرن لئی لڑائیاں وی شروع کردتیاں جنہاں اتے دلی دی مرکزی حکومت اپنی کمزوری پاروں پوری توجا نہیں دے سکی۔ وسطی پنجاب اک پاسے تاں ایہناں مثلاں دی آپسی لڑائی دا شکار ہور ہیا سی تے تیجے پاسے نادر شاہ درانی تے احمد شاہ ابدالی دے پنجاب اتے حملے وی شروع ہوگئے سن جس توں ایہ ساڈی سامنے آیا کہ اوہ پنجاب جتھے ہمیشہ باہروں دھاڑوی آئے نے مہاجر وی آ کے آباد ہوندے رہے اوتھوں لوکاں نے ہجرت کرنا شروع کردتی تے بلھے شاہ آکھیا۔

اگلے جا بنگاہ لے بیٹھے
پچھلیاں فرش وچھائے
اُلٹے ہور زمانے آئے
تاں میں بھیت بجن دے پائے

☆☆☆

سُنی نہ نہیں ہم شیعہ

نظریاتی پھل پھلتا' پر چلتا تے ماننا وچ وادھے دے کئی طریقے تے وسیلے نیں تے اوہناں نوں کئی طرحاں ورتوں وچ لیاندا جاندا اے پر نظریے دی سچائی' تے اوہدے وچ لوکائی دی سُوجھ نال نیڑتا تے سماج وچ اوہدی ضرورت لوکائی دا اوس نظریے نال جذباتی تعلق ای مُڈھ رکھدا اے۔ تواریخ دی ایہ گواہی وی ہے کہ دنیا وچ موجود سارے مذہبی نظریے ایس پچھوکڑ وچ ای پر چلت ہوئے نیں۔ پر فیر وی کسے وی نظریے لئی اوہدے پرچارکاں دا مخلص تے دیانتدار ہونا تے فیر اپنے عمل تے کردار راہیں اوس نظریے دے باطن دا اظہار تے لوکاں دا اوس توں متاثر ہونا وی ضروری خیال کیتا جاندا اے۔

ساڈے ہاں صوفیاں نے وی اصل وچ اپنے نظریے دے اخلاص تے سچائی نوں ہی اپنے عمل تے کردار راہیں پیش کیتا ہے تے لوکائی نے وی ایس خلوص دی سلاہنا کیتی تے قبولیا..... یعنی کسے وی نظریے دی گل کرن والیاں دا اپنے نظریے نال مخلص ہونا لازم ہے تے اوس دے سٹے اوہناں دی سوچ دی قبولیت راہیں اوہ نظریے ساڈے سامنے وی ہے نیں پر فیر وی ایہ اک تواریخی سچ ہے کہ جس نظریے نوں ریاستی رکھیا تے حکومتی تھاپنا مل جاندی ہے اوہ بہت چھیتی ودھدا اے تے اوہ لوکائی وچ پرچلت ہو جاندا ہے۔ خاص طور تے مذہبی نظریے ایسے ہی پچھوکڑ وچ بہت زیادہ پرچلت ہوئے تے لوکائی وچ وی ایہدی ماننا وی ترکھی ہوئی

اے ایس حوالے نال بہت ساریاں مثالاں پیش کیتیاں جاسکدیاں نیں' کیوں جے سچ تاں ایہ ہے کہ حکومتاں تے حکمراناں نال جڑے ہوئے لوک اپنے فیدیاں لئی اپنی ضرورت تے سوچ نوں تبدیل کردے رہندے نیں تے فیر اوہناں نال جڑے لوک وی اپنی سوچ نوں تبدیل کردے جاندے نیں۔

خاص طور تے جاگیردارانہ سماج وچ ایہ معاملہ لڑی توں لڑی چلدا ہے جدکہ اوہ سماج جتھے سوجھ تے سیانف دا سفر چلدا رہندا ہے لوکاں کول ویلے دا علم تے جانکاری ہوندی ہے اوتھے معاملہ وکھ ہونداا ے۔ لوکاں دی سوچ وچ تبدیلی سوجھ تے سیانف دے نال جانچ پرکھ نال آوندی ہے ایسے تبدیلی نوں ہی سچی تے کھری آکھیا جاندا ہے۔ ایہو جیے سماج وچ نویں سوچ تے نویں نظریئے تاں بہت چھیتی آوندے نیں پر اوس رفتار نال عقیدے دار روپ نہیں ڈھالدے جس راں اک ان پڑھ تے پچھڑے ہوئے سماج وچ ایہ نظریئے عقیدیاں دا روپ دھاردے نیں۔ کیوں جے اک ہور حقیقت تاں انج وی ہے کہ ایس سماج وچ استحصالی رویئے غالب ہوندے نیں تے اک ایسا جابرانہ ماحول بنادتا جاندا ہے کہ انسان بہت ساریاں سماجی' معاشی تے اخلاقی محرومیاں دا شکار ہو جاندا ہے تے اوہ ہر ویلے اک پناہ دی تلاش وچ رہندا ہے۔ پر ظلم تاں ایہ وی ہے کہ جس نظریئے یاں عقیدے نوں اوہنے پناہ گاہ بنایا ہوندا ہے اوہ وی اوہنوں رکھیا نہیں دیندا تے اوہ نویں پناہ گاہ ول ویکھن اُتے مجبور ہو جاندا ہے۔

ایہوای تواریخ دا سچ ہے' جس وچ نویں نظریئے آئے تے اوہناں دی ماننا ہوئی' پر دوجا سچ ریاستی تے حکومتی سرپرستی یاں قبولیت دا ہے۔ ایہوای کارن ہے جس وچ اسی اشوک اعظم دا زمانہ ویکھدے ہاں جس وچ بدھ ازم نوں وادھا ملیا تے فیر ہندوستان وچ مسلمان حکمراناں دیاں حکومتاں نے وی اسلام دے وادھے وچ اپنا حصہ پایا تے فیر ایہ وی ویکھن وچ آیا کہ حکمران دی مخصوص سوچ تے عقیدے دی پر چلتا وی ہوئی' شیعہ ازم دی ہندوستان وچ پر چلتا دی کہانی وچ وی ایہ پچھوکڑ موجود ہے۔

ایس حوالے نال جہڑیاں تواریخی رواتاں نیں اوہ انج وی ہے نیں۔

بھاویں خلفائے راشدین دے زمانے وچ ای مسلماناں دی فکری ونڈ ہوگئی سی پر کربلا دے وقوعے نے ایس ونڈنوں ہور ڈونگھا کر دتا سی تے ایس دے سٹے وچ بنوامیہ دی ہیڑی حکومت بنی اوہدے جبر تے ظلم توں وی لوکائی بہت تنگ ہوئی سی۔ ایسے کارن ایس زمانے وچ اک پاسے تاں صوفی ازم سامنے آیا تے دوجے پاسے بہت سارے مسلمان ہجرت کر گئے سن۔ جنھاں وچوں بہتے تاں وچلے ایشیا' بخارا' سمرقند تے کاشغر ول چلے گئے تے اوتھے تبلیغ دا کم وی کیتا۔ ایسے طرحاں کجھ قافلے ہندوستان ول وی آئے جنہاں وچ بہتی گنتری شیعان علی دی سی۔

اک ہور سچائی تاں ایہ وی ہے کہ جدوں محمود غزنوی ملتان تے حملہ کیتا تے ایتھے اسماعیلی حکمران سن جنہاں بارے ایہ وی آکھیا جاندا ہے کہ ایہ مصرتوں آئے سن تے ایہ فاطمی کہلاندے سن' ایہ گل پکی ایس لئی نہیں لگدی کہ مصرتوں ہجرت لئی ہندوستان بہت دور ہے تے ایہدے لئی یورپ زیادہ مناسب سی۔

تواریخ ایہ وی دسدی ہے کہ جدوں بارھویں صدی وچ منگولاں نے وچلے ایشیاء نوں پیراں تھلے مدھیا تے لوکاں دے سراں دے مینار بناؤندے ہوئے بغداد تیکر پہنچ گئے تے اوتھے مسلماناں دی حکومت تے تہذیب نوں ملیامیٹ کر دتا تے ایہناں دوہاں علاقیاں وچوں مسلماناں دی وڈی گنتی وچ ہجرت ہوئی تے ایہناں وچ جتھے اہل سنت نال تعلق رکھن والے صوفی درویش تے بزرگ شامل سن اوتھے اوہناں وچ شیعہ فکر نال تعلق رکھن والے لوک وی شامل سن۔ ہندوستان وچ بخاری سید ایسے لئی بخاری اکھواندے نیں کہ اوہ بخارا توں ہجرت کرکے آئے نیں حالاں اصل وچ اوہ نقوی نیں۔ آکھیا جاندا ہے کہ ایہ ''شیعہ فکر'' نال تعلق رکھدے سن جنہاں وچوں اک قافلہ کشمیر وچ ٹھہر گیا سی تے دوجا جنوبی پنجاب وچ اُچ شریف آیا سی' ایہناں دے کارن ای ایہناں علاقیاں وچ شیعہ ازم دی پر چلتا ہوئی پر سندھ وچ شیعہ ازم ایران دی ہمسائیگی چوں آیا جس دے تہذیبی تے ثقافتی رابطے موجود سن۔

ایہ تاں تہذیبی تے ثقافتی سانگے ہن جنہاں چوں نظریاتی وادھا ہویا پر اصل سچ تاں

ریاست تے حکومت دی تھاپنا ہے، ظہیر الدین بابر دی بنائی ہوئی مغل حکومت دی اوہدا پتر نصیر الدین ہمایوں بہتا چر رکھیا نہیں کرسکیا شیر شاہ سوری نے نہ صرف دلی دے تخت اُتے قبضہ کرلیا سگوں اوہنوں ہندوستان چھڈن تے مجبور کر دتا۔ پر اوہنے ہمت نہیں ہاری' چار پنج سال مگروں ہی ایرانیاں دی حمایت نال فیرحملہ کیتا تے دلی دا تخت کھوہ لیا۔

ایہوای وقت اور حالات دا اوہ موڑ ہے جس وچ نظریاتی تبدیلی دا امکان وی سامنے آیا کیوں جے ہمایوں دے نال جہڑے ایرانی فوجی آئے سن اوہناں وچ بہتی گنتی شیعاں دی سی تے ایہناں وچوں بہت سارے فتح تے حکومت بنن مگروں ایتھے ای رہ گئے سن تے اوہ نہ صرف حکومت تے ریاست دے نیڑے سن سگوں اوہناں نوں دربار وچ وڈیائی وی ملی تے اوہ بہت سارے عہدیاں تے مرتبیاں توں وی نوازے گئے۔

ظاہر ہے کہ انسان بھاویں کسے وی مقام اُتے ہووے یاں فیر ماڑا تے غریب ہووے اوہ اپنے عقیدے دا پکا وی ہوندا اے تے اوس دا وکھالا وی کردا ہے ایہ اوہ اپنی تسکین لئی کردا ہے۔ ایرانیاں دے حکومت تے ریاست دے نیڑے ہون پاروں شیعہ ازم نوں اک رکھیا وی ملی تے فیر ایہ وی آکھیا جاندا ہے کہ اوس ویلے ای اوہناں اپنیاں رسماں ریتاں وچ عبادت وی کیتی تے اپنے عقیدے دا وکھالا وی شروع کیتا۔ ایس طرحاں اوس ویلے دے امیراں وزیراں تے اوہناں دے نوکراں چاکراں' تعلق داراں تے ملن گلن والیاں دی فکری سانجھ دے دروازے کھلے تے ایہدے نال ای تبلیغ دا کم وی شروع ہوگیا۔ جہڑا فطری سی کیوں جے ہر کوئی اپنے عقیدے دی پھل پھلتا چاہندا ہے۔ اکبر دی سیاسی حکمت عملی اج دی زبان وچ سیکولرازم تے اُسارت سی تے فیر اوہ کسے وی نظریاتی یاں عقیدیاں دی لڑائی نوں نہیں مندا سی اوہ تاں سارے مذہباں دی سانجھ دا امانت سی۔ اک پاسے تاں اوہنے مختلف مقامی زنانیاں نال ویاہ کیتا ہویا سی تے دوجے پاسے فوج وچ وی مقامی بھرتیاں کیتیاں ہوئیاں سن اوہنے ہمایوں دی بنائی حکومت وچ وی کوئی وڈی توڑ بھن نہیں کیتی سی' کجھ ایسے وزیر مشیر وی سن جہڑے ہمایوں نال جڑے ہوئے سن پر فیر وی اوہدے خاص نورتن ای مشہوری رکھدے سن۔ کجھ لوک تاں ایہ

وی کہندے نیں کہ اوہ کسے نظریئے تے عقیدے نوں نہیں مندا سی اوہنے آپنے ای اصول بنائے ہوئے سن جہناں نوں اوہدے مرن مگروں پہلوں دین اکبری تے فیر اوہنوں اکبر دے دین الٰہی دا ناؤں دتا گیا۔ بہرحال اوہدے زمانے دا اک وقوعہ تاں انج وی ہے کہ اکبر نے چار توں ودھ زنانیاں نال ویاہ کیتا ہویا سی۔ لوکاں آکھیا کہ اسلام وچ اک ویلے چار شادیاں یاں فیر چار زنانیاں رکھن دی اجازت اے۔ اکبر نے ایہ ناجائز کیتا ہویا اے، بھاویں ایہ رولا اوہناں عالماں پایا سی جہناں نوں اکبر نے دربار توں دور کر کے اوہناں دے وظیفے بند کر دتے سن۔ کیوں جے ایہ مذہبی مسئلہ سی ایس لئی اکبر نے کجھ عالماں نوں سدیا تے اوہناں نال صلاح مشورہ کر کے وچلا رستہ کڈھن دا آکھیا۔ اوہنوں آکھیا کہ تسی ''متاع'' کر لوو تے فیر اک کتابی روایت تاں ایہ وی ہے کہ اوہنے ''متاع'' تے کر لیا پر ایہ رستہ وکھاؤن والے عالماں نوں وی دربار چوں کڈھ دتا۔

ایس توں ایہ گل وی نتر کے سامنے آ جاندی ہے کہ دربار وچ شیعہ ازم نوں منن والے موجود سن سگوں ایہ نظریہ اوس ویلے اک سماجی حیثیت اختیار کر چکیا سی۔ پر فیر وی ایہ گل پکی طرحاں آکھی جاندی ہے کہ شیعہ ازم نوں سب توں زیادہ رکھیا نورالدین جہانگیر دے زمانے وچ ملی تے ایس دا کارن ملکہ نور جہاں سی، جس دا تعلق ایران نال سی تے اوہ شیعہ وچار رکھدی سی اوہ نہ صرف شیعاں نوں سماجی وڈیائی دیندی سی سگوں اوہناں نوں رکھیا وی دیندی سی، ایہ وی اک تواریخی سچائی ہے کہ جہانگیر دے زمانے وچ ای پہلی واری کشمیر وچ شیعہ سنی جھگڑے ہوئے سن تے دلی توں ملکہ نور جہاں نے شیعاں دی حمایت کیتی سی۔

اک پاسے تاں حکومت تے ریاست دی رکھیا تے نیڑتا دی ایہ کہانی ہے جہڑی اورنگ زیب دے زمانے تیکر چلدی ہے، اورنگ زیب بھاویں سُنی عقیدے نال تعلق رکھدا سی پر فیر وی اوہدے دربار وچ شیعاں دی کوئی گھاٹ نہیں سی پر اوہ اورنگ زیب دے ڈر توں چُپ ای رہندے سن، پر فیر وی ایہ اوہ زمانہ سی جدوں شیعہ سنی فکری لڑائی کھل کے سامنے آ گئی سی تے ایہ محفلاں مجلساں دا خاص موضوع بن گیا سی، شیخ احمد سرہندی ورگے انتہا پسنداں دے وچار وی

سن تے شیعاں بارے وی سامنے آ چکے سن' جہڑے غیر مسلمان نوں قتل کرنا جائز سمجھدے سن' جس توں اک سماجی وکھریواں کھل کے سامنے آ گیا سی' ایہو اوہناں دے وچار کوئی چنگے نہیں سن' جس توں اک سماجی وکھریواں کھل کے سامنے آ گیا سی' ایہو ای اوہ زمانہ اے جہدے وچ پہلی واری شیعاں نوں کافر آکھیا گیا۔ عالمگیر دے مرن مگروں مغل شہزادیاں وچ راج گدی دیاں لڑائیاں شروع ہوگئیاں' ایہناں شہزادیاں عالمگیر دی روائیت نوں ہی ٹور دا تاتے بھراواں نوں قتل کر کے تخت اُتے قبضہ کردے رہے پہلی واری بہادر شاہ جہڑا شیعہ مسلک نال تعلق رکھدا سی اقتدار حاصل کرن وچ کامیاب ہوگیا اوہ بھاویں تھوڑا چر ای حکومت وچ رہیا پر اوہدے زمانے شیعہ ازم نوں سنیاں توں اُتلے ہتھ رکھیا گیا' بہادر شاہ توں مگروں فرخ سیر دی حکومت وچ دربار دو دھڑیاں وچ ونڈیا گیا سی' ایرانی تے تورانی' ایرانیاں دی اگوائی دو سید بھرا کردے سن۔ فرخ سیر دے شروع دے زمانے وچ شیعہ وزیراں نوں بہت زیادہ اہمیت حاصل ہوئی سی فیر اک ویلا اوہ وی آیا کہ بادشاہ ایہناں وزیراں دے اثر رسوخ توں ڈر گیا اوہنے اوہناں نوں کینڈے وچ رکھن دی کوشش کیتی تے ایہ شیعہ وزیر بادشاہ دے خلاف ہو گئے ایہو ای اوہ وزیر سن جہناں پہلوں سازش کیتی تے فیر بغاوت کر کے بادشاہ نوں تخت اتوں لاہ دتا سی۔

بہادر شاہ جنہوں شاہ عالم وی آکھیا جاندا سی' اوہ اورنگ زیب عالمگیر دا پُتر سی۔ اوہدی خاص علمی تربیت وی ہوئی سی۔ اوہدی عالماں' فاضلاں نال محبت تے صحبت وی سی' فقہ تے حدیث بارے اوہدا علم سارے مغل بادشاہواں توں بہتا سی' اوہ عالماں نال ایس معاملے اُتے مناظرے وی کردا سی' اوہنوں اپنی جستجو تے پرتیت پاروں شیعہ ازم نوں چنگا سمجھیا تے فیر ایہدے نال اوہدی جرٲت وی ہوگئی' جدوں اوہنے لاہور وچ ڈیرے لائے تے اوہنے ایتھوں دے سارے عالماں دا کٹھ کیتا جس وچ بہتے حنفی سنی سن۔ اوہنے عالماں دے سامنے حضرت امیر المومنین علی علیہ السلام بارے حقیقت پچھی' ساری حُجت پوری کرن مگروں اوہنے خطبے وچ علی ولی اللہ وصی یارسول اللہ شامل کرن لئی آکھیا۔ جس دی اوہدے بھراواں عظیم الشان تے خجستہ اختر تے جہڑے کٹڑ سُنی سن ورودھتا کیتی۔

ایس توں مگروں اوتھے شہزادے عظیم الشان دے نال اک شیعہ عالم نوں مسیتے بھیج دتا' حالاں شہزادہ شیعہ عالم نوں نال لے جان لئی تیار نہیں پر پیو دے آکھن تے اوہنوں نال لے گیا۔ پر جدوں اوس عالم نے اپنے عقیدے دا پرچار کرنا چاہیا تے اوہنوں مجمعے وچ ای قتل کر دتا گیا' مسیت وچ اوس ویلے بہتے حنفی سنی سن اوہ بادشاہ دے ایس ارادے نوں پورا ہوندیاں نہیں دیکھنا چاہندے سن' شہزادہ ویکھدا ای رہ گیا اوہنے کسے دا ہتھ نہیں ڈکیا۔

ایس وقوعے توں مگروں اک ہور وقوعہ وی سامنے آیا' سنی عالم جہڑے فقہ حدیث تے چوکھی پہنچ رکھدے سن' اوہ مسیت وچ کٹھے ہو گئے تے اوہناں ساریاں نے مل کے بادشاہ نوں صحیح فرقے وچ رلت کرن لئی آکھیا بادشاہ نے اوہناں دی کسے گل دی کوئی پرواہ نہیں کیتی تے اپنی حیاتی دے باقی دن شیعہ ازم دی چھاپ وچ پورے کردا رہیا تے سنی عالماں نال بحث و مباحثہ وی کردا رہیا حالاں اوہدا کدی کوئی چنگا سٹا سامنے نہیں آوندا سی' فیر وی ایہہ سلسلہ چالو رہیا' بہر حال بہادر شاہ توں شروع ہون والی ایس کہانی دا درباری سیاست دا اثا انج وی سامنے آیا کہ دربار وی دو فرقیاں وچ ونڈیا گیا۔

خافی خان تے دربار دی صورتحال بارے لکھدے ہوئے کہندا اے' اورنگ زیب تے اوہدے پتر بہادر شاہ دے زمانے وچ جے کوئی بادشاہ نوں ملن جاندا سی تے اوہ اپنے گھر والیاں نال آخری ملاقات کر کے جاندا سی خورے پرت کے آونا نصیب ہووے یاں نہ۔

محمد شاہ رنگیلا دی حکومت تیکر سید برادران دا اقتدار اُتے پورا قبضہ رہیا' فیر محمد شاہ نے کجھ وزیراں نال جوڑ توڑ کر کے تے اپنی ماں دی صلاح نال اوہناں نوں ہولی ہولی بے اثر کیتا تے اوہناں دے پنجے توں نجات حاصل کیتی' جس توں شیعہ وچاراں دی پرچتا بارے ریاستی تھاپنا وچ گھاٹ وی آئی تے اوہنوں اک روک وی ملی' پر اوس ویلے تیکر ایہہ معاشرتی ونڈ دے نال مذہبی وکھریویں نوں جنم دے چکیا سی' پر سچ تاں ایہہ ہے کہ اوس ویلے تیکر شیعہ ازم امیراں وزیراں تے سماج دے اُتلے طبقے وچ اپنی پہنچ بنا چکیا سی تے ایہدے اثرات تھلے تیکر وی آونا شروع ہو گئے سن' چیتے رہوے کہ نظریاتی تبدیلی ہمیشہ یاں تے اُتلے طبقے وچ آوندی ہے تے

یاں فیر بیٹھلے طبقے وچ' کیوں جے اک پاسے مفادات دی رکھیا تے دوجے پاسے اوہناں نوں حاصل کرنا ہوندااے' بہرحال قاضی جاوید لکھدے نیں کہ

شروع توں ای برصغیر وچ اہل سنت دی گنتی چوکھی رہی اے' پر مغلاں دے زمانے وچ بہت سارے ایرانی شیعہ عالم تے امیر لوک ایتھے آ کے آباد ہوئے جس توں ایتھے شیعہ ازم نوں بڑھوتری ملی۔ اکبر دی سیاسی حکمت عملی نے وی ایہدے اثرات اپنے وچ جذب کرن دی راہ پدھر کیتی پر فیر وی ایس عہد وچ شیعہ سنی عالمین وچ بحث تکرار شروع ہوگئی سی۔ جنہوں شیخ احمد سرہندی نے ہور وی کرڑا کیتا اوہناں دی وچار دھارا وچ شیعاں نوں مشرک آکھیا جاندا سی تے اوہ مسلم سماج وچ شیعاں دے ودھدے ہوئے اثر نوں اسلام لئی خطرہ سمجھدے سن۔

ایس لئی شیعاں ولوں شیخ احمد دے خلاف بھرواں احتجاج وی کیتا گیا۔

ایس معاملے اُتے شیخ احمد سرہندی اینے کرڑے سن کہ جدوں اک واری عید دے خطبے وچ امام نے خلفائے راشدین داناں نہ لیا تے اوہناں شہر دے حکمراناں نوں اوہدے خلاف سخت کارروائی کرن لئی آکھیا' شیخ احمد سرہندی دے پتر خواجہ محمد معصوم نے وی برصغیر وچ شیعہ سنی جھگڑے نوں تکھا کرن وچ اہم کردار ادا کیتا سی۔ آکھیا جاندا اے کہ اورنگ زیب عالمگیر ایہناں دا ای مُریدا اے۔

خواجہ معصوم نے شیعاں نوں قتل کرن دی بلاشیری دیندے ہوئے عالمگیر نوں لکھیا سی کہ حضور نبی کریم ﷺ نے آپ ایہدے لئی آکھیا اے۔ ایس خط وچ اوہناں اک حدیث دا حوالہ وی دتا' جہڑی کجھ انج اے۔

ابوداؤد وچ لکھیا اے کہ ابن عباس نے روائیت کیتی اے کہ آخری زمانے وچ ایسے لوک ہون گے جہناں نوں روافض آکھیا جائے گا۔ ایہ اسلام دی توہین کرن والے تے مشرک ہون گے۔ ایہناں نوں قتل کر دینا۔

اورنگ زیب دے زمانے وچ فرقہ پرستی دو دھڑیاں دی کھڑ با کھڑ بی دے باوجود زیادہ نہیں ہوئی۔ انج وی ایس زمانے وچ شیعاں دا اثر رسوخ بہت ودھ گیا سی۔ مورخ ہالسٹر نے

تے ایہ وچار پیش کیتے نیں کہ اورنگ زیب دے وزیراں دی اک وڈی گنتی شیعہ نظریہ رکھدی سی پر ایہ لوک بادشاہ دے خوف توں اپنے خیالاں دا کھل کے وکھالا نہیں کردے سن اپنے عقیدے نوں اوہلے رکھدے سن۔

کجھ تواریخی سیانے ایہ وی کہندے نیں کہ اورنگ زیب عالمگیر نے بیجاپور تے احمد پور اُتے حملے ایس لئی نہیں کیتے سن کہ اوہناں دے بادشاہ شیعہ سن سگوں اصل گل تاں ایہ ہے کہ اوہناں ایرانی بادشاہ نال مل کے مغل حکومت دے خلاف سازش شروع کردتی سی جہڑی پھڑی گئی سی۔

عالمگیر دے مگروں شیعہ اثر رسوخ ہور ودھ گیا سی ایتھوں تیک کہ بادشاہ نے جمعے دے خطبے وچ ''علی ولی اللہ وصی یا رسول اللہ'' دے اکھر شامل کرن دا حکم چالو کردتا اس توں کئی شہراں وچ اہل سنت ولوں بھرواں احتجاج کیتا گیا کئی شہراں دے نال لہور وچ وی ہنگامے ہوئے' ایہ رولا ایناں ودھیا کہ ''دلی سرکار'' نوں ایہ فرمان واپس لینا پئیا۔ ایہ اوہ زمانہ سی جدوں بُلھے شاہ حیات سی اوہدا مرشد راہیں لہور نال گوہڑا تعلق سی تے اوہدا ایتھے آؤنا جانا وی رہندا سی' ایہ کسراں ہوسکدا سی کہ اوہ ایس سارے رولے گولے توں وکھ رہندا۔ بہر حال تاریخی تے تہذیبی وکھریویں تے ٹٹ بھج ای بُلھے شاہ ورگے حساس شاعر نے اک پاسے تاں اپنے شیعہ نہ سنی ہوں داہوکا دتا سگوں صلح کل دی وچار دھارا نوں ٹورادتا تے آکھیا کہ ایہوای اوہ رستہ تے طریقہ ہے جس اُتے چل کے نہ صرف ایس معاشرتی ونڈ نوں ختم کیتا جاسکدا اے سگوں ایس دن بدن مردے ہوئے معاشرے نوں اک سانجھی فکر دے کے بچایا جاسکدا اے۔

سُنی نہ نہیں ہم شیعہ
صلح کل کا مارگ لیا

ایہ تاں اک جزوی ونڈ ہے جہڑی مذہب یاں عقیدے دے حوالے نال سامنے آؤندی ہے پر فیر وی کیوں جے ایہ نہ صرف سماج دی ونڈ دا کارن بنی سگوں ایہدے نال اک مذہبی وکھریواں وی سامنے آیا ایس لئی بلھے شاہ نے ایہدی بھرویں نندیا کیتی تے صلح کل داہوکا دتا۔ پر

سچی گل تاں ایہ وی ہے کہ بُلھے شاہ دا صلح کل تاں مذہباں دی سانجھ دا پرچارک ہے اوہ اک انسان دی ہوند دا چاہیوان ہے جس دی مذہباں دی ونڈ توں اگیرے براہ راست رب نال جڑت ہووے' ایسے لئی جتھے اوہ ایہ کہندا ہے کہ

رام رحیم تے مولا کیہ
گل سمجھ لئی تے رولا کیہ

یعنی رب تاں اک ای ہے' بھاویں اوہنوں رام آکھو یاں رحیم- ملوک داس دی ایہ گل انج آکھی ہوئی اے-

ملوک داس توں ایویں بھلیکھے وچ پیا ہویا ایں رام تے رحیم اکو کجھ نہیں

جدوں رب اک ہے تے فیر اوہدے منن والیاں نوں وی اک ای ہونا چاہیدا ہے اوہناں وچ کسے طرحاں ونڈ تے وکھریواں نہیں ہونا چاہیدا- ایسے لئی بُلھے شاہ آکھیا کہ

ہندو نہ نہیں ہم مسلمان
بہٹے نرنجن تج ابھیمان

میں ہندو یاں مسلمان ہوں دے مان تکبر توں آزاد ہو کے صرف رب دی معرفت تے گیان دا خاہش مند ہاں- مینوں کسے اک نظریئے نال جڑن دی کوئی لوڑ نہیں- مس کسے وکھریویں نوں نہیں مندا تے میں چاہناں ہاں کہ سارے انسان رب نال اوہدے بندے اوہدی مخلوق ہون دی حیثیت وچ پیار کرن تے جہڑی ہور مخلوق ہے اوہنوں وی عزت' احترام تے محبت دی اکھ نال ویکھن- تاں جے ایہ دنیا انسانیت لئی امن تے شانتی دا اک ایسا گھار بنے جس وچ سارے انسان رل مل کے وسن- اک دوجے دے دُکھ ونڈن اک دوجے نال پیار کرن' کوئی ہندو ہووے نہ کوئی مسلمان' کوئی سنی تے نہ کوئی شیعہ- اوہ صرف انسان ہون' جہناں نوں رب نے اپنے روپ تے پیدا کیتا ہے' گل ایتھے ای نہیں مکدی بُلھے شاہ تاں مومن کافر والی کسے تفریق نوں نہیں مندا' اوہ تاں ایس تسلیم توں چار ہتھ اگے ودھ کے کہندا ہے کہ

مومن کافر مینوں دوویں نہ دسدے وحدت دے وچ آ کے

ایس بُلھے شاہ دی لوڑ تاں اک ایسا انسان ہے جہڑا نہ تے شیعہ اے' نہ سنی نہ ہندو اے نہ مسلمان تے نہ ای مومن تے نہ ای کافر۔ جہڑا صرف تے صرف رب دا بندہ ہووے تے اوہ رب دے ایس سنسار وچ موجود ہر طرحاں دی مخلوق نال پیار کرے اوہدی رکھیا دا سامنا کرے۔ اوہ جنگل نیں' پہاڑ نیں' زمین اے اسمان اے' چن ستارے نیں' یاں فیر انسان اوہ انسان جہڑا رب دا روپ ہے۔

☆☆☆
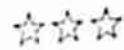
جہڑا سانوں سید آکھے.....

ایہ تاں ہر کوئی تسلیم کردا ہے تے ایہدے وچ کوئی شبھا وی نہیں کہ بُلھے شاہ اک وجودی صوفی سی تے اوہنے وحدت الوجود دے پکے پیڈے صوفیانہ فلسفے نوں اپنے کلام راہیں لوکائی دے ذہناں وچ اوہناں دی اپنی زبان راہیں لے آندا سی- وحدت الوجود دا اوہ فلسفہ جس تے گل بات تے وچار وٹاندرا کردے ہوئے وڈے وڈے صوفی وی اپنے آل دوالے ویکھ لیندے تے احتیاط توں کم لیندے سن- پر بُلھے شاہ اپنے ویلے دا اک صوفی ای نہیں، سماجی تے سیاسی سوجھوان وی سی، جس دیاں بہت ساریاں گواہیاں اوہدے کلام وچ ملدیاں نیں ایسے لئی اوہنوں اک وکھرا تے انوکھا صوفی وی آکھیا جاندا ہے-

دُوجا سچ تاں ایہ وی ہے کہ ساڈے کسے ہور صوفی انج دبنگ تے بھرویں لہجے وچ، چالو سماج بھیڑیاں قدراں تے استحصالی رویاں دی نندیا کیتی ہے تے نہ ای اوہناں دی وروودھتا نوں عملی جہاد دا حصہ بنایا اے-

o..... بُرا حال ہویا پنجاب دا

o..... بھوریاں والے راجے کیتے

o..... مغلاں زہر پیالے پیتے

تے فیر سماجی اُتھل پتھل دے ایہ نمونے وی ویکھن جوگ نیں جنہاں وچ سماج تے

سیاسی اثرات وی وکھالی دیندے نیں۔

o..... اُلٹے ہور زمانے آئے

o..... گھوڑے چکن اروڑیاں

o..... دھی ماں نوں لُٹ کے لے گئی

o..... کپوری ریوڑی لڑے پتاسے نال

ایہو جہیاں ہور وی بہت ساریاں شہادتاں نیں جہڑیاں بُلھے شاہ دے کلام وچ ملدیاں نیں پر اک ایہو جہیا شعر وی ہے جہڑا اوہدی مذہبی استحصالی رویاں دی وروودھتا دی نشاندہی وی کردا ہے۔

ہندو نہ نہیں ہم مسلمان
بھٹے ترنجن تج ابھیمان

یعنی بُلھے شاہ وحدت الوجود توں وی اگے وحدت ادیان دا مانی سی اوہ مذہبی بنیاداں تے انسان دی ونڈ دا نہیں انسان دی اُچیائی دا پرچارک سی اوہنے مسلماناں وچ نظریاں پاروں ہون والی ونڈ نوں وی ایسے پچھوکڑ ویکھیا تے اوہدے خلاف بانہہ اُچی کر کے آواز بلند کیتی۔

ایہ بُلھے شاہ دا ای زمانہ سی جدوں مغل بادشاہ جہاندار شاہ نے شاہی فرمان جاری کردتا سی کہ جمعہ دے خطبے وچ علی ولی اللہ تے وصی یا رسول اللہ وی آکھیا جائے گا۔ دوجی روائیت اذان وچ ایہ اعلان کرن دی ہے۔ جس توں شیعہ سنی فساد شروع ہو گئے سن ایہ فساد کئی شہراں توں علاوہ لہور وچ وی ہوئے 'لہور جہڑا بُلھے شاہ دا دوجا شہر تے اوہدے مرشد دا ٹھکانہ سی' اُنج وی لہور تے قصور دا اک تاریخی تے تہذیبی تعلق وی سی تے ایہناں وچ بہت وڈا پندھ وی نہیں سی۔ بہر حال لہور نال تعلق دی نشاندہی اوہنے انج وی کیتی ہوئی اے۔

عرش منور بانگاں ملیاں سُنیاں تخت لہور

بہر حال ایس صورت حال نوں ویکھ کے ای بُلھے شاہ نے

سُنی نہ نہیں ہم شیعہ صلح کل کا مارگ لیا

کہہ کے اپنے دوہاں توں دور ہو کے انساناں دی سانجھ ول ٹرن دا ہوکا دتا-ایہ گل سارے لکھاری' سوجھوان تے سیانے جاندے نیں کوئی اک حادثہ کوئی اک وقوعہ کسے وی شعر یاں کہانی ۔اکارن بن جاندا تے اوہ علامت 'تمثیل یاں استعارہ بن کے سامنے آجاندا اے تے فیر اوہ تواریخی شہادت وی بن جاندا اے بُلھے شاہ دے زمانے وچ پنجابی ادب وچ قصہ گوئی تاں سی پر کہانی تے افسانہ نہیں سی کہانی وی شعراں راہیں بیان کیتی جاندی سی جنہوں قصہ کوئی آکھیا جاندا سی جس وچ کسے اک وقوعے نوں بیان کرن دی روایت کھل کے سامنے آئی ایہہ روایت بابا فرید جی دے ہاں پہلوں وی موجود ہے پر فیر وی بُلھے شاہ دے ہاں کجھ نظماں وچ پورے پورے وقوعے وی بیانے گئے نیں-

ایہہ حال ایہو شعر یاں نظماں اَج ہماجی تے سیاسی تواریخ دا سہارا نیں تے ایہناں نال اوس ویلے دے حالات نوں جانیا تے سمجھیا جاندا ہے چیتے رہوے کہ اوس ویلے دے حاکم اپنے کارنامیاں تے جنگاں دی تواریخ آپ لکھواندے سن تے ایہدے لئی اوہناں قلم خرید رکھے ہوندے سن جدکہ سماج تے وسیب دی تواریخ' لکھاریاں تے شاعراں دیاں لکھتاں تے استعاریاں راہیں ہی سامنے آوندی اے'میری جاچے بُلھے شاہ اک صوفی ہی نہیں سگوں اک سیانا تے سوجھوان وی سی سیاسی تے سماجی شعور وی اوہدے ہاں بھرویں روپ وچ ملدا اے ایسے لئی اوہدے کلام دیاں کئی پرتاں نیں جنہوں ہر کوئی اپنی سوچ تے سوجھ نال پرکھ سکدا اے پر پڑھن والیاں نوں اوہدا ایہ دعوی وی سامنے رکھنا چاہیدا اے-

اساں پڑھیا علم تحقیقی اے

تے فیر اوہے ایویں تے ایہ گل نہیں آکھی سی کہ

عالم فاضل میرے بھائی

ایس لئی اوہدے کلام نوں صرف ظاہری اکھ نال پڑھیا جاسکدا ہے تے نہ ای اوپرے کناں نال سُنیا جاسکدا اے اوہنوں پڑھن تے سنن لئی دو چار ہتھ اگانہ ہو کے بیٹھنا ضروری اے-

آکھیا تے ایہ وی جاندا ہے کہ کیوں جے او ہنے اک ''سید'' ہو کے ارائیں نوں مرشد من لیا سی ایس لئی او ہنے طعنے مہنے سننے تے سہنے پئے جس دا او ہنے آپ وی اعتراف کیتا ہے۔

بُلھے نوں سمجھاون آئیاں بھیناں تے بھرجائیاں

آل نبی اولاد علی نوں توں کیوں لیکاں لائیاں

ایہ بظاہر تاں اک سیدیاں فیر اُچی ذات دے بندے دے اک کمی دا مرید ہون دی گل اے ہوسکدا ہے بُلھے نوں وی سماجی پچھوکڑ کارن بھیناں بھرجائیاں کولوں ایہ طعنے سننے پے ہون۔ ایہ سچ وی لگدا ہے' کیوں جے جس سماج وچ بُلھے شاہ رہندا سی اوہ وی ''برہمن ازم'' دا ہی تسلسل سی۔ ایس برہمن ازم وچ اک پاسے تاں رب نال تعلق وی صرف ''برہمن'' دا ای ہوسکدا سی کوئی ہور قوم رب نال تعلق نہیں بنا سکدی سی' برہمن ازم دے ایسے وتیرے چوں ای بھگتی تحریک نے جنم لیا سی' برہمناں دے مندر تے عبادت گاہواں وی وکھریاں سن تے برہمن چھوٹیاں قوماں دے بندیاں نوں ودیا توں دور رکھدے سن بھاویں اوہ کنے ای ''گیانی'' ہوندے سن تے رب نال اوہناں دی نیڑتا وی ہوندی سی۔ جدکہ مسلمان تہذیب وچ اک ہور سچ تاں ایہ وی ہے کہ باہروں آون والے ایس مان وچ وی سن کہ مقامی قوماں نوں اساں ای مسلمان بنایا ہے نہیں تے ایہناں کافر ای رہنا سی تے کفر وچ ای مرنا سی' ایہو ای کارن ہے کہ اج وی ساڈیاں بہت ساریاں قوماں اپنی اصل عرباں نال جوڑ دیاں تے اپنے آپ نوں وڈیاؤندیاں نیں حالاں اصل جڑت تے زمین دی ہوندی اے۔

بہرحال بُلھے شاہ نوں طعنے معنیاں دی گل سچی ہے کیوں جے ذات پات تے چھوت چھات دے سماج وچ اک سید دا کمی ارائیں دا مرید ہونا اک نویں تے انہونی گل سی جس دی بُلھے شاہ کوئی پرواہ نہیں کیتی سگوں ایہدے اُتے کرڑا تے سخت ردعمل ظاہر کیتا۔ اپنی نسلی ذات توں انکار کردا تے اوہنوں ماضی دے حوالے نال ویکھن والے نوں وی ''دوزخی'' قرار دے دتا۔

جہڑا سانوں سید آکھے دوزخ ملن سزائیاں

جہڑا سانوں رائیں آکھے بہشتیں پینگاں پائیاں

ایہ اوہ سماجی منظرنامہ اے جس وچ بُلھے شاہ دے ایس عمل نوں پسند نہیں کیتا گیا تے اوہنوں احتجاجی رویہ اختیار کر کے کرڑا ردعمل ظاہر کرنا پیا' پر سچی گل تاں ایہوای ہے کہ شاعر کسے وقوعے کسے حادثے نوں سامنے رکھ کے ای اپنے نظریئے اپنے خیالات تے اپنی سوچ نوں اُچا کرن لئی وسیلہ بناؤندا اے کیوں جے اوہ آپ وی تے اوسے سماج دی تصویر دا مونہہ مہاندرا ہوندا اے تے ایہ مونہہ مہاندرا کوئی دو چار دناں وچ نہیں بندا ایہدے وچ پورا تواریخی پچھوکڑ وی ہوندا ہے جس نوں گولن دی لوڑ ہوندی اے۔ ایہوای ایس لیکھ دا مقصد ہے۔

ذرا گوہ کریئے' سچائی تے دانائی نال دیکھنے تاں ایہ گل کھلھ کے سامنے آؤندی ہے کہ ہندوستانی سماج دی بُنتر۔ ہندو متھالوجی وچ موجود چار قوماں برہمن' کھشتری' دیش تے شودر نال بنی ہے ایہوای اوہ سماج اے جہڑا ہزاراں سال گذرن دے باوجود اجے تیک چل رہیا اے بھاویں ایتھے جین مت بدھ مت تے اسلام دے نظریئے وی سامنے آئے تے اخیر وچ سکھ ازم نے وی ایس سماج وچ موجود انسان دی ایس ونڈ دی نکھدری وی کیتی تے آپسی بھائی چارے دا ہوکا وی دتا پر فیر وی ایس سماج نوں ختم نہیں کر سکے۔ سگوں اج نویں تعلیم تے نظریئے جدید ٹیکنالوجی نال وی آ گئے پر فیر وی چنگے نتیجے سامنے لیاؤن وچ پوری طرحاں کامیاب نہیں ہوئے۔

شہراں وچ بھاویں کجھ تبدیلی نظر آؤندی ہے پر پینڈو وسیب اجے تیکر صدیاں پرانے وسیب نال ای جڑیا ہویا اے' ہندو متھالوجی دیاں چار قوماں اجے وی کئی شکلاں وچ موجود نیں۔ ایہناں نوں مسلماناں دیاں چھ سو سال تے انگریز دی دو سو سال تیکر رہن والیاں حکومتاں وی تبدیل نہیں کرسکیاں سگوں اوہناں دی ایس ونڈ نوں ہور ہلا شیری دتی اے۔ انگریز دے زمانے وچ بعض قوماں دی بھرتی اُتے پابندی رہی اے جس دی پچھوکڑ وی ایہو اے' اک نظریہ تے فوج وچ خاص طور تے افسراں لئی جہڑا نفسیاتی تجزیہ کیتا جاندا ہے اوہدی پچھوکڑ وی ایہوا ے۔

ہندومتھالوجی وچ جہڑیاں چار قوماں سامنے آؤندیاں نیں اوہناں وچ برہمن بارے آکھیا جاندا ہے کہ ایہہ پرماتمایاں برہما دے سرتوں پیدا ہوئی اے۔ ایہدے وچ حکمران طبقے تے اشرافیہ دے نال پنڈت تے برہمن ای ہوندے نیں جہڑے شاستراں دی وِدیا رکھدے تے اوہدی تعلیم دیندے نیں۔ ایہناں برہمناں وچ ای سیانے تے سوجھوان ہوندے نیں۔

دوجی قوم کھشتری اے۔ جس وچ سپہ سالار تے فوجاں دے آگو ہوندے نیں' ایہہ لڑاکے تے جنگجو ہوندے نیں کیوں جے ایہناں دا جنم پرماتما دے ناف توں سینے تک دے حصے چوں ہونداا ے جس وچ دل' جگر تے سینہ ہونداا ے جہڑا طاقت دے نال دلیری' بہادری تے جرات دا مرکز ہونداا ے۔

تیجی قوم ویش اے جہڑی ناف توں گوڈیاں تک دے حصے چوں پیدا ہوئی اے' ایہدے وچ کاروباری' تاجر تے دنیاداری دے ہور کم کرن والے لوک شامل ہوندے نیں۔ کھیتی باڑی تے واہی بیجی والے لوک وی ایہدے وچ ای شامل کیتے جاندے نیں۔

چوتھی قوم ''شودر'' اے جہڑی پرماتما دے گوڈیاں توں پیراں تیکر دے حصے چوں پیدا ہوئی اے تے ایہہ نہ صرف وڈیاں قوماں دے پیراں وچ بہندی اے سگوں اوہناں دی سیوک تے خدمت گار پیدا کیتی جاندی اے۔

ایہناں چارے قوماں دیاں اگے بے گنت ذاتاں وچ ونڈ ہوئی اے' خاص طور تے شودر قوم نوں اوہناں دے کماں دے حوالے سیکڑے ذاتاں وچ ونڈیا گیا اے۔ موچی' تیلی' نائی' چوہڑے چمیار تے ہور کئی ذاتاں۔

ایتھے اک ہور تواریخی سچ تاں ایہہ وی ہے کہ برہمن ہی حکمران تے پنڈت سن ایس لئی اوہناں دی آپس وچ فکری سانجھ وی ہوئی جنہاں سماج دے نال فکری تحریکاں اُتے وی اپنی گرفت تے قبضہ رکھیا۔ ایہوای کارن ہے کہ جنوبی ہند ایہہ اگڑھ بنیار ہیا اے جنہوں اشوک دے زمانے وچ صرف بدھ ازم نے چیلنج کیتا پر فیر برہمن تے کھشتری دی سانجھ نے اوہدے نال اوہ سلوک کیتا کہ اوہنوں دیس نکالا لیناپیا' آپنا گھر تے جنم استھان چھڈ کے آسے پاسے

دے ملکاں وچ پناہ لینی پئی۔ جس توں سماج وچ پر چلت اونچ نیچ تے چھوت چھات دے نظام نوں ہور حوصلہ ودھائی تے پکیائی ملی۔

بھاویں سچ تاں ایہ وی ہے کہ جنوبی ہندوستان وچ راج پاٹ لئی آپسی جھگڑے تاں رہے اوہ اقتدار تے وسائل لئی اک دوجے نال لڑدے رہے پر اوہناں نوں کسے باہر دے دھاڑوی نال واسطہ نہیں پیا' صرف انگریز ای اودھروں دی آئے سن ایہ سارے حملے پنجاب اُتے ای ہوئے اوہدے اُتے ای سارے پھٹ لگے سگوں چندر گپت موریہ تے اشوک نے وی پنجاب چوں لنگھ کے گندھارا تے قبضہ کیتا سی جس دا دارالحکومت اج دا چارسدہ سی۔ اشوک راہیں ای کشمیر تے گندھارا وچ بدھ ازم پھیلیا سی۔ چندر گپت موریہ دا پوترا اشوک تے اشوک دا پوترا کنشک گندھارا دا حاکم بنیا جدکہ ایس توں پہلے سکندر دے مرن مگروں 39 یونانی بادشاہ وی گندھارا تے حاکم رہے سن' اوہناں دا دارالحکومت افغانستان دوسو سال تیکر رہیا ایہناں نوں باختری یونانی گندھارا یونانی تے ہندی یونانی آکھیا جاندا سی' ڈاکٹر سیف الرحمٰن ڈار ہوراں ایہناں نوں دریائے سندھ دے یونانی آکھیا ہے۔ ایہناں دی حکومت ٹیکسلا توں پرلے پاسے گندھارا وچ سی۔ 150 قبل مسیح وچ لکھی گئی اک کتاب ''ملاندہ کے سوالات'' وچ اک یونانی بادشاہ فیاندرتھ دے دارالحکومت دا ناؤں ''سکالہ'' لکھیا ہویا اے جنہوں تواریخ دے سیانے اج دا سیالکوٹ کہندے نیں۔

بہر حال یونانی' ایرانی' پارتھین' سیتھین' کشان تے ہن وی ایہنوں ای نشانہ بناؤندے رہے تے پنجابی ای ایہناں دا مقابلہ کردے رہے تے فیر شمالی چین دے منگول تے وسطی ایشیاء دے لڑاکے چنگیز خان' ہلاکو خان تے تیمور دیاں اولاداں وی ایسے اُتے دھاڑ کر دیاں رہیاں اوہناں دیاں وحشی روائتاں نے وی سماج اُتے اثر پائے۔ ماڑیاں تے نتانیاں دی حیاتی ہور تنگ ہوئی۔ جبر' ظلم تے زیادتی' لُٹ مار تے قتل و غارت دی مجبوری وچوں رواداری تے برداشت نے وی جنم لیا پر فیر وی سماجی زندگی دے مڈھلے اصول تبدیل نہیں ہو سکے۔

اک ہور سچ تاں ایہ وی ہے کہ آرین دا پہلا پڑاوی پنجاب سی تے اوہناں دراوڑاں

کولوں حکومت کھوہی سی تے فیر ہندوازم دی بنیاد بنن والے ''وید'' ایتھے ای لکھے گئے سن پر فیر ہندوازم دے تہذیبی تے ثقافتی سومے وی گنگا جمنا ول چلے گئے ایس لئی اوہدے مڈھلے اصول وی کوئی خاص تبدیل نہیں ہوئی ساریاں علمی تے فکری تہذیبی تے ثقافتی تبدیلیاں باہر دے حملیاں پاروں دلی تک دے علاقے وچ ای ہوندیاں رہیاں' گنگا جمنا دیاں تہذیباں اپنے مذہبی تے فکری رویاں اُتے قائم رہیاں۔ ایس دے باوجود جنوبی ہند دے سوجھواناں یونان دے سکندرنوں یون یعنی وحشی آکھیا بھاویں اوہناں دا اوہدے نال کوئی ٹاکرا نہیں ہویا سی' اوس زمانے اوہ دنیا فتح کرن نکلیا سی جدوں یونان وی نویاں فکراں نال ترقی دیاں پوڑیاں چڑھ رہیا سی تے اوہدے نقش صرف گندھارا تے پنجاب وچ ای باقی رہے سن۔

ایہدے وچ کوئی شبہا نہیں کہ باہروں آون والے حملہ آور اپنی تہذیب اپنی ثقافت اپنا علم تے گیان اپنا مذہب تے اپنیاں رسماں وی نال لے کے آوندے تے اوہناں دے نقش وی مفتوحہ علاقیاں وچ سامنے لیاؤندے نیں۔ علی عباس جلال پور تاں ایہ وی کہندے نیں کہ ایہناں تہذیبی تے ثقافتی حملیاں نال جڑی مقامی تے باہر دی سانجھ بنی اوہدے نال مثبت فکری تحریکاں نے جنم لیا اوہدے کارن پنجاب وچ رواداری تے برداشت دے نال نویں فکری رجحان پیدا ہوئے۔ پر فیر وی حیرانی والی گل تاں ایہ ہے کہ اوہ سماج دیاں پرچلت مڈھلیاں قدراں تبدیل کرسکیاں تے نہ ای چھوت چھات تے اونچ نیچ دے نظام دیاں جڑاں کھوکھلیاں کرسکیاں۔

اک ہور تواریخی سچ تاں ایہ ہے کہ محمود غزنوی نے ایتھے جہڑے اپنے نائب تے گورنر بنائے' اوہناں وی صرف حکومتاں کیتیاں تے ایتھوں ''جگا ٹیکس'' ای وصولیا سماجی اخلاقیات نوں تبدیل کرن دا کوئی جتن نہیں کیتا کیوں جے اوہدا مقصد کجھ ہور سی۔ حالاں جہڑے ایتھے نائب مقرر کیتے گئے سن اوہ وی افغانی سن جہناں دا پچھا کردا ہویا شہاب الدین غوری آیا سی جہدے خاندان نوں محمود غزنوی تباہ برباد کر کے رکھ دتا سی۔ شہاب الدین غوری پہلا حملہ کیتا تے لہور وچ محمود غزنوی دے گورنر نوں مارن تے اوہدے کولوں حکومت کھوہن لئی سیالکوٹ

دے ہندو راجے نال سانجھ کیتی تے فیر دوجے حملے وچ او ہنے ملتان توں بنارس تیکر جاندے جہڑی لُٹ مار تے قتلام کیتے' شہراں تے پنڈاں نوں اگاں لائیاں اوہدے اُتے ساڈے ''غوری میزائل'' بناؤن والیاں نوں تھوڑا جیہا سوچن دی لوڑ اے۔

بہر حال ایہدے وچ کوئی شبہ نہیں کہ شہاب الدین غوری نے ہندوستان وچ سلاطین دیاں حکومتاں دی بنیاد رکھی تے اپنے اک وفادار غلام نوں حکمران بنایا اوس توں مگروں خلجی، تغلق تے لودھی کئی ہور خاندان حکمران بنے تے انت وچ تیمور خاندان دی اولاد ظہیر الدین بابر نے پنجاب تے چار حملے کرن مگروں دلی اُتے قبضہ کر کے مغل حکومت دی بنیاد رکھی جہڑی 1857ء تیکر باقی رہی۔ ایس وچالے ساڈے ایہناں مسلمان حکمراناں بت پرستی نوں بنیاد بنا کے ہندواں نوں مسلمان بناؤن دے جتن تاں کیتے پر سماجی اخلاقیات تے استحصالی رویاں نوں تبدیل کرن لئی کوئی کم نہیں کیتا اوہناں حکومتاں دی حمایت وچ وادھا کرن لئی مقامی اشرافیہ نوں جاگیراں تے جائیداداں تے دتیاں پروڈے عہدے تے حکمرانی' گورنری تے صوبیداری اپنے نال آئے افغانیاں تے ترکاں دے ذمے ای رکھی۔ اک مغل بادشاہ اکبر ای ہے جہنے ''مان سنگھ'' نوں اک فوجی جتھے دا سپہ سالار بنایا سی' باقی سارے مسلماناں نے مقامی لوکاں نوں صرف جاگیراں دے کے اک خاص اشرافیہ نوں جنم دتا تے مزدوراں تے مزارعیاں دی ونڈ نوں بلاشبہ ری دتی ایہناں جاگیرداراں کامے تے کمی کمین بنا کے ظلم تے زیادتی دے نویں سلسلے شروع کیتے ایہوای اوہ زمانہ ہے جہدے وچ پنج ہزاری تے دس ہزاری دیاں اصطلاحواں سامنے آئیاں تے ماڑیاں تے نتانیاں نے اوہناں نوں قبولیا۔ بدقسمتی والی گل تاں ایہ وی ہے کہ ایس زمانے وچ سرکار دربار نال جڑی ملائیت نے وی ہندو متھالوجی دی ونڈ دی ہتھ ونڈائی کیتی تے ایہنوں قدرت دی مرضی بناکے پیش کیتا۔ حالاں اسلام نے کالے تے گورے' عربی تے عجمی' امیر تے غریب دی ہر اک ونڈ نوں نکھدی کیتی اے تے سارے مسلماناں نوں اک دوجے دا بھرا سارے انساناں نوں برابر منیا اے۔

ایہ سلسلہ انگریز دور وچ وی چلدا رہیا اے۔ اوہناں وی حکومت دی پکیائی لئی اوہوای

ہتھیار ورتے تے اپنی معاشی لٹ مار لئی بھاویں ترقی وی کیتی تے انصاف تعلیم تے لوکاں نوں سہولتاں دین لئی کجھ بندوبست وی کیتے پر سماجی نظام وچ موجود اونچ نیچ، چھوت چھات نوں ختم کرن دے پکے پربندھ نہیں کیتے سگوں شودر قوم دیاں نیویاں ذاتاں نوں عیسائیت وچ پناہ لین لئی پرپریا- پر جاگیرداری نظام دے ظلم تے زیادتی نوں ختم کرن دی کوئی کوشش نہیں کیتی سگوں اوہنے وی مسلمان حکمراناں وانگوں نویں اشرافیہ تے پیدا کیتی پر امیراں تے غریباں، ظالماں تے مظلوماں وچ کھلوتی کندھ نوں ڈھاؤن دی تھاں ہور اُچا تے پکا کیتا لیکن جے ایہ کندھ اوہدی حکومت تے حکمرانی لئی مسلماناں وانگوں ضروری سی کیوں جے ایہوای اوہ سماجی نظام سی جہڑا اوہنوں رکھیا تے سرکاری کماں لئی مزدوراں دی ہراک لوڑ پوری کر رہیا سی-

اک ہور تواریخی سچ تاں ایہ وی ہے کہ ساڈی ملائیت نے وی برہمن ازم تے پنڈتاں دے پیراں تے پیر رکھدے ہوئے ایہدے خلاف کوئی بھرویں آواز نہیں چکی، حکومت تے حکمراناں دی نیڑتا تے حاصل کیتی اوہناں نوں بت پرستی دے خلاف جہاد کرن لئی وی آکھیا تے ایہ فلسفہ وی پیش کیتا کہ عبادت اُتے کوئی پابندی نہ ہووے تاں حکومت دے خلاف کوئی قدم نہیں چکنا چاہیدا- پر حکومت تے حکمراناں نوں اسلامی سکھشا دے مطابق اونچ نیچ تے چھوت چھات تے ذات پات تے سماج وچ موجود نظام نوں ختم کرن لئی نہیں آکھیا- ایہ کم صرف صوفیاں تے درویشاں نے ای کیتا اوہناں اپنے کول ہراک نوں بٹھایا، ہراک نوں برابر دی عزت تے مان دتا بھاویں اوہدا کسے وی مذہب کسے وی نسل یا قبیلے نال تعلق سی اوہناں نہ صرف اپنی سماجی قوم تے ذات توں انکار کیتا سگوں اپنے آپ نوں رویاں تے ٹھکرائیاں ہوئیاں ذاتاں نال جوڑیا- شاہ حسین نے ڈھڈی راجپوت ہو کے اپنے آپ نوں جولاہا اکھوایا تے بُلھے شاہ نے سید ہو کے اپنے آپ نوں ارائیں اکھوانا پسند کیتا- یعنی برہمن ہو کے وی دیش ہوݨ نوں وڈیائی دتی- چیتے رہوے کہ برہمن نوں پرماتما دے سر چوں جنم لین پاروں جہڑی وڈیائی ملی اے اوسے وڈیائی نوں مسلم رہتل وچ سید نے آل نبی اولاد علی ہون پاروں حاصل کیتا جس دی بُلھے شاہ نے نکھیدی کیتی تے ایہدے نال ای کجھ قوماں دے ظلم زیادتی تے

استحصالی رویاں نوں وی علامت بنا کے اوہناں نوں مارن دی گل کیتی اے۔

کافر چھڈ کے پہلور نگھڑ مار

یعنی کافر ہونا کوئی برائی نہیں' واجب القتل تے استحصالی رویہ اے۔ جہڑا انسان تے انسانیت تے ظلم دا کارن تے سماج وچ ونڈاں بناؤندا تے نفرت تے تعصب نوں پیدا کردا ہے انصاف نوں انصاف توں دور کردا تے اک دوجے وچ فاصلے پیدا کردا اے۔ ایہنوں قومی شناخت تے ذاتی پچھان نوں پچھے سُٹ کے صرف انسان تے انسانیت نوں اچیائی تے وڈیائی دے کے ای مکایا جاسکدا اے۔ ایہوای اوہ عمل' کردار تے رستہ اے جہڑا سماج نوں اوچ نیچ' ذات پات تے چھوت چھات نوں پاک کر کے محبت' رواداری تے برداشت دے رنگاں بھرے سماج وچ تبدیل کرسکدا اے۔ پر ایہدے لئی ایہ ہوکا دینا ضروری اے کہ

جہڑا سانوں سید آکھے دوزخ ملن سزائیاں

تے بُلھے شاہ بانہہ اُچی کر کے ایہدا ہوکا دتا' ایہ وکھری گل ہے کہ سماج دیاں پرانیاں قدراں دے رکھوالے اوہدے خلاف کٹھے ہوگئے' اوہدے اُتے فتوے لائے تے حکمراناں اوہنوں کئی واری شہر چھڈن تے مجبور کیتا تے اوہنوں قصور نوں بے دستوروی آکھنا پیا۔ قصور جہڑا اوس ویلے دے سماجی نظام دا اک نمونہ سی تے ایہدے حکمران استحصالی رویاں تے چالو قدراں دے رکھوالے سن جہاں راہیں انسان دی نندیا تے نکھدی ہورہی سی۔

قصور بے دستور

بُلھے شاہ میرا ای نہیں ' ساری دنیا دے سوجھوان عاشقاں دی طلب تاہنگ تے جستجو ہے' جہڑی ہر زمانے ' ہر سماج تے ہر ماحول وچ پہلے نالوں دُون سوائی ہوندی رہندی اے- کوئی مذہب ' کوئی نظریہ روک نہیں بنداسگوں سچی گل تاں ایہہ ہے کہ جس انسان وچ تھوڑی جہی وی انسانیت ہے تے اوہ انسانیت دی اچیائی تے وڈیائی چاہندا ہے اوہدا بُلھے شاہ ہیرو وی ہے راہبر تے راہنما وی- اوہ سارے انسان اوہنوں آپنا سمجھدے تے اوہدے نال پیار کردے نیں-

بُلھے شاہ سوجھواناں لئی اوہ عجائب خانہ اے- جس دے بوہے تے جہڑا اک واری آن کھلووے اوہدے لئی کئی ہور دروازے آپے ای کھلن لگ پیندے نیں' اوہ اگے ودھدا جاندا ہے- اوہدے کول پچھانہ پرت کے ویکھن دی کوئی گنجائش نہیں رہندی' ایہہ اوہ جادوگری ہے جہدے وچ قدم قدم تے نویں حیرت سامنے آوندی ہے تے اکھاں کھلیاں رہ جاندیاں نیں-

پر بےعلم تے بےیقین' ایس حیرت خانے وچ پتھر دے ہو جاندے نیں' نہ اوہناں دیاں اکھاں رہندیاں نیں تے نہ ای جسم- ایسے لئی انھیاں نوں ایس حیرت خانے دے بوہے تے وی کھلون نہیں دینداسگوں دوروں ای دھرکار دیندا تے کہندا ہے-

کُتے تیں تھیں اُتے

ایس حیرت خانے وچ داخل ہون لئی کالی نیلی ہری عینک دی لوڑ نہیں' بس نیک نیتی' خلوص' غیر جانبداری تے کھلی اکھ دی لوڑ ہے' دل وی اکھ دی' جہڑی ہر ویلے کھلی رہندی اے' او تھے نیند ہے تے نہ غنودگی۔ ایسے لئی اونھے علم تے سیانف دی گل کیتی ہے تے فیر ایہ وی آکھیا۔

بُلھیا چل او تھے چلئے جتھے سارے ہوون انھے

کیوں جے انھے رولے گولے وچ نہیں پیندے اوہناں کول کجھ ہور ویکھن دی نہیں صرف سمجھن دی گنجائش ہوندی اے۔

گل سمجھ لئی تے رولا کیہ

رام رحیم تے مولا کیہ

سچی گل تاں ایہ ہے کہ بُلھے شاہ اپنی شاعری دے علامتی نظام توں کئی گنا ودھ اپنے فکری نظام چوں کھل کے سامنے آؤندا ہے تے ایہوای اوہ فکری نظام ہے جہڑا اوہنوں اک مسلمان صوفی توں ودھ جگت صوفی بناؤندا تے ساری دنیا اوہدی مانی ہے' اوہدے "صلح کل" دے پیغام پاروں مسلماناں توں بہتے دوجے مذہباں دے پیروکار اوہدے فکری نظام دے سامنے متھا ٹیکدے نیں۔ ایس پچھوکڑ بھاویں اک وچار دھارا تے انج دی ہے کہ بُلھے شاہ لکھاری توں بہتا حال مست ملامتی سی جہڑا ساوے تے سوہے چولے پا کے' پیریں گھنگھرو بنھ کے نچدا گاؤندا پھردا سی اوہنوں اپنے وچار جہڑے اوہ شعراں راہیں بیان کردا سی اوہ لکھن تے سنبھالن دی کوئی پروا نہیں سی۔ لوکاں' سنگیاں' ساتھیاں جو کجھ اوہدے کولوں مستی وچ سُنیا اوہنوں یاد رکھیا' سنبھالیا ایہوای کارن ہے کہ اوہدی کوئی ہتھ لکھت نہیں ملدی۔ پر مینوں ایس پچھوکڑ اک ہور شبھا ہے جس دی کھوج ہونی چاہیدی اے۔

بُلھے شاہ دا فکری نظام ہر طرحاں دی اسٹیبلشمنٹ دے خلاف سی۔ اوہ بھاویں برہمن ازم سی تے بھاویں ملائیت

بُلھا دھرم سالہ وچ ناہیں' جتھے موہن بھوگ پوائے

وچ مسیتاں دھکے ملدے ملاں تیوڑی پائے

تے فیر اوہ بھاویں ریاستی نظام سی تے بھاویں معاشرتی نظام چیتے رہوے کہ بُلھے شاہ دی حیاتی دا زمانہ اٹھارہویں صدی دا ہے۔جس وچ مغلاں دا زوال شروع ہو گیا سی، دلی دا دربار سازشاں دا گڑھ بنیا ہویا سی۔ مغل شہزادے دلی دے تخت لئی اورنگ زیب دی بھراواں نوں قتل کرن دی روائیت نوں ٹورا دیندے ہوئے اک دوجے نوں قتل کر رہے سن' مرہٹیاں تے سکھاں نے بغاوتاں شروع کر دتیاں سن تے اوہدے اثرات تھلے تیکر آؤن لگ پئے سن' حکمراناں مقامی سطح اُتے وی اپنی وکھری حفاظت اُتے مجبور ہو گئے سن اوہناں اپنے محلاں دے باہر تے چوبدار بٹھائے سن پر لوکائی غیر محفوظ ہو گئی سی اوہناں دی رکھیا دا کوئی آہر نہیں کیتا جا رہیا سی۔ایسے اُتے ہر کھو کھالا کردے ہوئے بُلھے شاہ نے صوفیانہ رنگ وچ آکھیا۔

دولت منداں بوہیاں اُتے چوبدار بٹھائے
پکڑ دروازہ رب سچے دا جتھوں دُکھ دل دا مٹ جائے

ظاہر ہے کہ فقیر دے ہاں سارے دُکھاں دا علاج رب ول دھیان اے تے اوہ اوسے دی گل کردا ہے پر فیروی بُلھے شاہ جہڑا معاشرتی منظر نامہ بیان کردا ہے اوہنوں کسے وی طرحاں پروکھے نہیں کیتا جا سکدا۔

بُلھیا قصر نام قصور ہے اوتھے موہنوں نہ سکن بول
اوتھے سچے گردن ماریئے جھوٹھے کرن کلول

ایہ اوہ شہر سی۔ جتھے افغانی حکمران سن۔جہڑے اج نہیں کئی صدیاں توں دلی تخت دے گماشتہ پٹھان سن اوہناں دے محل وی سن تے اوہدے آل دوالے فصیلاں وی سن۔اج وی اندرون شہر کئی کوٹاں وچ ونڈیا ہویا اے تے ایہ کوٹ جیہناں نوں ''قلعہ'' وی آکھیا جاندا سی۔ایہ کوٹ اجے وی پٹھان حکمراناں دے ناؤں تے آباد نیں اوہ اوس زمانے آپ تے چوہدراں دی راکھی وچ بیٹھے ہوئے سن پر اوہناں دی حکومت تے حکمرانی وچ کسے نوں ''سچ بولن'' دی اجازت نہیں سی۔جہڑا ایہو جہی کوئی جرات کردا بلھے شاہ دے آکھن موجب اوہدی گردن مار دتی جاندی سچ تے سچائی دوہاں نوں قتل کر دتا جاندا جد کہ جہڑے ''جھوٹھے'' سن اوہ قصور وچ کلولاں

کردے پھردے سن۔ بلھے شاہ وی سچ دا ہوکا دیندا پھردا سی تے فیر ایہ کسراں ہوسکدا سی کہ جھوٹھ

دی ایس حکمرانی وچ اوہنوں برداشت کیتا جاندا۔

گل ایتھے ای نہیں مکدی بُلھے شاہ معاشی جبر عدم مساوات تے استحصال دی نشاندہی

کردے ہوئے بُلھے شاہ کہندا اے۔

کھائے خیرا تے پھاٹئے ''جمعہ'' الٹی دستک لائی

پر فیر وی کیوں جے قصور اوہدی مٹی اوہدی دھرتی تے اوہدی بچپن' جوانی تے تعلیم دا گواہ

وی سی' اوہدیاں محبتاں اوہدیاں سنگتاں دا جانو وی سی۔ ایس لئی ایہ اوہدی مجبوری وی سی اوس

مجبوری دا اظہار اوہ انج وی کردا اے۔

بُلھیا قصور بے دستور اوتھے جانا بنیا ضرور

نہ کوئی پُن' نہ کوئی دان اے' نہ کوئی لاگ دستور

ایہ قصور شہر دا منظر نامہ اے' جتھے بُلھے شاہ دے آکھن موجب' کوئی حاصل حصول نہیں' کوئی

قاعدہ اے نہ کوئی اصول' کوئی پابندی اے نہ قنون۔ فیر کہڑی اخلاقیات جنم لے سکدی اے۔ پر

فیر وی اوتھے جانا بُلھے شاہ دی مجبوری اے۔

حالاں ریاستی تے معاشرتی جبر نے اوہدی زندگی تنگ کر چھڈی سی ریاست دی تھاپنا وچ

ملائیت نے اوہدے خلاف فتوباں دیاں تلواراں ٹنگیاں کیتیاں ہوئیاں سن۔ بھیڑی گل تاں ایہ

وی ہے کہ مقامی اشرافیہ وی جہڑی اسٹیبلشمنٹ دی ہمیشہ توں ساتھی ہوندی اے اوہ وی بُلھے شاہ

نوں کوئی چنگا نہیں سمجھدی سی' اوہنوں کٹ ماروی ہوندی تے کئی واری اوہنوں ہجرت وی کرنی

پئی۔ اوہنوں ہور مذہباں دے لوک پناہ دیندے۔

بُلھا تو تے مار باگاں تھیں کڈھے اُلو رہن اُس جائی

ایہ اُلو کیہڑے سن' ایہدا فیصلہ تسی آپ کرو' ایہ منظر نامہ اوس قصور شہر دا اے' جہڑا بُلھے شاہ

دے زمانے دا اے' جس وچ اُلو وسدے سن پر بُلھے شاہ اونچ نیچ' ذات پات' چھوت چھات دا

مخالف سی تے ایس معاشرتی نظام دا راکھا جاگیرداری نظام وی اوہدا مخالف سی' ایسے ریاستی'

مذہبی تے جاگیرداری' سیاسی تے معاشرتی نظام دی سانجھ نے ای اوہدی میت مٹی دے سپرد کرن توں روکی رکھی سی تے فیر اوہدے استاد نے اوہدا جنازہ وی نہیں پڑھایا تے ایہ ذمہ داری تن دن مگروں اک ہور درویش نے نبھائی- اوہ وی مرادی بائی دے منت ترلے پاروں دوجی روائیت وچ ایہ فرض وی پورا نہیں ہویا' آخر کیوں؟ کدھرے ایہ تاں نہیں کہ ریاستی تے معاشرتی ظلم نے اوہنوں مرن دے باوجود معافی نہ دتی ہووے-

• میرے لئی ایس پچھوکڑ اطمینان جوگ گل ایہ وی ہے کہ چنگیز خان' ہلاکو خان تے تمرلنگ دیاں اولاداں اپنے پیو دادے دی روائیت لاشاں شہراں دے دروازیاں وچ ٹنگن نوں جویں ٹورادتا ہویا سی' اوہ قصور وچ سامنے نہیں لیاندی گئی تے ساڈے بُلھے شاہ نال ایہ سلوک نہیں کیتا گیا جے سرمد نال ایہ سلوک ہوسکدا سی تے بُلھے شاہ نے وی فکری پدھر اُتے ایہو جہے کئی موقعے دتے سن' اورنگ زیب نہیں تے اوہدی نسل دے ہور پٹھان وی ایہ کم کر سکدے سن-

پر میرے ذہن وچ ایہ سوال ضرور آؤندا ہے کہ بُلھے شاہ دی سوچ تے فکر جہڑی اج وی ہر طرحاں دی اسٹیبلشمنٹ دے خلاف ہے' کدھرے انج نہ ہویا ہووے ظلم تے جبر نے بُلھے شاہ دی سوچ تے فکر نوں اپنے ہتھیں ساڑ کے سواہ کردتا ہووے-

تاں جے اوہدے نابری وچار لوکائی دی سُوجھ دا حصہ بن کے سارا استحصالی نظام ای تباہ کر کے نہ رکھ دین' تے کجھ وی باقی نہ بچے' کیوں جے قصور نوں تے اوہنے اپنی حیاتی وچ ای "بے دستور" کہہ کے لوکائی لئی اک راہ تے پدھر کردتی سی تے حکمراناں لئی وی اک چیلنج کھڑا کردتا سی' تے فیر ایہ کہ جہڑا بندہ آپ وی پڑھیا لکھیا اے اپنے ویلے دے سماجی تے مذہبی علماں دا جانو ہے' معاشرتی تے سیاسی شعور وی رکھدا ہے' ایہ وی دعویٰ کردا ہے-

عالم فاضل میرے بھائی
پاء پڑھیاں میری عقل گنوائی

اوہ کوئی فکری مغالطہ تسلیم کرن لئی تیار نہیں' ہر کنفیوژن دا انکاری ہے- اوہ اپنے فکر تے سوچ وچ پوری طرحاں واضح ہے تے اوہنوں سارے منظر بھادیں اوہ کسے وی فکر

دے ہون، کھل کے نظر آؤندے نیں تے فیر اوہ پورے یقین دی گل کردا ہو یا اُچی بانہہ نال ہوکا دیندا ہووے۔

ایہ کسراں ہوسکدا اے کہ اوہنے اپنے وچار ''قوالاں'' دے حوالے کر چھڈے ہون، کوئی ہتھ لکھت نہ چھڈی ہووے تے فیر اوہ کوئی انپڑھ بندہ تے نہیں سی اوہ آپ وی عالم فاضل سی تے ایہ وی کہندا اسی کہ

عالم فاضل میرے بھائی

ایہ ٹھیک ہے کہ بُلھے شاہ اک حال مست فقیر سی اوہ اپنی ''ملامت'' تے ملامتی روپ وچ لُکیا۔ ایس بے دستور قصور وچ نچدا اگاؤندا دھمالاں پاؤندا۔ ساریاں بدنامیاں تے رسوائیاں، طعنے میہنے تے برائیاں اپنے نال لئی پھردا سی۔

پر فیر وی حیرانی والی گل ہے کہ اوہدے مرن دی اوہدے استاد ولوں کوئی خبر ہوندی اے تے نہ ای اوہدے لاڈلے شاگرد وارث شاہ نوں اوہدی کوئی پرواہ ہوندی اے۔ اوہ وی ساری عمراں اوہدے توں انجان رہندا اے۔ استاد دی گل تاں سمجھ آؤندی ہے کہ حکمراناں دے مدرسے نوں ملن والے فنڈز نے اوہدی زبان تے مہر لا چھڈی سی یاں فیر اوہدے پیریں سرکاری امداد دیاں زنجیراں پئیاں ہوئیاں سن۔ وارث شاہ ورگا سماجی سوجھوان جہڑا چھریاں کوہاڑیاں پھڑ کے، سماجی برائیاں دے خلاف کھلوتا ہووے اوہدی ایس سماجی جبر دے خلاف چپ مجرمانہ وی لگدی ہے تے حیران جوگ وی۔

مینوں تے بُلھے شاہ دے خلاف ایہ سارا منظر نامہ اک سازش لگدی ہے جہڑی اج وی اوہدے خلاف چالو اے۔ تے جیہے بُلھے شاہ نوں حاجی محمد عبداللہ بناؤن دے جتن چالو رکھے نیں۔ حالاں ہور کسے نوں ایہ جرات نہیں ہوئی کہ بانہہ اُچی کر کے کہندا۔

حاجی لوک مکے نوں جاندے اساں جانا تخت ہزارے

بہر حال سچی گل تاں ایہ ہے کہ بُلھے شاہ کل وی ''چالو نظام'' تے اوہدے راکھیاں لئی خطرہ سی تے اج وی جے کوئی خطرہ ہے تے اوہ صرف بُلھے شاہ ای اے۔ ہور کوئی پیر بزرگ نہیں۔

ایس لئی بُلھے شاہ نوں لبھ کے بچاؤن دی لوڑ ہے۔

کیوں جے قصور دی پچھان ایتھوں دے پٹھان حکمران یاں مولوی غلام مرتضیٰ نہیں۔

کوئی سیٹھ عابد یاں ساڈا یار چودھری منظور نہیں۔

بڑے غلام علی خان، برکت علی خان، نور جہان یا افشاں نہیں۔

ایہہ شہر دنیا وچ بُلھے شاہ پاروں جانیا پچھانیا جاندا ہے۔ ایہہ شہر بُلھے شاہ دا ہے، بُلھے شاہ پاروں ہی جیندا جاگدا رہوے گا اوہدے لئی بھاویں ایہہ بے دستور رہیا اے۔

☆☆☆

پہلوں رنگھڑ مار

پنجاب وچ ذاتاں دے انسائیکلوپیڈیا...... وچ لکھیا ہے کہ
رنگھڑ یاں رانگھڑ....... مسلمان ہو جان والے راجپوتاں دی اک ذات ہے۔ ڈکشنری وچ ایہدے معنے' ست الوجود' واہی تباہی توں نسن والے' شیخی خورے تے آکڑ رکھن والے بندے دے نیں۔ جدکہ ''رنگھڑ پنا'' شیخی مارن دی حالت'' آکڑ'' تے اڑ پنا۔
رنگھڑاں دے مجموعی مزاج وچ ایہہ وی شامل ہوندا ہے کہ اوہ بھنے ہوکے وی شیخی مارن توں باز نہیں آؤندے۔ ایسے طرحاں آکڑ پنا وی اوہناں دے مزاج دا حصہ اے۔
رنگھڑ' راؤ' رائے' تے رانے وی اکھواندے نیں۔ یاں فیر انج وی ہے کہ پنڈاں وچ رنگھڑ ای ہوندے نیں شہراں وچ آ کے راؤ تے رانے ہو جاندے نیں یاں فیر جہڑے ذرا ترقی کر کے خوشحال ہو جاندے نیں اوہ اپنی کاسٹ نوں وی ترقی یافتہ شکل وچ ڈھال لیندے نیں تاں جے اردگرد دے ماحول وچ اوہناں دا وی ''ٹوہر ٹپا'' بن جائے..... ایہہ صرف رنگھڑاں دا ہی نہیں ہور وی بہت ساریاں ذاتاں دا ہے' ایہہ انسانی فطرت اے۔
پر ایہنوں اک ہور پکھوں وی ویکھیا جاسکدا ہے۔ جتھے دولت آ جاندی ہے' اوتھے عزت احترام تے وقار وچ وی وادھا ہو جاندا ہے' لوک وی اوہنوں عزت دار سمجھن لگ پیندے نیں۔ جس دی مثال ساڈے اپنے گواںڈ وی ہے۔ جس دے ناؤں تے اک پنڈ آباد اے۔

اس مایا کے تین ہیں نام

پرسو ' پرسا' پرس رام

جدوں غریب سی' اوہ پرسُو سی' جدوں تھوڑی خوشحالی آئی تے لوکاں اوہنوں پرسا آکھنا شروع کر دتا تے جدوں اوہدے کول زمین جائیداد آ گئی اوتھے حویلی تے محل بنالیا۔ لوکاں اوہنوں ''پرس رام'' بنالیا۔ پر سوال ایہ ہے کہ کیہ اوہدی فطرت دی تبدیلی ہوئی یاں فیر جہڑیاں عادتاں تے مزاج نسل چوں آئیاں سن جہڑا اکھڑ پنا تے آکڑ نسل چوں ملی سی کیہ اوہدے وچ وی کوئی بدل ہوندا ہے ایہو ای پس منظر ہے جتھے بُلھے شاہ راہیں ساڈے سامنے سوال کھڑا کر دتا ہے۔ بُلھے شاہ کہندا اے۔

رنگھڑ نالوں کھنگر چنگا' جس پر پیر گھسائی دا

بُلھا شوہ نوں اوہو پاوے جہڑا بکرا بنے قصائی دا

مینوں فنی لحاظ نال ایہدی جانچ نہیں ہوندی۔ ایہ شعر ہے یاں دوہڑا' شعر ویکھاں تے ایہ بُلھے شاہ ورگے فنکار دے فن دی گواہی نہیں دیندا کیوں جے دوویں مصرعے اک دوجے نال سانجھ کر کے مضمون نوں ٹورا نہیں دیندے۔ دوویں وکھو وکھ لگدے نیں۔

پر ایس توں وی پہلے ایس دوہڑے یاں اشلوک وچ دو مصرعے ہور وی نیں۔

رل فقیرا ں مجلس کیتی بھورا بھورا کھائیدا

بُلھے نالوں چاہا چنگا جس تے طعام پکائیدا

ہُن جے ایہناں چارے مصرعیاں وچ فنی وحدت ویکھئے تاں ایہناں وچ قافیے تاں اکو جہے مل جاندے نیں پر فکری وحدت تے سانجھ تلاش کرنا اوکھا کم اے۔ جہڑی دوہڑے یاں اشلوک دی بنیادی ضرورت اے۔ ایہ دو وکھرے شعریاں قطعے تاں ہوسکدے نیں کیوں جے ایہناں وچ دو واری تخلص ورتیا گیا اے۔

ایس طرحاں ایہ اک دوہڑا نہیں بندا۔ دوہڑے وچ چارے مصرعیاں دے قافیے تاں اکو جہے ہوندے نیں پر ایہدے نال فکری سانجھ وی ہوندی اے۔ پر فیر وی جے اسی پہلوں لکھے

دوہےیاں اشلوک نوں اکو ویکھیئے تاں فیر دی ایہدے چار حصے بندے نیں' یعنی دو مصرعے وی دو دو دھیاں وچ ونڈے جاندے نیں۔

رنگھڑ نالوں کھنگر چنگا' جس پر پیر گھسائی دا

بُلھا شوہ نوں اوہو پاوے جہڑا بکرا بنے قصائی دا

ایس طرحاں جے ویکھیئے تاں دو دو دھیاں دی یاں اک مصرعے دی سانجھ تاں ہے پر دو مصرعیاں دے چار حصیاں نوں معنیاں نال کٹھا کرنا اوکھا کم اے۔ پر ہن کجھ ہور سوال نیں رنگھڑ نوں کھنگر دی تشبیہ اوہنوں پیر گھساؤن لئی چنگا تاں قرار دے دتا گیا ایس دا اک پورا عمل وی سامنے آ گیا پر اگلا حصہ فیر اک سوالیہ نشان ہے۔

بُلھا شوہ نوں اوہو پاوے جہڑا بکرا بنے قصائیدا

ایہدے وچ کوئی شبہ نہیں کہ ایہ دوہے' یاں پورا مصرعہ' معنے دے لحاظ نال پورا ہے پر فیر وی ایہ سوال ہے کہ ایہدے پہلے مصرعے یاں فیر دوہڑے دے پہلے دو دھیاں نال کیہ جڑت اے؟؟

ہن ایسے مضمون دے دوجے شعر تے دھیان ماریئے تے اوہ فنی لحاظ نال پورا نظر آؤندا ہے' یعنی اوہدے وچ مقصد وی پورا ہوندا ہے تے سنیہا وی بُلھے دے کنیں پے جاندا ہے۔

بُلھیا جے توں غازی بننا ایں لک بنھ تلوار

پہلوں رنگھڑ مار کے پچھوں کافر مار

دوہے بارے مولا بخش کشتہ کہندے نیں۔

دوئیاں' چار مصرعیاں دا شعر

حمید اللہ ہاشمی ہوراں دا خیال ہے کہ ایہ

اک چو مصرعہ ہوندا اے جس وچ غیر فانی خیالات پائے جاندے نیں۔

عبدالغفور قریشی لکھدے نیں۔

ایہ ہندی تے سنسکرت دی بحر اے۔ ایس وچ دوئیاں چار مصرعے ہوندے نیں۔ دوہے

دے پہلے مصرعہ دا خیال دوجی سطر وچ سمویا ہوندا اے۔ ایس طرحاں مضمون نوں دہرا کے میقل کیتا گیا ہوندا اے' دوہے دیاں بے شمار بحراں نیں۔

ایس وچ عام طور تے دو ہی مصرعے ہوندے نیں۔

آصف خان ہوری کہندے نیں۔

دوہڑے وچ دو مصرعے ہوندے نیں' ہر مصرعہ دو چرناں وچ ونڈیا ہوندا ہے۔

ایس پچھوکڑ دھیان ماریئے تے بابا فرید' گرونانک' گرو امرداس' گرو ارجن دے دوہڑیاں نوں ویکھئے تے ایہناں دے دوویں مصرعے اک دوجے نال جڑے ہوئے نیں' معنیاں دی سانجھ دیندے نیں۔

فریدا میں جانیا دکھ مجھی کوں دکھ سبھائے جگ
اُچے چڑھ کے ویکھیا تاں گھر گھر ایہو اگ

گرو ارجن دا دوہڑا ہے:

فریدا خالق خلق مانہہ خلق وسے رب مانہہ
مندا کس نوں آکھئے جاں تس بن کوئی نانہہ

ایس طرحاں دمودر دا اک دوہڑا اے۔

جنہاں تکیہ رب دا تنہاں رزق ہمیش
ملے خرچہ نہ بنھ دے پنچھی تے درویش

بہرحال جے بابا فرید جی نوں پنجابی دا پہلا شاعر من لیا جاوے تے پنجابی دی ایس صنف نوں وی پرانا منیا جاسکدا اے تے ایہ مڈھ توں ای پنجابی شاعری نال جڑی ہوئی اے پر جہڑا دوہڑا چار مصرعیاں والا ہے تے چاراں مصرعیاں وچ اکو قافیہ تے اکو ای مضمون نوں چار حصیاں وچ ونڈ کے یاں فیر اوہدیاں چار شکلاں بنا کے کٹھا کیتا جاندا ہے ایہ اوہ دوہڑا اے جہڑا رباعی توں ادھار لیا لگدا اے۔ ساڈا مسئلہ صنفی بحث وچ پینا نہیں اصل مسئلہ تے ساڈے لئی لکھے شاہ دے اوس دوہڑے دا ہے جس وچ آکھیا گیا ہے کہ

رنگھڑ نالوں کھنگر چنگا جس پر پیر گھسائی دا

تے ایسے دوہڑے دا دوسرا مصرعہ ہے- جہڑا ایس توں بالکل وکھرا ہے اک نوں سماجی روپ آکھیا جاسکدا ہے تے دوجے نوں تصوف تے روحانیت دی خالص روح جانیا تے سمجھیا جاسکدا اے-

بُلھا شوہ نوں اوہو پاوے جہڑا بکرا بنے قصائیدا

میرے جہے گھٹ عقل والے لئی ایہناں نوں آپس وچ جوڑنا اوکھا اے- حیران جوگ گل تاں ایہ وی ہے کہ بُلھے شاہ کہندا ہے کہ

جے توں جہاد کرنا اے- تیری اولین ترجیح کافر نہیں- رنگھڑ مارن دی ہونی چاہیدی اے یعنی کافر مرے نہ مرے رنگھڑ ضرور مرنا چاہیدا ہے- فیر ای توں غازی بن کے پرتیں گا یاں فیر تیری غازی بنن دی خاہش پوری ہووے گی- کجھ سیانے کہندے نیں کہ ایہ میں نوں مارن دی گل ہے- جے ایہ اندر دی گل اے تے فیر ایہ سوال وی سامنے آوندا ہے کہ جے اندر کوئی کافر ڈیرالائی بیٹھا ہے یاں فیر جہے کفر نوں جنم دتا ہے' اوہنوں پروکھے کر کے میں نوں پہلوں مارنا ضروری اے یاں فیر ایہ کہ کافر یاں کفر نہیں ''میں'' انسان دی وڈی دشمن ہے تے ایس ''میں'' دے ای سارے فساد نیں- حقیقت تاں ایہ ہے کہ کسے وی سوجھوان دے اک جملے یاں کسے مہان شاعر دے اک مصرعے نوں اوہدی وچار دھارا دے مجموعی تاثر وچ ویکھیا- پرکھیا جانا چاہیدا اے- ایس طرحاں بُلھے شاہ ورگا اوہ شاعر جہدے سامنے تواریخ' تہذیب تے ثقافتی ورثے دے نال مذہبی' سماجی دانش دا شیشہ وی ہووے اوہدا کوئی شعر صرف اکھراں دے معنیاں وچ پوری طرحاں جانیا نہیں جاسکدا-

ایسے لئی شاعری وچ تلمیہدی ورتوں ہوندی اے- اوہ سماجی تے تواریخی حوالہ جہدے پچھے پوری داستان ہووے تے شاعر نے اوہنوں اجو کے حالات نوں سامنے رکھ کے بیانیا ہووے- اوس نوں ماضی تے حال نوں جوڑ کے دیکھنا ضروری اے' ایس طرحاں جے کوئی علامت' استعارے یاں تلمیہ دی ورتوں بُلھے شاہ ورگے سوجھوان تے فلسفی نے کیتی ہووے تاں

اوہدی جان پرکھ صرف اوپری تے اُتلی سطح تے نہیں ہونی چاہیدی' اوہنوں ڈونگھیائی وچ ویکھن تے گوہ کرن دی لوڑ ہوندی اے۔ بُلھے شاہ دے کول اک پورا فکری نظام ہے تے اوہ شیواں نوں اپنے وکھرے تے نویں ڈھنگ نال ویکھدا اے' ایس لئی اوہدے وچاراں دی تشریح یاں فیر پچھان تے نکھیڑ تاوی ایسے پچھوکڑ وچ ہونی چاہیدی اے' پر فیر وی ایہ سوال ہے کہ اوہنے اک خاص قوم نوں علامت کیوں بنایا؟؟ حالاں بُلھے شاہ اک ایسا صوفی دانشور ہے جہڑا اوچ نیچ' ذات پات تے چھوت چھات دا مخالف ہے اوہدے نیڑے سارے رب دے بندے نیں اوہ تاں سماجی عدم مساوات' مذہباں تے نظریاں پاروں انساناں دی ونڈ داوی وروددھی اے۔ اوہدی جاچے تاں سارے رستے اکو منزل ول جاندے نیں' اوہ تاں ''وحدت ادیان'' تے صلح کل دا پرچارک اے' اوہدے نزدیک کوئی کافر نہیں' سب رب دے منن والے نیں تے اوہناں دی انسان دی حیثیت وچ عزت ہونی چاہیدی اے۔

بُلھے شاہ اک ایسا وجودی ہے جہڑا انسان دی وڈیائی تے اُچیائی دا مانی ہے تے ایس دا اُچی بانہہ کر کے ہوکا وی دیندا ہے۔

دھیان دھرو ایہ کافر ناہیں' کیا ہندو کیا ترک کہاوے
جب دیکھوں تب اوہی اوہی بُلھا شوہ ہر رنگ سماوے

اوہ تاں مذہباں دی بنیاد تے انساناں دی سماجی ونڈ دا کارن ملائیت نوں کہندا ہے بھاویں اوہ کسے وی مذہب دی ہووے۔

ٹھاکر دوارے ٹھگ بسیں بھاہی دوار مسیت
ہر کے دوارے بھکھ بسیں ہمری ایہ پرتیت

یاں فیر انج کہ

دھرم سالہ دھڑوائی وسدے ٹھاکر دوارے ٹھگ
وچ مسیت کوستئیر ہندے عاشق رہن الگ

تے فیر اوہ بندہ جہڑا کفر نوں گل نال لاؤندا ہووے' کفر دے الزام نوں سینے نال لا کے

''آہو آہو'' آکھدا ہووے جہڑا ابن عربی تے منصور حلاج دا مانی ہووے او ہناں دے پیراں تے پیر رکھن دا دعویدار ہووے۔ جہدا یقین ہووے کہ ہر مذہب وچ رب موجود ہے۔

تے فیر جدوں ایہ وی جاندا ہے کہ ابن عربی ایہ وی آکھیا اے کہ رب ہی ہر مذہب دی بنیاد اے۔ تے فیر ایہ وی آکھیا ہووے کہ سارے انسان رب دے بندے نیں تے اوہ رب دی صورت وچ ای پیدا کیتے گئے نیں۔

فیر بُلھے شاہ دے آکھن موجب جو گھٹ دیکھو کھول کے گھٹ گھٹ دے وچ سمایا آپ' اک لازم شرط ادب وہی ہے۔

سانوں معلوم حقیقت سب دی اے
ہر ہر وچ صورت رب دی اے
کتے ظاہر کتے چھپندی اے

ابن عربی دا کہنا ہے کہ بے دین تے بت پرست وی اصل وچ رب دی ہی عبادت کردے نیں۔

منصور حلاج کہندا ہے۔

سارے دین اپنی حقیقت دے اعتبار نال اک ای نیں۔

تے فیر منصور ایہ وی آکھیا ہے کہ سارے مذہباں دا مرکز تے اوہناں دی جڑ' خدا ای ہے۔ تے فیر ابن عربی دا ایہ وی کہنا ہے کہ

سچے صوفی نوں خدا ہر مذہب وچ مل جاندا اے' جدکہ ''کتابی مذہب'' والیاں دا خدا بڑا محدود ہوندا ہے۔ ایہو ای کارن ہے کہ اوہ اپنے مسلک والیاں دی تے سلاہنا کردے نیں پر دوجے مسلک والیاں نوں بھیڑا چنگا کہندے نیں' ایہ جہالت ای نہیں بے انصافی وی ہے' ایسے لئی اوہ ہوکا دین لگ پیندا ہے۔

ہر ہردے وچ آپ سمایا

گیتا وچ لکھیا اے سارے انسان رب دے پیدا کیتے ہوئے نیں ایس لئی اوہ وہ ہے

خاندان دا حصہ نیں۔

مولانا حالی کہندے نیں۔

یہ پہلا سبق ہے کتاب ہدیٰ کا
کہ ہے ساری مخلوق کنبہ خدا کا

ایہ او ہوای سبق ہے جہڑا بُلھے شاہ وی پڑھیا سی۔

~~سب اکو رنگ کپاہیں دا~~

چونسی پینسی کھدر دھوتر، ململ خاصہ اکا سوتر
پونی وچوں باہر آوے بھگوا بھیس گوسائیں دا

سب اکو رنگ کپاہیں دا

تے فیر او ہنے ایہ وی تے بانہہ اُچی کرکے ہوکا دتا سی کہ

نہ میں مومن وچ مسیت آں
نہ میں وچ کفر دی ریت آں

اوہ تے ساریاں ونڈاں توں باہر ہو کے صرف انسان ہون دا دعویدار ہے تے انسانیت دی وکھری کلی پا کے بیٹھا ہویا اے۔ ایہ اک ہور عجیب گل اے۔

بُلھے شاہ اوس مدرسے چوں تعلیم حاصل کیتی جس دے استاد مولوی غلام مرتضیٰ سن پر اوہناں دی کدی بُلھے شاہ نال نہیں بنی' تے فیر مولوی غلام مرتضیٰ نے بُلھے شاہ دا جنازہ نہیں پڑھایا۔ کیہ ایہ فکری مغالطے سن' یاں فکری اختلاف؟ یاں سیاسی دباؤ؟؟ بہرحال استاد کولوں وارث شاہ وی تعلیم حاصل کیتی۔ پر دو قدم دا فاصلہ ہون دے باوجود نہ تے استاد دی اے[illegible] گر نال صلح ہوئی تے نہ ای وارث شاہ نے اپنے استاد بھرا نال ملاقات کیتی تے نہ ای [illegible] جھگڑا گر وچ جھگڑا مکاؤن دے جتن کیتے۔ نہ کوئی کردار ادا کیتا۔

پر کیوں جے ساڈے ہاں۔ با قاعدہ بزرگاں دی تواریخ موجود نہیں ساریاں گلاں سنیاں سنائیاں نیں ایہوای وجھا ہے کہ بہت سارے سوال اج ساڈے ذہناں وچ اُبھر رہے نیں۔

پر اصل سوال تاں اوہ ہے جسے سانوں ایس راہے پایا سی تے وچوں کجھ ہور سوال ساڈے سامنے آ گئے۔ جہڑا بندہ کافرنوں وی کافر نہیں سمجھدا۔ سگوں اپنے اُتے لگن والے کُفر دے الزاماں نوں تسلیم وی کردا ہے تے اپنے کافر ہون تے مان وی کردا ہے۔

تینوں کافر' کافر آکھدے توں آہو آہو آکھ

پر اوہ جدوں کافر چھڈ کے رنگھڑ مارن دی گل کرے تے فیر بہت کجھ گولن دی لوڑ ہے۔ ایہ گل تاں کھاھ کے سامنے آ جاندی ہے کہ اوہ کافرنوں نظرانداز کرن وچ کوئی برائی نہیں سمجھدا۔ سگوں ایہ دعوی کردا ہے جے کسے نوں قتل کرن لئی پہل دینی چاہیدی اے تے اوہ رنگھڑ اے۔ یاں فیر انج کہ کافرنوں قتل کرنا ضروری نہیں ''رنگھڑ'' نوں قتل کرنا لازم اے۔ میرے لئی ایہ حیران کردین والی گل اے۔

ایہ گل اوہ صوفی کہہ رہیا اے جہڑا ذات پات تے اوچ نیچ' چھوت چھات تے یقین نہیں رکھدا اوہ صرف انسان دی اچیائی تے پک رکھدا اے تے فیر جہڑا ایہ وی کہندا ہے۔

جہڑا سانوں سید آکھے دوزخ ملن سزائیاں

تے فیر اوہنے کسے اک ''ذات'' نوں یاں فیر اوس ذات دے بندے نوں ختم کرن دی گل کیوں کیتی؟؟؟ اوہ بندہ جہڑا اک ''غیر مسلم'' تیغ بہادر دے اک مسلمان دے ہتھوں قتل تے احتجاج وی کردا ہے۔ اوہنوں غازی قرار دیندا تے اوہدی موت نوں تسلیم نہیں کردا۔

''جو تیغ بہادر غازی ہو''

تے جس دا قتل وی اوہدے جنم توں 5 سال پہلے ہویا ہووے چیتے رہوے کہ گرو بہادر دا وقوعہ اورنگ زیب عالمگیر دے دربار وچ 1675ء وچ ہویا سی' بُلھے شاہ دا جنم 1680ء اُوچ ہوندا اے۔ بُلھے شاہ اوہدے اُتے احتجاج کردا ہے پر فیر وی اوہ ''رنگھڑ'' مارن دی گل کردا ہے تے کیوں؟

اک ہور کہانی نال دے پنڈ دفتوہ دی ہے جتھے رنگھڑاں سکھاں نوں بیدردی نال ماریا سی جس نوں ایس پچھوکڑ بیان کر کے بُلھے شاہ نوں سکھاں دا حمایتی ہون دا اشارہ دتا جاندا ہے۔

ساڈے اک ڈاکٹر جہناں بہت سارے صوفیاں دے کلام دا اردو ترجمہ تے تشریح کر کے لوکاں نوں اپنی سوجھ دے پچھے لاؤن دے بڑے جتن کیتے نیں اوہناں ایس پچھوکڑ ایہ کہانی بیانی اے کہ بُلھے شاہ بھل پُنے وچ پیغمبری رسم دے مطابق ڈنگر چار دے سن تے اوہناں داپنڈ دے چودھریاں نال جھگڑا ہویا۔ اوہناں نوں پنڈ وی چھڈنا پیا ایسے لئی ردعمل وچ اوہناں ایس شعر وچ اپنا موقف پیش کیتا تے آکھیا۔

کافر چھڈ کے پہلوں رنگھڑ مار

سگوں انج کہ

جے توں غازی بنناں ئیں، پہلوں رنگھڑ مار

کتھے تیغ بہادر غازی تے کتھے رنگھڑ مارن والا غازی؟؟ کجھ تاں سوچ سمجھ کے گل ہونی چاہیدی اے، ہن اک نقطہ نظر تاں انج وی ہے کہ

جمدیاں سُولاں دے مونہہ تکھے ہوندے نیں، بُلھے شاہ شروع توں ای جلالی طبیعت دے مالک سن، ایس لئی اوہناں دا سخت مزاج ہونا کوئی انوکھا نہیں لگدا، پر اصل گل تاں اک انسان نوں مارن یاں قتل کرن دی ہے کیہ ایہ اک فقیر تے درویش دے نظریئے تے سوچ وچ جائز ہے؟؟ اوہ وی جہڑا صلح کل دا پرچارک ہووے۔

سچ تاں ایہ وی ہے کہ

کلاسیکل شاعری وچ کسے وی تھاں ایہ گل واضح نہیں کہ کہڑی شاعری کہڑے ویلے تے کہڑے ماحول وچ ہوئی ایہ اندازہ ہے کہ ایس شعر دے پچھے پانڈوکی دی وَوں ہے۔

ایتھے اک ہور سوال وی ہے۔ آسورن تاں کہندا ہے کہ بُلھے شاہ دا جنم وی پانڈوکی وچ ہویا سی، جتھے اوہناں دے والد صاحب پنڈ دے مالک ''پانڈو بھٹی'' دی خواہش تے ملک وال (ساہیوال) توں چل کے آ گئے سن پر بہت ساریاں روائتاں وچ بُلھے شاہ دی عمر اُس ویلے چھ سال وی سی۔ اوہ اپنے گھر وچ ای تعلیم حاصل کردے تے فیر بھیڈاں بکریاں چارن جنگل بیلے جاندے سن۔ پر فیر اوہ قصور وچ تعلیم حاصل کرن چلے گئے۔

ظاہر ہے کہ بچپن دا منظر نامہ ساری عمراں نہیں بھل دا۔ ایس لئی ایہ وی آکھیا جاسکدا ہے کہ اوہ وقوعہ شہر دے ماحول وچ آ کے وی بُلھے شاہ ہوری پروکھے نہ کر سکے ہون۔ پر فیر وی اک سوال عجیب ہے کہ بُلھے شاہ دی شاعری وچ پینڈو وسوں ہور کنی کو وکھالی دیندی ہے۔ جتھوں تیکر زبان دی گل ہے تے اوہ وی اوس ویلے دی ترقی یافتہ زبان لگدی ہے ادبی زبان ہوندی وی وکھری ہے تے فیر بُلھے شاہ دے ہاں جہڑا اعلامتی نظام سامنے آؤندا ہے اوس دی بنیاد وی چرخا ہے کیوں جے اوس زمانے آپے اپنا لباس تیار کرن تے جسم نوں ڈھکن دا رواج وی سی سگوں جہڑے کپڑا بناؤندے سن اوہ ایہدا ہور جنساں نال "بارٹر" وی کردے سن جنہاں وچ کنک تے چاول سب توں زیادہ اہم سن تے ایہناں راہیں ڈھڈ دا دوزخ بھریا جاندا سی۔

بہر حال اصل گل ول پرتدے ہاں۔

کفر دے نعرے تے فتوے تاں ملائیت دے نیں، ایہدے نال ای اوہناں دیاں دکانداریاں چلدیاں نیں جس دی نندیا بُلھے شاہ انج وی کردا ہے۔

دھرم سالہ دھڑوائی وسدے ٹھاکردوارے ٹھگ
وچ مسیت کوستے رہندے عاشق رہن الگ

یعنی ایہ ساری ٹھگی اے تے ایہ اوہ ٹھگ نیں جہڑے دن دیہاڑے لوکاں نوں لُٹی جاندے نیں پر صوفیاں دے ہاں مذہب تے ہے پر کاروبار نہیں، فقیر کول تاں جو کجھ وی ہوندا اے اوہ وی ونڈ دیندا ہے اوہ تاں اپنے عشق وچ مست ہوندا تے اپنے محبوب دے تصور وچ ای مگن رہندا اے۔

عشق حقیقی نے مٹھی کڑے ہُن گئی گواتی میں

تے فیر کیہ سانبھنا تے کیہ سنبھالنا۔ بس ہر اک لئی محبت، پیار، رواداری تے برداشت..... صرف تے صرف انسان دی وڈیائی.... نہ ذات پات، نہ اونچ نیچ۔ کوئی سوچ دی حد تے نہ ای نظریے دی رکاوٹ، صرف رب دی مخلوق تے فیر کفر کیہا؟؟

صوفیاں دے ہاں "کافر" نہیں ہوندے۔ صرف انسان ہوندے نیں۔

ایہہ وتیرہ تے برہمن ازم تے ملائیت وچ ہونداا اے- تے اوہ ایہدے لئی قدم قدم تے جال وچھاؤندی ہے ملاں تے پنڈت مذہب نوں اُڈدے پکھیاں لئی دانہ بناؤندا ہے تاں جے اوہ قیدی بن کے اوہدے پنجرے وچ رہن-

آزادی نال کجھ سوچن تے نہ ویکھن-

اوہ پنجرے وچ ای حیاتی دے دن پورے کرن تے فیر

اوہ ویلا وی آ جاوے کہ اوہناں دے پراں وچوں اُڈن دی طاقت ای ختم ہو جاوے-

اوہ عمر قید دے قیدیاں وانگوں حیاتی دے دن پورے کرن- اوہناں کول آزادی دی خواہش ہووے تے نہ ای کوئی آس اُمید...... اوہ بس آون‘ جیین تے مرجان-

ملاں قاضی سانوں راہ بتاون‘ دین بھرم دے پھیری
ایہ تاں ٹھگ جگت دے جھیور لاون جال چوپھیری
کرم شرع دے دھرم بتاون سنگل پاون پیری
ذات مذہب ایہ عشق نہ پچھدا عشق شرع دا ویری

تے فیر سچائی تاں اج وی ہے کہ کفر تاں کسے ویلے وی انکار دارستہ چھڈ کے اقرار ول آ سکدا اے‘ کوئی اک حقیقت اوہدا رُخ موڑ سکدی ہے اوہنوں ادھے پونے سچ توں پورے سچ ول ٹور ادے سکدی اے‘ ایس پچھوکڑ جے اج وی دنیا ویکھی جائے تاں کوئی انسان وی رب دا منکر نہیں رہیا ساری انسانی سوجھ اج کلے تے ان ویکھے رب تیکر پہنچ چکی اے- رب دی بھال دا سفر ختم ہو چکیا اے‘ سارے مذہب وی ایسے سٹے اُتے پہنچ چکے نیں‘ ہن ایس راہے ویلا ضائع کرن دی لوڑ نہیں‘ ہن ظلم تے استحصال نوں ختم کرن دی لوڑ ہے جہڑا انساناں دے لوبھ‘ لالچ تے اک دوجے دے وسیلیاں اُتے قبضہ کرن دا نتیجہ ہے ایس نوں ختم کرن تے ایہدے خلاف جہاد کرن دی لوڑ ہے- ایسے لئی بُلھے شاہ آکھیا سی-

بُلھیا جے توں غازی بنائیں لک بنھ تلوار
پہلوں رنگھڑ مار کے پچھوں کافر مار

یعنی کفر نہیں، ظلم تے استحصال تیری پہلی ترجیح ہونی چاہیدی اے'ایس لئی کہ استحصالی قوتاں مذہب نوں وی ہتھیار دے طور تے ورتدیاں آرہیاں نیں' مکدی گل انج ہے کہ بُلھے شاہ اک ایسی سوسائٹی دا خواہشمند سی جہڑی مذہباں توں آزاد ہووے جہدے وچ انسان دی وڈیائی ہووے' عدم مساوات ہووے نہ کوئی رنگھڑ ہووے نہ کوئی سید۔

کوئی ظالم' کوئی جابر' کوئی ڈاکو چور لٹیرا ہووے نہ کوئی دھی ماں نوں لُٹ کے لے جاوے' تے سماجی قدراں دی کوئی ٹٹ بھج ہووے تے نہ ای ایہ اکھان سامنے آوے کہ

کھادا پیتا لاہے دا باقی احمد شاہے دا

ایہ اکھان اجتماعی سماجی دانش دا اک نمونہ ہے' جہڑا اوس ویلے دے حالات دے جبر وچوں سامنے آوندا ہے تے اوہنوں وی بُلھے شاہ نال جوڑ دتا جاندا ہے پر اج دی تحقیق ایس نوں ثابت نہیں کردی۔ ایسے طرحاں دی اک ہور گل وی ہے جنہوں رنگھڑ مارن دے تسلسل دی ثقافتی تے سماجی وچار دھارا وچ رکھ کے ویکھیا جاسکدا ہے' جہڑی اک ردعمل وی لگدی ہے ہوسکدا ہے کل نوں کوئی ایہنوں وی کسے ہور شاعر دے کھاتے پا دیوے۔

بھجر نالوں اُجڑ چنگی اجڑ نالوں اُجاڑ
جتھے ویکھو گجر اوتھے دیو مار

اصل گل ایہ ہے کہ ساڈے ہاں جہڑا تحقیق تے پرکھ پڑچول دا کم ہویا اے اوہ بھاویں بڑی سوجھ سیانف نال بھریا ہویا اے' پر فیروی اوہدے وچ جھول نظر آجاندی اے' میری جاچے رنگھڑاں والے دوویں دوہڑے یاں اشلوک بُلھے شاہ دے نہیں کسے ہور دے نیں تے ایہناں نوں کسے ہور دے سمجھ کے ویکھنا پڑھنا چاہیدا اے۔

ایہ دوہڑے..... بُلھے شاہ دی فکری توہین اے۔

اوہ بُلھے شاہ جہڑا جگت صوفی اے' سارے مذہباں' ساریاں ذاتاں دے لوک' جس دی فکر سا ہویں متھا ٹیکدے تے اوہنوں اپنا گرو مندے نیں۔

اوہنوں اوہدے فکری نظام وچ ویکھن دی لوڑ اے۔ اوہنوں کسے ملاں وانگوں نہیں۔

اک صوفی وانگوں جانچیا پرکھیا جانا چاہیدا اے۔

نویں سرے توں..... نویں سُدھا تے نویں سُوجھ نال۔

میں کسے کھوجی یاں سودھی دی ذات تے سُوجھ اُتے تنقید نہیں کر رہیا پر کجھ حیرانی والیاں گلاں ضرور نیں جنہاں نوں پرو کھے نہیں کیتا جاسکدا۔ رانجھے نال جدوں سیال وعدہ خلافی کردے نیں تے اوہ جٹاں دے کردار اُتے تنقید کردا ہے جنہوں اک دُکھی دا ردعمل آکھیا جاسکدا ہے۔

یارو جٹ دا قول منظور ناہیں گوز شتر ہے قول روستائیاں دا
پتاں ہون اکی جس جٹ تائیں سوئی اصل بھرا ہے بھائیاں دا
جویں بہن اروڑی تے عقل آوے جویں کھوتڑا ہووے گسائیاں دا
سروں لاہ کے چُتڑاں ہیٹھ دیندے مزہ آوَنے تدوں صفائیاں دا

ایتھے دھیان جوگ گل تاں ایہ ہے کہ رانجھا وی جٹاں دی اک قوم اے تے سیال وی جٹاں دی ای سب کاسٹ اے، پر سوال تاں ایہ ہے کہ وچ ڈوگر کتھوں آجاندے تے گلھ منڈے دے حقدار بن جاندے نیں۔ وارث شاہ اوہناں بارے وی اپنا غصہ کڈھدے نیں۔

ڈوگر جٹ ایمان نوں ویچ کھاندے دھیاں ماردے تے پاڑ لاوندے جے
ترک قول حدیث دے نت کردے چوری یاریاں بیاج کھاوندے جے
جہے آپ تھیون تیہیاں عورتاں نیں بیٹے بیٹیاں چوریاں لاوندے جے
جہڑا چور تے راہزن ہووے کوئی اوس دی وڈی تعریف سُناوندے جے
جہڑا پڑھے نماز حلال کھائے اوہنوں مہنا متقی لاوندے جے
موہوں آکھ کڑمائیاں کھوہ لیندے ویکھو رب تے موت بھلاوندے جے
وارث شاہ میاں دو دو خصم دیندے نال بیٹیاں ویر کماوندے جے

ایہوں ایس سماجی منظر نامہ تے اوہدے وچ موجود قدراں تے اک ذات دا عمل تے آکھ سکنے آں پر ایہ سوال تاں فیر وی ساڈے سامنے رہندا اے کہ لڑائی تاں رانجھیاں تے

سیالاں دی ہوندی اے۔یاں فیر چوچک سیال دھید ورانجھے نوں اپنی دھی دارشتہ دین توں انکار کر دیندا ہے تے اوہ سیالاں راہیں مجموعی طور تے جٹاں بارے چنگیاں مندیاں گلاں کردا ہے یعنی جٹ بھاویں اوہ کسے وی قوم یاں ذات دا ہووے اک جٹ دی حیثیت وچ تنقید کردا ہے۔ جنہوں جائز وی آکھیا جاسکدا ہے۔ پر اوہدے وچ کسے خاص کاسٹ نوں لیا کے اوہدیاں برائیاں سامنے لیاؤنا کسے وی طرحاں مناسب نہیں لگدا تے فیر ایہوں وارث شاہ ورگے عالم فاضل تے سماجی دانشور نال جوڑنا زیادتی اے'میری جاچے ایہ وی کسے ہوردا کم ہے جنہے اپنا دکھ کڈھیا اے کیوں جے ہزاراں دی گنتی وچ مصرعیاں دی رلتی وارث شاہ نوں ویکھن لئی ہوئی اے۔

بہرحال مکدی گل ایہوای ہے کہ ساڈے کلاسک شاعراں نال وپاریاں نے اپنے فیدے لئی بڑے ہتھ کیتے نیں' اوہناں پاروں نہ صرف ساڈے وڈکیاں دی سوجھ' سیانف تے وچار دھارا اُتے بہت سارے حملے ہوئے نیں اوہناں نوں اپنے ہی مجموعی وچاراں تے سوچ دادشمن بنادتا گیا اے سگوں اوہناں دی شخصیت نوں وی گنجھلدار بنادتا گیا اے ایہوای کارن ہے کہ اوہناں نوں نویں سرے توں پڑھن تے گولن دی لوڑ اج دی لوڑ بندی جارہی اے۔امید اے کہ ساڈے پنجابی پیارے کھوجی تے سودھی ایہنوں ذمے واری سمجھ کے قبولن گے تاں جے آؤن والیاں نسلاں نوں پنجابی کلاسک شاعر پورے سچ تے اپنے پورے چہرے نال وکھالی دین' اوہ ذات پات تے چھوت چھات دے مانی تے متعصب انسان نہیں منکھ دی وڈیائی تے منکھتا دی اچیائی دے پرچارک نظریں آؤن جہڑا کہ ہرصوفی شاعر ہوندا اے۔

☆☆☆

کتابیات

O... پنجاب کے بیرونی حملہ آور

O... مغلوں کا آخری دور

O... ''پنجاب''

O... پانچ دریاؤں کا دیس

O... تاریخ ہند

O... سائیں بُلھے شاہ

O... کلام بُلھے شاہ

O... گرونانک

O... سکھاں دی تواریخ

O... پنجاب کے صوفی دانشور

O... پنجاب کی فکری تحریکیں

O... افکار شاہ ولی اللہ

O.... تاریخ پنجاب

O... کلام گرونانک

O... سکھ مذہب

O... سفینۃ الاولیاء

O... تاریخ فرشتہ

O... وحدت الوجود تے پنجابی شاعری

O... گندھارا کی تہذیب

O... ہندو متھالوجی

O... سکندر یونانی کے حملے

O... ذاتوں کا انسائیکلوپیڈیا

کسے وی زمانے دی معاشرت، معیشت تے فکری رجحان نوں جانن پرکھن لئی اوس دور دی سیاست دا تاریخی ویروا کرنا ضروری ہوندائے۔ صوفی شاعر سماج دے حقیقی کلچرل ہیرو ہوندے نیں ایس لئی اوہناں دا ہر اکھر تے عمل کلچر دے رنگاں چ گھیا ہوندائے۔ اوہ بڑے کمال نال ویلے دیاں مقبول داستاناں وچ دانش تے سوجھ دے موتی پرو کے لوکائی دی فکری تربیت کردے نیں۔ وجدان آلی اکھ اوہناں تے حیاتی دے سارے پکھاں نوں انج کھول دیندی اے کہ جیون، تاریخ، ثقافت تے کائنات دی نبض پڑھ کے اندر دا حال دس دیندے نیں۔ پہلاں توں تاریخ دے متھے تے اُلیکے علمی، ادبی، تے ثقافتی ورثے نال جُڑ کے مشاہدے تے گیان نوں اَگے ٹوردے نیں۔ اوہناں دے ہر مصرعے وچ ویلے دی اک کہانی لُکی ہوندی اے۔ بُلھے شاہ دا اک مصرعہ اوہناں دے عہد دا منظر نامہ بن کے ساہمنے آکھلوندا اے۔ بلھے شاہ دا زمانہ کئی حوالیاں نال لوکائی لئی عذاباں تے اوکڑاں دا ویلا سی۔

درکھلا حشر عذاب دا، بُرا حال ہویا پنجاب دا

مغلاں دے زوال مگروں سکھاں دی ہلہ شیری نال پیدا ہون آلیاں سماجی تے سیاسی آزمائشاں بڑا اچر ہنیری وانگوں انسانیت دے سر تے لوبھ دی مٹی پاندیاں رہیاں۔ اکرم شیخ بڑا انجلا لکھاری اے۔ ہر گھڑی ویلے دی جانکاری حاصل کرن لئی کسے نہ کسے ٹٹی اٹ وچ گیان دیاں اکھاں رکھ کے سُوہ لان دا آہر کردا رہندائے۔ صوفیاں دے کلام دے نال نال انسان دی حیاتی تے واپرن آلیاں اوکڑاں اوہدا موضوع نیں۔ ایس کتاب چ اوس تاریخی، سیاسی تے سماجی پچھوکڑ راہیں سوجھ دے نویں دَر وا کیتے نیں۔

ہر آفاقی فکر رکھن آلے وانگ اکرم شیخ نوں وی بلھے شاہ نال گوڑھی محبت تے عقیدت اے۔ پلاک اوہناں دی پہلوں وی اک کتاب ''کافر کافر آکھدے'' چھاپ چکیا اے جنہوں مسعود کھدرپوش ایوارڈ وی مل چکیا اے۔ ہُن فیر اوہناں ساڈے کہن تے بلھے شاہ دے زمانے دا سیاسی تے سماجی منظر نامہ ''برا حال ہویا پنجاب دا'' دے سرناویں ہیٹھ اکٹھا کیتا اے۔ پلاک نے ایہوں پنجاب، پنجابی زبان تے صوفی ورثہ نال پیار کرن والیاں لئی چھاپن دا آہر کیتا اے۔ اُمید اے تہانوں پسند آوے گا۔

(ڈاکٹر صغرا صدف)